

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Wydział Teologiczny

Kinga Karsten

numer albumu: D14451

**Idea prawa w nauczaniu papieży
Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka**

ROZPRAWA DOKTORSKA

Promotor:

ks. prof. dr hab. Piotr Kroczek

Kraków 2023

Autor: Kinga Karsten

Tytuł: *Idea prawa w nauczaniu papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka*

Promotor: ks. prof. dr hab. Piotr Kroczek

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Kraków 2023

Stron: 172

Abstrakt

Prawo jest nieodzownym elementem życia wspólnotowego – *ubi societas, ibi ius*. Kościół, towarzysząc człowiekowi i będąc zaangażowanym w relacje ze społecznościami ziemskimi, w swoim nauczaniu dotyka także prawa wspólnot świeckich, np. państw. Refleksja papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka na temat idei prawa świeckiego, czyli w szczególności, jego ogólnych cech, zakresu czy niebezpieczeństw, które ze sobą prawo niesie jest elementem troski Kościoła o dobro wspólne. Celem pracy było zaprezentowanie nauczania katolickiego odnośnie idei prawa oraz wyciągnięcie wniosków postaci pewnych uwag czy rad wyrażonych przez papieży, o których była mowa dotyczących prawa świeckiego.

Słowa kluczowe: idea prawa, prawo państwowe, prawo świeckie, nauczanie Kościoła dotyczące prawa,

Spis treści

Wykaz skrótów	3
Wstęp	5
1. Przedmiot badawczy	5
2. Uzasadnienie badań	7
3. Cel badań	11
4. Hipotezy	12
5. Metoda	12
6. Źródła dla badań	13
7. Struktura pracy	13
8. Uwagi	15
Rozdział 1. Źródła prawa świeckiego	16
1.1. Chrześcijańskie rozdzielenie wiary i prawa świeckiego	16
1.2. Prawo Boże	18
1.2.1. Formy Prawa Bożego	18
1.2.2. Wpływ Prawa Bożego naturalnego na prawo świeckie	21
1.2.3. Odchodzenie w cień prawa naturalnego.....	27
1.2.4. Hierarchia prawa Bożego i prawa ludzkiego	29
1.3. Godność ludzka	31
1.4. Akt organu władzy	34
1.5. Odniesienie nauczania papieskiego do prawa polskiego	36
1.6. Podsumowanie	37
Rozdział 2. Funkcje prawa świeckiego	39
2.1. Funkcja kreująco-organizacyjna	40
2.2. Funkcja ochronno-obronna względem moralności	44
2.3. Funkcja ochronno-obronna względem praw osobowych	45
2.4. Funkcja regulacji rozwiązywania konfliktów	49
2.5. Funkcja informacyjno-nauczająca i wychowawcza	50
2.6. Odniesienie nauczania papieskiego do prawa polskiego	51
2.7. Podsumowanie	55
Rozdział 3. Prawa osób i społeczności	56
3.1. Prawa jednostek	56
3.1.1. Katalog praw, ich zakres podmiotowy oraz zabezpieczenie.....	57
3.1.2. Prawo do życia	59
3.1.3. Prawo do poszanowania godności.....	63
3.1.4. Prawo do prywatności	64
3.1.5. Prawo do pożywienia i wody	66
3.1.6. Prawo do własności	67
3.1.7. Prawo do wolności religijnej.....	70
3.1.8. Prawo zrzeszania się.....	76

3.1.9. Prawo do praw pracowniczych	78
3.1.10. Prawo do równego traktowania kobiet i mężczyzn.....	83
3.1.11. Prawa związane z emigracją	85
3.2. Prawa rodziny i związane z rodziną.....	88
3.3. Prawa narodów i państw.....	90
3.3.1. Prawo do samostanowienia	91
3.3.2. Prawo do kultury narodowej	92
3.4. Prawo międzynarodowe	94
3.5. Podsumowanie.....	101
Rozdział 4. Państwo prawa jako rezultat działania prawa	103
4.1. Podstawy państwa prawa.....	104
4.2. Europejskie dziedzictwo państwa prawa.....	106
4.2. Wolność w państwie prawa.....	108
4.3. Rola Kościoła w tworzeniu państwa prawa.....	109
4.4. Podsumowanie.....	114
Rozdział 5. Krytyka prawa świeckiego jako takiego	116
5.1. Niewystarczalność prawa	116
5.2. Absolutyzacja prawa	120
5.3. Wypaczenia fundamentów i głównych zasad prawa	122
5.4. Nadużywanie prawa	126
5.5. Wielość praw	129
5.7. Prawo jako zniewolenie.....	130
5.9. Podsumowanie.....	131
Rozdział 6. Odniesienie wiernych do prawa świeckiego.....	132
6.1. Prawda jako fundament właściwego stosunku prawa	132
6.4. Stosunek do wolności.....	134
6.3. Stosunek do innych wartości.....	135
6.2. Podporządkowanie się prawu	136
6.3. Zaangażowanie w stanowienie prawa	137
6.6. Podsumowanie.....	141
Zakończenie	142
Bibliografia	145
1. Źródła.....	145
1.1. Dzieła papieskie (Jana Pawła II, Benedykta XVI, Franciszka)	145
1.2. Inne źródła	157
2. Literatura przedmiotu.....	162

Wykaz skrótów

- AAS – „Acta Apostolicae Sedis”
- CA – Littere Encyclicae *Centesimus annus* z 1991 r., (Encyklika *Centesimus annus*)
- CV – Littere Encyclicae *Caritas in veritate* z 2009 r., (Encyklika *Caritas in veritate*)
- Dig.* – *Iustiniani digesta*
- Cod. – *Codex Iustinianus*
- ChL – Adhortatio apostolica *Christifideles laici* z 1989 r., (Adhortacja apostolska *Christifideles laici*)
- MM – Litterae apostolicae *Misericordia et misera* z 2016 r., (List apostolski *isericordia et misera*)
- DCE – Litterae encyclicae *Deus caritas est* z 2006 r., (Encyklika *Deus caritas est*)
- DD – Epistula apostolica *Dies Domini* z 1998 r., (List apostolski *Dies Domini*)
- DV – Instructio *Donum vitae* z 1987 r., (Instrukcja *Donum vitae*)
- EAF – Adhortatio apostolica postsinodalis *Ecclesia in Africa* z 1995 r., (Adhortacja apostolska *Ecclesia in Africa*)
- EAM – Exhortación Apostólica postsinodal *Ecclesia in America* z 1999 r., (Postsynodalna apostolska ekshoratacja *Ecclesia in America*)
- FC – Adhortatio apostolica *Familiaris consortio* z 1981 r., (Adhortacja apostolska *Familiaris consortio*)
- GS – Constitutio pastoralis *Gaudium et spes* z 1965 r., (Konstytucja duszpasterska *Gaudium et spes*)
- kan. – kanon
- KKK – *Katechizm Kościoła Katolickiego*

- KPK z 1983 r. – *Codex iuris canonici* z 1983 r. (Kodeks prawa kanonicznego)
- LE – Litterae encyclicae *Laborem exercens* z 1981 r., (Encyklika *Laborem exercens*)
- LG – Constitutio dogmatica *Lumen gentium* de Ecclesia 1964 r. (Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*)
- LS – Litterae encyclicae *Laudato si'* z 2005 r., (Encyklika *Laudato si'*)
- SD – Epistula apostolica *Salvifici doloris* z 1984 r., (List apostolski *Salvifici doloris*)
- SRS – Litterae encyclicae *Sollicitudo rei socialis* z 1988 r., (Encyklika *Sollicitudo rei socialis*)
- VS – Litterae encyclicae *Veritatis splendor* z 1993 r., (Encyklika *Veritatis splendor*)
- k.p. – ustawa z dnia 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy
- k.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny
- k.c. – ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. Kodeks cywilny
- k.p.c. – ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego
- k.p.k. – ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego
- Skróty ksiąg Pisma Świętego za *Pismo Świętego Starego i Nowego Testamentu* w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań–Warszawa 1983, s. 13.

Wstęp

1. Przedmiot badawczy

Przedmiotem badawczym pracy, czyli tym, co planuje się szczegółowo poznać przeprowadzając naukowe rozważania, jest idea prawa świeckiego w nauczaniu papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Gdy chodzi o termin „idea prawa” to należy przez nie rozumieć wyobrażenie wymienionych papieży na temat fenomenu, którym jest prawo i jednocześnie *sit venia verbo* – życzeniowe widzenie tego prawa. Ta życzeniowość przybiera formę nauczania papieskiego (religijnego czy doktrynalnego) na temat tego prawa. Z kolei przymiotnik „świecki” oznacza, że zjawisko to będzie rozpatrywane jako egzogeniczne wobec Kościoła. Innymi słowy przedmiotem pracy jest to, co papieże głoszą jako nauczyciele wiary i moralności (por. kan. 749 § 1 KPK z 1983 r.) o prawie świeckim oraz to, jakie, w ich opinii, powinno ono być.

Poprzez termin „prawo świeckie” rozumie się w tej pracy każdą formę regulacji o charakterze *stricto* normatywnym, której źródłem istnienia i, zazwyczaj, także obowiązywania, czyli mocy wiążącej – jest działanie prawodawcze podmiotu lub podmiotów niebędących podmiotami religijnymi. Do tego zbioru podmiotów należą głównie organy państwa (władzy rządowej lub samorządowej) czy też społeczność międzynarodowa rozumiana jako zbiór państw.

Działanie prawodawcze, o którym mowa wyżej, może mieć formę: 1) stanowienia prawa, jak i inne sposoby jego powstania, takie jak: 2) ukształtowanie się zwyczaju społeczności świeckiej, np. międzynarodowej, 3) umowa, czy też 4) precedens prawotwórczy¹. Wszystkie te formy trzeba brać pod uwagę przy poszukiwaniu idei prawa świeckiego w nauczaniu papieży. Jednakże najczęściej to nauczanie dotyczyć będzie stanowienia prawa. Jest to bowiem forma najbardziej rozpowszechniona i mająca największe obecnie uznanie w społecznościach świeckich (państwach).

¹ S. Wronkowska, *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005, s. 21; zob. szeroko o tym: P. Chmielnicki i inni, *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, red. P. Chmielnicki, Warszawa 2014, s. 181–362.

Przykładowo, współczesne systemy prawne państw oparte na tradycji *civil law* odchodzą lub już odeszły od zwyczaju prawnego², właśnie na korzyść ustawy jako źródła dającego się w sposób powszechny i pewny poznać. *Nota bene* nieco inaczej jest w systemie prawa w Kościele. W Kościele prawo zwyczajowe jest różnorzędnym np. do prawa stanowionego źródłem norm w systemie prawa Kościoła (kan. 23 KPK z 1983)³. W literaturze kanonistycznej zwraca się jednak uwagę, że w czasie prac na kodeksie z 1983 r., wielu kanonistów było przeciwnych takiemu zrównaniu źródeł normatywnych w Kościele. Argumentowali oni, że prawo stanowione jest bardziej jasne i pewne dla wiernych, stąd lepiej może realizować swoje funkcje. Powinno więc ono mieć pierwszeństwo nad prawem zwyczajowym, gdy chodzi o wartość normatywną⁴.

Zaprezentowane powyżej rozumienie terminu „prawo świeckie” odpowiada więc rozumieniu łacińskiego „*leges civiles*” z kan. 22 KPK z 1983 r.⁵. W kanonie tym nakazuje się, aby „ustawy państwowe”⁶, do których odsyła prawo kościelne, były zachowane na forum co do zasady rządzone przez prawo kanoniczne z tym zastrzeżeniem, że są przeciwne prawu Bożemu, o ile prawo kanoniczne czegoś innego nie przewiduje. W literaturze przedmiotu pojawia się podgląd, że *leges civiles* to nie tyle ustawy państwowe, lecz całe prawo świeckie, „czyli wszystkie obowiązujące na terytorium danego państwa obiektywne normy prawne (także zwyczajowe, prawa międzynarodowego)”⁷. Z taką opinią należy się zgodzić. *Ratio legis* przywołanego kanonu przemawia bowiem za takim szerokim tłumaczeniem przedmiotowego terminu. Tak też jest on rozumiany w niniejszej pracy.

² Por. M. Wróbel, *Prawo zwyczajowe w krajach systemu prawa stanowionego w Europie — wybrane przykłady relacji z prawem oficjalnym*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 22 (2013), s. 60.

³ Szeroko o tym, także z perceptywny historycznej, pisał np. J. M. Huels, *Back to the Future. The Role of Custom in a World of Church*, „CLSA Proceedings” 59 (1997), s. 1–25.

⁴ R. Sobański, *Zwyczaj*, [w:] Krukowski J., Sobański R., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga I, Normy ogólne*, Poznań 2003, s. 78.

⁵ Canon 22: „*Leges civiles ad quas ius Ecclesiae remittit, in iure canonico iisdem cum effectibus servantur, quatenus iuri divino non sint contrariae et nisi aliud iure canonico caveatur*”.

⁶ Według tłumaczenia oficjalnego kodeksu, czy zatwierdzonego przez Konferencję Episkopatu Polski z 2021 r. <https://episkopat.pl/uaktualnione-tlumaczenie-polskie-kodeksu-prawa-kanonicznego-z-1983-roku/> (23.01.2022).

⁷ R. Sobański R., *Kan. 22*, [w:] Krukowski J., Sobański R., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga I, Normy ogólne*, Poznań 2003, s. 77.

Jeżeli poszukuje się idei prawa w nauczaniu papieży, to jasne jest, że praca niniejsza nie będzie zawierała pełnego opisu fenomenu prawa świeckiego jako takiego – dokonują tego bowiem podręczniki prawoznawstwa. Nie będzie też ona przedstawiać pełnego zakresu normującego tego prawa – taki zawierają podręczniki do poszczególnych gałęzi prawa czy obszarów regulacji prawnych. W pracy zawarte będą wyłącznie te elementy prawa i te jego obszary, które zostały ujęte w nauczaniu papieskim. Jednakże wyniki tej pracy można będzie w dalszych badaniach zestawiać z ideą prawa u poszczególnych teoretyków prawa, czy też konfrontować z osiągnięciami szkół prawniczych.

2. Uzasadnienie badań

Jako uzasadnienie podjęcia tematu pracy, czyli idei prawa świeckiego w nauczania zawartego w wypowiedziach wskazanych wyżej następców św. Piotra należy podać to, że współcześnie prawo to odgrywa, chyba bardziej niż kiedykolwiek wcześniej w dziejach ludzkości, wielką rolę w życiu osób i społeczeństw⁸. Wprawdzie już rzymski prawnik Ulpian w Księdze pierwszej *Instytucji* pisał, że „ktoś mógłby nazwać nas [prawników] kapłanami. Strzeżemy bowiem sprawiedliwości i głosimy wiedzę na temat tego, co dobre i słuszne, odróżniając sprawiedliwe od niesprawiedliwego, dozwolone od niedozwolonego, pragnąc uczynić ludzi dobrymi, nie tylko strachem przed karami, lecz pokazując im także możliwość osiągnięcia korzyści, dążąc przy tym, jak mniemam, do prawdziwej, nie pozornej filozofii”⁹, jednakże dopiero w naszych czasach prawo jako religia, a kapłani, jako jej prawnicy przyjęli formę określaną jako aberracyjna¹⁰.

A skoro prawo jest uważane za tak ważne dla człowieka, to musi ono znaleźć się w optyce Kościoła, czyli jego refleksji i nauczaniu. Każda bowiem sprawa istotna

⁸ O podobieństwach tych dwóch fenomenów pisał: D. Bell, *Law as Religion*, „Case Western Reserve Law Review” 69 (2018) issue 2, s. 265–276; F. Longchamps de Bérier, *Prawnik jako prorok i kapłan?*, „Rzeczpospolita”, <https://www.rp.pl/artukul/1195317-Prawnik-jako-prorok-i-kaplan-----Longchamps-de-Berier-o-prawie-rzymskim.html> (dostęp: 1.02.2021),

⁹ Dig. 1,1,1,1: „Cuius merito quis nos sacerdotes appellet: iustitiam namque colimus et boni et aequi notitiam profitemur, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, bonos non solum metu poenarum, verum etiam praemiorum quoque exhortatione efficere cupientes, veram nisi fallor philosophiam, non simulatam affectantes”.

¹⁰ Por. F. Longchamps de Bérier, *Prawnik jako prorok i kapłan?*, <https://www.rp.pl/opinie-prawne/art4570881-prawnik-jako-prorok-i-kaplan-longchamps-de-berier-o-prawie-rzymskim> (01.12.2021).

dla człowieka ma także znaczenie i dla Kościoła. Kościół jest przecież „sługą ludzkości¹¹” posłanym do wszystkich ludzi i wszystkich narodów¹². Człowiek jest „pierwszą i podstawową drogą Kościoła, drogą wyznaczoną przez samego Chrystusa¹³. Kościół „kroczy razem z całą ludzkością i doświadcza tego samego losu ziemskiego co świat, istniejąc w nim jako zczyn i niejako dusza społeczności ludzkiej, która ma się w Chrystusie odnowić i przemienić w rodziną Bożą¹⁴”.

W tym miejscu trzeba zauważyć, że nigdy chrześcijaństwo nie było odłączone od prawa świeckiego. Już Pan Jezus odwoływał się w swoim nauczaniu do prawa i to nie tylko do prawa religijnego – co w Jego przypadku było zupełnie naturalne, był przecież paktującym i zachowującym, choć krytycznie, prawo Żydem¹⁵ – ale i także do prawa świeckiego. W Ewangelii św. Łukasza jest fragment, w którym na pytanie kogoś z tłumu: „Nauczycielu, powiedz mojemu bratu, żeby się podzielił ze mną spadkiem”, Jezus odpowiada: „Człowieku, któż Mnie ustanowił nad wami sędzią albo rozjemcą?” (Łk 12, 13). Tym samym Zbawiciel pokazał, że zna realia ówczesnego prawa (spadkowego). Prawo Mojżeszowe zajmowało się kwestią dziedzictwa. Zgodnie z tym prawem pierworodny syn otrzymywał podwójną część (Deut. 21, 15–17; por. Num. 27, 1–11; 36, 7–9)¹⁶. Zdaje się mówić współczesnym językiem prawnym, alternatywnych metod rozwiązywania sporów. Jak zauważa się w literaturze przedmiotu¹⁷, nie było też niczym niezwykłym dla osób zaangażowanych w spory spadkowe odwoływanie się do osób trzecich, takich jak filozofowie czy przywódcy religijni, w celu uzyskania arbitrażu¹⁸.

¹¹ Paulus PP. VI, *Homilia ad Patres Conciliares habita a Summo Pontifice*, 7.12.1965 r., AAS 58 (1966), s. 57.

¹² LG 1 i 4.

¹³ Joannes Paulus PP. II, *Litterae apostolicae Redemptor hominis Iesus Christus est centrum universi et historiae*, 4 marca 1979 r., AAS 71 (1979), s. 257–324; wersja polska: *Nauczanie Ojca Świętego Jana Pawła II, Komputerowy zbiór dokumentów papieskich*, CD-ROM, Wydawnictwo M, wersja 1 z 1999 r., nr 14.

¹⁴ GS 40.

¹⁵ Zob. Brat Efraim, *Jezus Żyd praktykujący*, Kraków 1994.

¹⁶ M. C. Parsons, *Luke*, [w:] *Paideia Commentaries on the New Testament*, ed. M. C. Parsons, Ch. H. Talbert, B. W. Longenecker, Grand Rapids 2015, s. 204.

¹⁷ M. C. Parsons, *Luke*, *Paideia Commentaries on the New Testament*, ed. Mikeal C. Parsons, Charles H. Talbert, and Bruce W. Longenecker, Grand Rapids 2015, s. 204.

¹⁸ Aczkolwiek słowo „rozjemca” (μεριστής) nie odnosi się co jakiegoś urzędu, który nadzorowałby podział spadków; nie było bowiem takiego urzędu lub tytułu w żadnym sądzie lub systemie

Należy zauważyć to, że chrześcijaństwo niemal od samego początku istnienia wywiera silny wpływ na kulturę, w tym na kulturę prawną i w stopniu zasadniczym tę kulturę prawną tworzy¹⁹. Nie można jednak ograniczać źródeł tego wpływu do Kościoła katolickiego. W piśmiennictwie pojawiają się także opracowania dotyczące wpływu Reformacji²⁰. Jednakże teza, że rola katolicyzmu jest w tym przypadku donioślejsza niż w przypadku innych Kościołów w sensie ścisłym (*sensu proprio Ecclesiae*) lub wspólność kościelnych względnie wspólnot eklezjalnych (*Communitates ecclesiales*)²¹ o pochodzeniu protestanckim czy innym ma silne uzasadnienie. Leży ono w tym, że stosunek Kościoła katolickiego do swojego endogenicznego prawa jest bardzo przyjazny, a na pewno bardziej przyjazny niż to jest w innych chrześcijańskich związkach wyznaniowych²². Do tego stopnia prawo własne ma znaczenie dla Kościoła, że papież Jan Paweł II we *Wstępie* do kodeksu prawa kanonicznego z 1983 r. napisał: „Prawo kanoniczne wynika z natury Kościoła”²³ oraz napisał, że prawo własne Kościoła jest „konieczne, aby wspólnota kościelna żyła, wzrastała i kwitła”²⁴.

Trzeba jasno stwierdzić, rozwiewając mogące się pojawić obawy, że wypowiedzianie się Kościoła na temat prawa świeckiego nie jest naruszeniem zasady autonomii i niezależności Kościoła i państwa wyrażonej w nauczaniu Soboru Watykańskiego II²⁵. „Kościołowi [przecież] przysługuje prawo głoszenia zawsze i wszędzie zasad moralnych również w odniesieniu do porządku społecznego, oraz wypowiedziania oceny o wszystkich sprawach ludzkich, na ile wymagają tego fundamentalne prawa osoby ludzkiej i zbawienie człowieka” (kan. 747 § 2 KPK z 1983 r.). Istnieją

arbitrażu, ani w kulturze grecko-rzymskiej, ani żydowskiej; zob. G. J. Riley, *Influence e of Thomas Christianity on Luke 12:14 and 5:39*, „Harvard Theological Review” (2012), s. 230.

¹⁹ Benedykt XVI, *Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego*, „L’Osservatore Romano” [wyd. Polskie, 88 (1995) nr 2, s. 13.

²⁰ Zob. np. H. Berman, *Law and Revolution, II: The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*, Cambridge–London 2003.

²¹ Zob. Congregatio pro Doctrina Fidei, *Declaratio Dominus Iesus de Iesu Christi atque Ecclesiae unicitate et universalitate salvifica*, 6.08.2000, AAS 92 (2000), s. 742–765.

²² P. Kroczek, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 108–110.

²³ *Preafatio*, [w:] *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), pars 2, s. XX: „Ius canonicum e natura Ecclesiae manare”.

²⁴ *Preafatio*, [w:] *Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus*, 25.01.1983, AAS 75 (1983), pars 2, s. XXX: „necessaria ut ecclesiastica communitas vigeat, crescat, floreat”.

²⁵ GS 76.

na to liczne przykłady, także w prawie polskim²⁶. Jak podkreślił to papież Franciszek w encyklice *Fratelli tutti*, „choć Kościół szanuje autonomię sfery politycznej, nie ogranicza swojej misji do sfery prywatnej. Wręcz przeciwnie, nie może i nie powinien pozostawać na uboczu w budowaniu lepszego świata, ani też zaniedbywać budzenia sił duchowych, które mogą wzbogacić całe życie społeczne” (...) Kościół pełni rolę publiczną, która nie zacieśnia się do jego działalności opiekuńczej lub edukacyjnej, ale działa w służbie promocji człowieka i powszechnego braterstwa²⁷. Chodzi bowiem, o to, aby przez prawodawstwo rozwijać „dobro wspólne i troskę o integralny rozwój człowieka”²⁸.

Oczywiste jest to, że Kościół wprawdzie „nie może i nie powinien podejmować walki politycznej, aby realizować jak najbardziej sprawiedliwe społeczeństwo. (...) Nie może też jednak i nie powinien pozostawać na marginesie w walce o sprawiedliwość. Musi włączyć się w nią przez argumentację rozumową i obudzić siły duchowe, bez których sprawiedliwość, domagająca się zawsze wyrzeczeń, nie może utrwalić się i rozwijać”²⁹. Takim działaniem Kościół nie podnosić siebie do poziomu państwa, ani też nie działa ponad państwem jako organ nad państwową władzą, przez to bowiem szkodziłby sam sobie i swojej misji, a nawet zniszczyłby swoją istotę, lecz działa jako *ancilla republicae*³⁰. Kościół jest więc „głęboko zainteresowany budowaniem sprawiedliwości przez otwieranie inteligencji i woli na wymagania dobra”³¹ właśnie po to, aby tę misję daną mu przez Zbawiciela wypełniać.

Gdy chodzi o *status quaestionis* w zakresie przedmiotu badawczego pracy, to należy wskazać, że badań na temat idei prawa w nauczaniu papieży nie przeprowadzono. Są natomiast wypowiedzi badaczy na temat poszczególnych działów prawa czy obszarów, które prawo reguluje. Zwykle mają te prace charakter artykułów, frag-

²⁶ W. Uruszczak, *Recepcja prawa kanonicznego w obowiązującym prawie polskim*, „Annales Canonici” 3 (2007), s. 5–21.

²⁷ FT 276.

²⁸ FT 276.

²⁹ DCE 28.

³⁰ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 195.

³¹ DCE 28.

mentów w monografii (np. rozdziałów) lub wypowiedzi w podobnej formie, np. referatów³². Brakuje w literaturze przedmiotu monograficznego, czyli pełnego opracowania tematu idei prawa jako takiego w magisterium Kościoła głoszonym w czasie ostatnich pontyfikatów. Także tym sensie niniejsza praca doktorska ma szansę stanowić *novum* w literaturze przedmiotu i w tym zakresie może ona „przyczynić się rzeczywiście do postępu nauki” (art. 49 § 2 Apostolica *Veritatis gaudium*)³³ – jak tego od prac doktorskich wymaga prawo kanoniczne.

3. Cel badań

Celem prowadzonych w pracy badań było pokazanie tego, jak rozumiane jest prawo świeckie przez papieży trzech ostatnich pontyfikatów – ogólnie jako idea lub fenomen oraz w poszczególnych obszarach jego stosowania czy funkcjonowania. W pracy chodzi także o wskazanie tego jak oceniane są z perspektywy teologicznej (głównie chodzi o teologię moralną i katolicką naukę społeczną) konkretne prawa lub obowiązki czy też instytucje prawne oraz jak z tej perspektywy mają one wyglądać.

Jako pośredni cel badań można wskazać, że ochronę, obronę i promocję jednej z ważniejszych wartości uniwersalnych współczesnego świata, czyli prawa³⁴. Prawo, które samo w sobie jest wartością, służy innym wartościom. Trzeba przy tym pamiętać, że ta właśnie wartość (prawo) ukształtowana została przez chrześcijaństwo i jest ona są duszą Europy³⁵. Wprawdzie dziś może nieco zbyt optymistycznie brzmiały słowa kard. Josepha Ratzingera wypowiedziane (zapewne) w latach 70 ubiegłego

³² E. Nowacka, *Spoleczno-polityczna myśl Benedykta XVI. Geneza i znaczenie dla współczesnych państw demokratycznych*, Wrocław 2006, s. 97–107; E. Nowacka, *Osoba i państwo w poglądach Benedykta XVI*, Wrocław 2007, s. 41–57; D. Lubiński, *Prawa człowieka w nauczaniu J. Ratzingera-Benedykta XVI*, [w:] *W służbie Kościołowi. Księga pamiątkowa poświęcona ks. infułatowi S. Gradowi*, Łódź 2012, s. 27–42; E. Nowacka, *Wprowadzenie do doktryny społecznej Benedykta XVI. Państwo i społeczeństwo w poglądach Franciszka*, Wrocław 2015, s. 67–106; P. Kusiak, *Prawa człowieka w refleksji Benedykta XVI*, „Przegląd Religioznawczy” (2016) nr 3, s. 17–25.

³³ Por. Francesco, *Constitutio Apostolica Veritatis gaudium de universitatibus et facultatibus ecclesiasticis* 8 grudnia 2017, AAS 110 (2018), s. 1–41; cytat z wersji polskiej: Franciszek, *Konstytucja apostolska Veritatis gaudium o uniwersytetach i wydziałach kościelnych*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_constitutions/documents/papa-francesco_constituzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html.

³⁴ Zob. R. Sobański, *Prawo jako wartość*, „Prawo Kanoniczne” 42 (1999) nr 3–4, s. 11–26.

³⁵ Benedykt XVI, *Przemówienie do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE): Wartości uniwersalne ukształtowane przez chrześcijaństwo są duszą Europy*, 24 marca 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/comece_24032007.html (dostęp: 6.03.2021).

wieku, iż „Obecnie wzrasta na nowo znacznie doktryny chrześcijańskiej”³⁶, to można mieć nadzieję, że współczesny czy najnowszy głos katolicki dotyczący prawa świeckiego wyrażany przez papieży będzie wysłuchany.

4. Hipotezy

Hipoteza pracy zawarta jest w następujących zdaniach. Po pierwsze, prawo świeckie jest ważnym fenomenem z punktu widzenia Kościoła. Po drugie, prawo jest przedmiotem papieskiego nauczania, a papieże Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek nie tylko dostrzegali czy dostrzegali ten fenomen, lecz także analizowali je z punktu widzenia nauki Kościoła, oceniali, a także wskazywali drogę jego zmian.

Hipotezą poboczną w tym sensie, że nieco oderwaną od głównego celu pracy, która interesuje autorki tej pracy jako prawnika wykonującego zawód prawniczy adwokata, będzie zdanie twierdzące, iż nauczanie papieskie jest obecne prawie polskim zarówno na poziomie zasad tego prawa, rozumianych jako nakaz realizacji wartości,³⁷ jak i poszczególnych instytucjach prawnych oraz na jeszcze niższym poziomie w przepisach tego prawa.

5. Metoda

Gdy chodzi o metodologię pracy to w pierwszej kolejności użyta została metoda analityczna do różnego rodzaju enuncjacji wskazanych już papieży, a także do prawa przepisów kanonicznego i prawa świeckiego (prawa powszechnie obowiązującego, głównie prawa polskiego). Istotna dla osiągnięcia celów pracy była metoda porównawcza stosowana w procesie zestawiania poszczególnych elementów wypowiedzi papieskich z prawem świeckim. Metoda syntezy została użyta w podsumowaniach pod rozdziałami i do sformułowania wniosków w Zakończeniu.

Kolejnymi metodami, choć używanymi rzadziej niż metody wyżej wymienione, była analiza krytyczna piśmiennictwa: teologicznego, prawniczego i kanonicznego. Kilkakrotnie w pracy odwołano się dyskusji polegającej badaniu spornych zagadnień w celu wypracowania poglądu przez autorkę pracy.

³⁶ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 196.

³⁷ M. Kordela, *Zasady prawa. studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012, s. 101.

O jeszcze jedne metodzie trzeba wspomnieć – metodzie komparatystycznej. W rozdziałach np. I i II przedstawiona zostanie w osobnej ich części (podrozdziale), a niekiedy w toku dyskursu (tak np. będzie w rozdziale III), obecność realizacji nauczania papieskiego w prawie polskim. Odbywać się to będzie przez zestawienie nauczania z regulacją świecką. Takie porównanie będzie jedynie pewną wskazówką, jakby tropem wskazującym drogę dla dalszych badań w tym zakresie dotyczącym, zapewne nieintencjonalnej, obecności myśli papieża w systemie prawa polskiego³⁸. Ta metoda umożliwi zweryfikowanie jednej z przedstawionych wyżej hipotez.

6. Źródła dla badań

Wspomniani papieże rzadko odnosili się do prawa wprost jako do głównego tematu swojego nauczania. Zwykle czynili to poprzez wzmianki, dopowiedzenia, uwagi. Stąd też źródła dla prezentowanych w pracy badań charakteryzują trzy cechy. Po pierwsze, są to źródła rozproszone fizycznie (znajdują się w wielu enuncjacjach) i gdy chodzi o czas ich powstania. Po drugie, znajdują się one w różnorodnych gatunkowo dziełach, np. przemówieniach, homiliach, dokumentach Kościoła, książkach. Po trzecie, autorytet kościelny nauczania użyty w tych wypowiedziach jest rozmaity.

Wprawdzie przedmiotem badawczym pracy jest nauczanie wskazanych papieży, to niekiedy w pracy jako źródło zostaną potraktowane wcześniejsze, czyli powstałe przed objęciem urzędu papieskiego, ich wypowiedzi (choć znane właściwie wyłącznie są wypowiedzi Karola Wojtyły i Josepha Ratzingera). Jest to zabieg celowy, który nie jest sprzeczny ze sformułowanym powyżej przedmiotem badawczym. Chcąc bowiem jasno przedstawić poglądy papieża lub ich ewentualną ewolucję należy zobaczyć je w szerszym kontekście, także kontekście rozwoju autorskiej myśli papieża. Drogi myślenia i fundamenty poglądów kształtują się zwykle przez cały okres życia.

7. Struktura pracy

³⁸ P. Kroczyński, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Piękuła, Kraków 2010, s. 331.

Praca ma następującą strukturę. Poza niniejszym *Wstępem* (poprzedzonym wykazem skrótów) zawiera ona sześć rozdziałów. W I rozdziale przedstawione zostały źródła prawa świeckiego. Na początku przedstawiono zagadnienie chrześcijańskiego rozdzielenia wiary i prawa świeckiego. Właściwe zrozumienie tej idei wymaga jasnego wskazania na prawo Boże jako źródło prawa świeckiego oraz opisanie jego form i jego wpływu na prawo świeckie. W tym obszarze mieści się także temat prawa naturalnego (jako obszaru praw Bożego) oraz hierarchiczne odniesienie prawa Bożego w zestawieniu z prawem ludzkim. Jako źródła prawa świeckiego wskazano także godność ludzką, która ma wymiar normatywny. Jako ostatnie źródło został przedstawiony akt organu władzy.

Rozdział II przedstawia funkcje prawa świeckiego, czyli prawo w działaniu. Wypełnienie funkcji powinno być widoczne w życiu społeczności, dla której zostało ustanowione. Papieże zauważyli takie funkcje jak: funkcja kreująco-organizacyjna, funkcja ochronno-obronna względem moralności, funkcja ochronno-obronna względem praw osobowych, funkcja regulacji rozwiązywania konfliktów, funkcja informacyjno-nauczająca i wychowawcza.

W następnym, III, rozdziale przedstawiono prawa osób i społeczności. Ten obszar został podzielony na: prawa jednostek, prawa rodziny i związane z rodziną, prawa narodów i państw, prawo międzynarodowe.

Państwo prawa jako rezultat działania prawa jest zostało przedstawione w rozdziale IV. Zawiera on takie tematy jak podstawy państwa prawa, dziedzictwo europejskie państwa prawa, został poruszony temat wolność w państwie prawa oraz rola Kościoła w tworzeniu państwa prawa.

V rozdział to przedstawienie papieskiej krytyki prawa świeckiego. Podjęto w niej takie tematy nauczania jak niewystarczalność prawa, absolutyzacja prawa, wypaczenia fundamentów i głównych zasad prawa, nadużywanie prawa, wielość praw, wybiórcze stosowanie prawa, co prowadzić może do zniewolenia prawem. Papieże wskazują także na niebezpieczeństwa braku odniesienia prawa do Boga.

Papieże wskazywali także na modelowe odniesienie wiernych do prawa świeckiego. Było to przedmiotem dyskursu w VI rozdziale. Elementem tego stosunku

jest relacja do prawda jako fundament właściwego stosunku prawa, stosunek do wolności i innych wartości. Na budowanie modelu odniesienia się do prawa wpływ ma podporządkowanie się prawu i zaangażowanie w jego stanowienie.

Pracę kończy *Bibliografia*. Została ona podzielona najprostsza metodą, czyli na *Źródła* i *Literaturę przedmiotu*. Źródła użyte w pracy można zaliczyć do dwóch zasadniczych kategorii *Dziela papieskie* oraz *Inne źródła*. Źródła z pierwszego z wymienionych katalogów, z uwagi na temat pracy, są źródłami pierwszorzędnymi. Są to zarówno homilie, okolicznościowe przemówienia, jak i wywiady, a także oficjalne papieskie nauczanie. Katalog *Inne źródła* zawiera to, co nie może być uznawane za literaturę przedmiotu, rozumianą jako autorski komentarz do źródeł.

8. Uwagi

Gdy chodzi o język pracy będzie to język mieszany w tym sensie, że w pracy zawarte są terminy teologiczne, co jest naturalną konsekwencją tej dziedziny naukowej – teologii, której praca dotyczy oraz niejako siłą obranego w niej tematu, będzie zastosowany także 1) język prawny i 2) język prawniczy oraz odpowiadające im: 1) język kanoniczny i 2) język kanonistyczny. Te terminy oznaczają odpowiednio: język ustaw (świeckich i kościelnych) i język prawników lub kanonistów wypowiadający się o ustawach³⁹.

Tłumaczenia tekstów obcojęzycznych, o ile inaczej nie zastrzeżono, pochodzą od autorki pracy.

Z uwagi na przejrzystość tekstu pracy, jedyne przypisy, które umieszczono w tekście to Pismo Święte i jednostki redakcyjnie aktów normatywnych (kanony lub artykuły).

³⁹ B. Wróblewski, *Język prawny i prawniczy*, Kraków 1948, s. 134; R. Sobański, *Eklezjologia nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 28 (1985) nr 1–2, s. 5.

Rozdział 1. Źródła prawa świeckiego

W rozdziale pierwszym zostanie pokazane to jak rozumieją i oceniają źródła świeckiego papieże Jan Paweł II, Benedykt XVI i Franciszek. Szczególna uwaga zostanie skupiona na prawie Bożym oraz na godności ludzkiej.

1.1. Chrześcijańskie rozdzielenie wiary i prawa świeckiego

Należy na początku mocno zaznaczyć istotną i oryginalną chrześcijańską myśl, dotyczącą rozdzielenia źródeł prawa i wiary. Jak pisał Joseph Ratzinger: „Dla Europy charakterystyczny jest – zakorzeniony w chrześcijaństwie – rozdział między wiarą i prawem świeckim, obejmujący racjonalność prawa i jego relatywną niezależność od sfery religijnej, a wraz z nimi w ogóle rozdział państwa i Kościoła. Sfera polityczna – podporządkowana co prawda normom etycznym o religijnym zakorzenieniu – nie jest pojmowana w sposób teokratyczny”⁴⁰. Tę chrześcijańską myśl przedstawił on później już jako papież Benedykt XVI w Przemówieniu w Bundestagu zatytułowanym *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa* w 2011 r.⁴¹. Papież podkreślił wówczas fakt, że w historii przepisy prawne były niemal zawsze uzasadniane religijnie. Znaczy to, że o tym, co słuszne, rozstrzygało się na podstawie odniesienia do bóstwa. Jednakże „W przeciwieństwie do innych wielkich religii chrześcijaństwo nigdy nie narzucało państwu i społeczeństwu prawa objawionego, uregulowania prawnego, wywodzonego z Objawienia. Odwoływało się natomiast do natury i rozumu jako prawdziwych źródeł prawa – odwoływało się do zgody między rozumem obiektywnym i subiektywnym, do zgody, która jednak zakłada istnienie jednego i drugiego, powstałych w stwórczym Umyśle Boga”⁴². Słusznym jest więc stwierdzenie, że chrześcijanie (choć być może brzmi to paradoksalnie) przyczynili się do sekularyzacji prawa regulującego życie świeckiej społeczności⁴³. Takie od-

⁴⁰ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 157.

⁴¹ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴² Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴³ P. Mazurkiewicz, *Prawo do sprzeciwu sumienia. O kwestii prymatu prawa Bożego nad prawem stanowionym*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 17 (2015) s. 237–255; por. *List do*

dzielenie odbyło się z korzyścią przede wszystkim dla praktykowania religii. Uniezależnia się ona od czynników, które zmieniają prawo. Jest jakby poza ich oddziaływaniem – tym właśnie jest wolność religijna w aspekcie wolności kultu i doktryny religijnej.

Jednakże, co trzeba podkreślić, to rozdzielenie nie oznacza zupełnego rozejścia się prawa państwowego i moralności (chrześcijańskiej)⁴⁴. To połączenie jest potrzebne dla pełnego rozwoju człowieka i dobra wspólnego, choć nie może oznaczać, iż „system prawa stanowionego będzie tożsamy z systemem norm moralności”⁴⁵. Rozdzielenie dotyczy więc podstaw aksjologicznych pewnych wzorców zachowań uregulowanych w prawie. Dokonuje się raczej „odróżnianie wewnętrznych wymogów wiary od podstawowych wymogów moralności (*des Etos*), na którym zasadza się prawo”⁴⁶.

To, ogólnie mówiąc, rozdzielenie prawa i wiary zaowocowało rozdzieleniem państwa i Kościoła w sferze instytucjonalnej. „Do specyficznych rysów czasów nowożytnych – w pozytywnym sensie – zaliczam [pisał papież Benedykt XVI] fakt, iż rozdział między wiarą i ustawodawstwem, który w średniowiecznej *res publica christiana* był raczej ukryty, zostaje przeprowadzany w sposób konsekwentny, i że przybiera stopniowo wyrazisty kształt: wolność religii zostaje oddzielona od cywilnego porządku prawnego”⁴⁷. Papież więc dobrze odbierał takie rozdzielenie jako skutkujące większą wolnością dla religii i Kościoła. Jednakże to właśnie „podstawowe dla

Diogneta, przeł. A. Świderkówna, [w:] *Pisma starochrześcijańskich pisarzy. Apologie*, tom XLVI, przeł. M. Szarmach, A. Świderkówna, J. Sołowianiuk, red. E. Stanuła, Warszawa 1988, V 10: „Słuchają ustalonych praw, a własnym życiem zwyciężają prawa”, czy też XI 6: „I oto wszędzie sławi się poszanowanie prawa, znajduje uznanie misja proroków, umacnia się wiara w Ewangelię, zachowana jest nauka Apostołów, a łaska Kościoła raduje się głośno.

⁴⁴ Zob. o relacjach prawa i moralności w myśli europejskiej, R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1998, s. 173–187.

⁴⁵ J. Krukowski, *Prawo a wartości chrześcijańskie*, [w:] *Prawnik katolicki a wartości prawa*, Kraków 1999, s. 87.

⁴⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 184.

⁴⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 177.

⁴⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 184.

⁴⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 177.

chrześcijańskiego światopoglądu wartości umożliwiają – w kontekście owocnego dualizmu państwa i Kościoła – funkcjonowanie wolnego humanistycznego społeczeństwa, gwarantującego przestrzeganie praw sumienia, a z nim podstawowych praw ludzkich”⁴⁸.

W tym kontekście idei rozdziału autorytetu sakralnego i władzy państwowej, a w konsekwencji wiary i prawa, państwa i Kościoła należy odczytać wskazania papieża odnośnie źródeł prawa świeckiego.

1.2. Prawo Boże

Wszyscy wymienieni papieże widzą jednoznacznie, choć może nieco życzeniowo, źródło (w sensie pochodzenia) oraz fundament (w sensie oparcia) prawa świeckiego w prawie Bożym. Uważają oni, że prawo, to jest darem dla człowieka i przejawem boskiej inicjatywy Boga wychodzącego do człowieka. Przyjrzenie się temu prawo to przyglądanie się sposobowi w jaki Bóg zaplanował prowadzić ludzkość podejmując próby wpłynięcia na człowieka właśnie poprzez to prawo. Z tej perspektywy wiara w stworzenie świata rzeczy widzianych i niewidzialnych przez Boga implikuje wiarę w to prawo, jako element stworzenia. Bóg więc jest zgodnie nauczaniem Kościoła źródłem i dawcą prawa⁴⁹.

1.2.1. Formy Prawa Bożego

Papież Jan Paweł II, działając jako Najwyższy prawodawca Kościoła, podzielił w KPK 1983 r. Prawo Boże na: a) prawo Boże naturalne oraz b) prawo Boże stanowione (kan. 199 nr 2 KPK 1983 r.).

Jednocześnie, o tym podziale, choć przyjętym przez niego samego, papież Jan Paweł II pisał krytycznie podkreślając umowność podziału i jego funkcjonalny charakter – „Chociaż w refleksji teologiczno-moralnej odróżnia się zwykle Prawo Boże pozytywne, czyli objawione, od prawa naturalnego, zaś w ekonomii zbawie-

⁴⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 184.

⁴⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 177.

⁴⁹ Zob. W. Giertych, *Bóg źródłem prawa. Ewangelia. Izrael. Natura. Islam*, Kraków 2008, passim.

nia prawo „stare” od „nowego”, nie należy zapominać, że te i inne pożyteczne różnienia odnoszą się zawsze do prawa, którego twórcą jest ten sam jedyny Bóg, i że prawa te przeznaczone są dla człowiek”⁵⁰.

Prawo Boże stanowione jest bezpośrednio związane z Objawieniem. To powoduje, że związani się nim ci wszyscy, którzy przyjęli to Objawienie w tym sensie, że uznali je za prawdziwe. Ci którzy bez własnej winy moralnej odrzucają to Objawienie lub go nie znają, nie są związani tym prawem.

W tym miejscu można dodać, że stosunek do Prawa Bożego stanowionego nie musi być absolutystyczny. Prawo to jest „wychowawcą” prowadzącym do Chrystusa – tę myśl *expressis verbis* wyraził św. Paweł Apostoł pisząc, że „Do czasu przyjścia wiary byliśmy poddani pod straż Prawa i trzymaliśmy w zamknięciu aż do objawienia się wiary. Tym sposobem Prawo stało się dla nas wychowawcą, [który miał prowadzić] ku Chrystusowi, abyśmy z wiary uzyskali usprawiedliwienie. Gdy jednak wiara nadeszła, już nie jesteśmy poddani wychowawcy” (Ga 2, 24). Nie oznacza to, że można sprzeciwiać się prawu Bożemu, lecz to, że jego istnienie, interpretacja, zakres podlega samemu Panu Bogu, który posługuje się tym Prawem jak narzędziem. Nie może to prawo być stawiane na równi z Absolutem. W nauczaniu Kościoła ma to taka oto konsekwencję, że to Kościół, będąc wyrazicielem woli Boga na ziemi, ma prawo decydować co jest normą Bożego prawa. Wyraża to przykładowo w kan. 1075 § 1 KPK z 1983 r., w którym stanowi się, że „Jedynie najwyższa władza kościelna może autentycznie wyjaśniać, kiedy prawo Boże zakazuje małżeństwa lub powoduje jego nieważność”. Oznacza to, że władzę nad prawem Bożym, w sensie na obowiązującym zakresie i rozumieniem tego prawa, ma najwyższa władza Kościoła.

Nie można pominąć tego, że z katolickiego punktu widzenia „Wszyscy ludzie zobowiązani są szukać prawdy dotyczącej Boga i Jego Kościoła, a poznana mają obowiązek i prawo z mocy prawa Bożego przyjąć i zachowywać” (kan. 748 § 1 KPK z 1983 r.). Mając powyższe na względzie, należy pozostawić na boku prawo Boże stanowione (jest ono bowiem przedmiotem wiary w Objawienie i wymaga odczytania tego Objawienia wedle kryteriów religijnych) i skupić się na prawie Bożym naturalnym.

⁵⁰ VS 45.

Istnienie naturalnego Prawa Bożego i jego treść była przedmiotem rozważań pisarzy chrześcijańskich od początku istnienia Kościoła⁵¹. Ich ustalenia pojawiają się w nauczaniu papieskim.

Przykładowo to, że prawo naturalne, to nie kwestia wiary. Tam mówił papież Jan Paweł II w przemówieniu wygłoszonym podczas Liturgii Słowa w Zamościu. To prawo bowiem – zdaniem papieża – zostało przez Pana Boga wpisane w naturę człowieka i można je odczytać za pomocą rozumu. Przez to wpisanie prawo wyznacza pewien wewnętrzny porządek, który człowiek zastaje, i który powinien zachować. „Idea prawa naturalnego zakładała pojęcie natury, w którym natura i rozum przenikają się wzajemnie, w którym natura sama w sobie jest rozumna”⁵². Zdaniem tego papieża, cytującego *Katechizm Kościoła Katolickiego* – „Nie jest ono „niczym innym jak światłem rozumu wlanym w nas przez Boga. Dzięki niemu poznajemy, co należy czynić i czego należy unikać. To światło i to prawo Bóg podarował nam w akcie stworzenia”⁵³.

Pisząc o prawie naturalnym papież Jan Paweł II wskazał także, że zawiera ono dobro, które w to prawo wpisał Bóg i nakierował na to dobro człowieka poprzez to, że nadał istnieniu człowieka cel, wpisując w jego serce prawo (por. Rz 2, 15). Nie może być inaczej, skoro prawo to jest wynikiem zamysłu Boga, a Bóg jest dobrem i to „dobrem powszechnym”⁵⁴.

Wszelkie działanie, które sprzeciwia się temu porządkowi i dobru, nieuchronnie uderza w samego człowieka, w tym sensie, że mu szkodzi, co godzi w naturę ludzką. Takie działanie człowieka jest wymierzone przeciwko samemu sobie i przeciwko drugiemu człowiekowi. Poznanie tego prawa jest więc dla prawodawcy świeckiego niezmiernie ważne. Dlatego też należy zbadać wpływ prawo Bożego naturalnego na prawo świeckie w opinii papieży.

⁵¹ Zob. K. Tyburowski, *Legis naturalis essentia apud nonnullos scriptores primi aevi Ecclesiae: lineamenta generalia*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 13 (2006), s. 35–47; czy w zakresie nauczania św. Augustyna, św. Tomasza, Dunsza Szkota, Ockhama w R. Tokarczuk, *Historia filozofii prawa w retrospektywie prawa natury*, Białystok 1999, s. 129–130, s. 132–134, s. 148–150, s. 163–168, s. 172–175.

⁵² J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 228.

⁵³ Por. KKK 1955.

⁵⁴ Zob. J. Salij, *Bóg jako dobro powszechne w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Collectanea Theologica” 51 (1981) fasc. III, s. 53.

1.2.2. Wpływ Prawa Bożego naturalnego na prawo świeckie

Wpływ prawa Bożego naturalnego na prawo świeckie może mieć wiele aspektów. Mówi się nawet, że prawo świeckie może być jednym z możliwych aspektów istnienia prawa naturalnego. Zastosowanie prawa naturalnego oznacza urzeczywistnienie uniwersalnej moralności⁵⁵. Wpływ prawa Bożego naturalnego na prawo świeckie stanowione pojawia się w nauczaniu papieży.

Rozważania w tym punkcie trzeba rozpocząć od prezentacji słusznego poglądu Josepha Ratzingera, iż „Państwo nie jest samo dla siebie źródłem prawdy i moralności: nie może wyprowadzić prawdy ani z właściwej mu ideologii opartej na narodzie, rasie, klasie lub innej jeszcze wartości, ani na drodze wiodącej przez decyzje większości. Państwo nie jest absolutne”⁵⁶. W konsekwencji także wytwór państwa, czyli prawo nie może mieć charakteru absolutnego, lecz musi swoich podstaw szukać poza sobą i poza państwem. Tym fundamentem jest inne prawo – prawo Boże. Do tego trzeba jeszcze dodać, że „Moralność nie jest sprawą prywatną, ma znaczenie publiczne”⁵⁷. Taka publiczna moralność, czyli „bycie dobrym” jest, zdaniem Benedykta XVI – *conditio sine qua non* „dobrej polityki”⁵⁸ i prawa.

Gdy chodzi o wpływ prawa Bożego na prawo świeckie, to papież Jan Paweł II napisał, że bez wątpienia „ludzki rozum i prawo są w istotny sposób podporządkowane Mądrości Boga i jego Prawu”⁵⁹. „Prawo natury wyraża [bowiem] wewnętrzne przesłanie stworzenia”⁶⁰. Joseph Ratzinger napisał, że prawo naturalne rozumiane tak jak je zdefiniował Gracjan, czyli jako „*Ius naturale est, quod in lege et evangelio*

⁵⁵R. Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1998, s. 176.

⁵⁶ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 194.

⁵⁷ J. Ratzinger, *Biblijne aspekty tematu: wiara a polityka*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5), s. 200.

^{58 58} J. Ratzinger, *Biblijne aspekty tematu: wiara a polityka*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5), s. 200.

⁵⁹ VS 44.

⁶⁰ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005, s. 147.

continentur, quo quisque iubetur alii facere, quod sibi vult fieri et prohibetur alii inferre, quod sibi nolit fieri”⁶¹ może być utożsamiane jest ze złotą regułą postępowania, a dzięki temu z istotą Ewangelii⁶².

Omawiając dalej temat wpływu prawa Bożego na prawo świeckie należy wskazać na wypowiedź papieża Jana Pawła II, który stwierdził, że „podstawą wartości [demokracji] nie mogą być tymczasowe i zmienne «większości» opinii publicznej, ale wyłącznie uznanie obiektywnego prawa moralnego, które jako «prawo naturalne»⁶³. „Prawo natury oznacza, że sama natura zawiera pewne przesłanie moralne. Duchowa treść stworzenia ma nie tylko matematyczno-mechaniczny wymiar, który nauki przyrodnicze ujmują w postaci praw natury. W świecie stworzenia jest więcej ducha, więcej „praw natury”. Stworzenie zawiera w sobie i ukazuje nam pewien porządek wewnętrzny. Możemy z niego wyczytać idee Boże i sposób, w jaki powinniśmy żyć”⁶⁴.

Jeden z głównych aspektów tego wpływu to tworzenie przez prawo Boże naturalne koniecznego fundamentu prawa świeckiego. Pisał o tym kilkakrotnie w encyklice *Laudato si'* papież Franciszek. Ten fundament bowiem staje się wyznacznikiem tego prawa. Papież Franciszek podkreślał, że „człowiek obdarzony inteligencją musi szanować prawa natury”⁶⁵. Sam Bóg bowiem te prawa, „nakazał i zostały [one] stworzone, utwierdził je na zawsze, na wieki; nadał im prawo, które nie przemienie” (Ps 148, 5b-6)⁶⁶. Prawo naturalne powinno zdaniem papieża Franciszka mieć umocnienie w prawie stanowionym przez człowieka. Tylko bowiem w ten sposób każde prawo należne człowiekowi z natury, jest zagwarantowane tak, aby jego realizacja „nie była iluzoryczna, ale realna”⁶⁷.

⁶¹ *Decretum magistri Gratiani*, [in:] *Corpus Iuris Canonici*, editio Lipsiensi secunda post Ae. L. Richter curas ad librorum manuscriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Ae. Friedberg, vol. 1, Gratz 1959, col. 21.

⁶² J. Ratzinger, *Komentarz do konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, [w:] J. Ratzinger, *Opera omnia*, Tom VII-2, *O nauczaniu II Soboru Watykańskiego II*, red. K. Gózdź, M. Górecka, tłum. E. Grzesiuk, s. 731.

⁶³ EV 70.

⁶⁴ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005, s. 146.

⁶⁵ LS 68.

⁶⁶ LS 68.

⁶⁷ LS 94.

Niezwykłe mocno papież Benedykt XVI stwierdził, że **jako prawo naturalne leży u podstaw wszystkich naszych instytucji, w tym instytucji prawnych**⁶⁸. Skoro zaś prawo naturalne zapisane przez Boga w ludzkim sumieniu, jest „wspólnym mianownikiem dla wszystkich ludzi i narodów to jest ono również powszechnym przewodnikiem, którego wszyscy mogą poznać, i w oparciu o którego wszyscy mogą się porozumieć. Prawa człowieka mają ponadto swe ostateczne oparcie w Bogu Stwórcy, który obdarzył każdego człowieka rozumem i wolnością”⁶⁹. Z kolei jak zauważono w piśmiennictwie – „Kościół na Soborze Watykańskim II utrwalił zgodność misji Kościoła z popieraniem praw człowieka”⁷⁰.

W poglądach Josepha Ratzingera można znaleźć nurt uznający, prawo natury jako Bożego nośnika pewnego przesłania moralnego, którego pewne *quantum* musi być obecne w prawie świeckim. Mówił on tak: „Duchowa treść stworzenia ma nie tylko matematyczno-mechaniczny wymiar, który nauki przyrodnicze ujmują w postaci praw natury. W świecie stworzenia jest więcej ducha, więcej „praw natury”. Stworzenie zawiera w sobie i ukazuje nam pewien porządek wewnętrzny. Możemy z niego wyczytać idee Boże i sposób, w jaki powinniśmy żyć”⁷¹.

Papież Jan Paweł II w encyklice *Evangelium vitae* pisał, że trzeba przypomnieć podstawowe elementy relacji między prawem cywilnym a prawem moralnym, tak jak je przedstawia Kościół, a które należą też do dziedzictwa wielkich tradycji prawodawstwa ludzkości. Papież przypomina, że w ciągłości z całą Tradycją Kościoła pozostaje także nauczanie o koniecznej zgodności prawa cywilnego z prawem moralnym danym przez Boga. Dlatego też: „Jeśli więc sprawujący władzę w państwie wydają prawa względnie nakazują coś wbrew temu porządkowi, a tym samym wbrew woli Bożej, to ani ustanowione w ten sposób prawa, ani udzielone kompetencje nie zobowiązują obywateli (...). Wtedy w rzeczywistości kończy się władza, a

⁶⁸ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 190.

⁶⁹ Benedykt XVI, Przemówienie po koncercie z okazji 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia*, 10 grudnia 2008 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/prawaczl_10122008.html (6.03.2021).

⁷⁰ Y-M. Hilaire, *Prawa człowieka, prawa osoby*, przeł. F. Mickiewicz, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 219.

⁷¹ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005, s. 146.

zaczyna potworne bezprawie”⁷². Nie jest do końca, jasne, czy papież ma tu myśli prawo Boże naturalne czy prawo Boże stanowione. Obie te formy prawa są nośnikiem prawa moralnego, czyli nakazów.

Innych z tych aspektów jest wpływ prawa Bożego naturalnego na poszczególne prawa – prawa człowieka. Słusznie wskazano w literaturze przedmiotu, że „Ojciec Święty Jan Paweł II [to] chyba największy w XX wieku obrońca prawa naturalnego i wynikających zeń praw człowieka”⁷³. Prawa te wynikają z prawa Bożego naturalnego. Z kolei usunięcie tej podstawy powoduje, że „prawa człowieka są niepewne, ponieważ brak im mocnego oparcia”⁷⁴.

Na jeszcze inny element można zwrócić uwagę, a mianowicie na inspirację ze strony prawa Bożego na wymierzanie sprawiedliwości przez ludzi. „Sprawiedliwość jest celem, a więc również wewnętrzną miarą każdej polityki”⁷⁵. Polityka zaś posługuje się prawem, które traktuje jak narzędzie. Powstaje w tym miejscu pytanie: jakie ma być to prawo, aby przez nie działa się sprawiedliwość?

Prawo naturalne w opinii Josepha Ratzingera to niezbędny probierz sprawiedliwości i autentyczności prawa. „Tak pojawiła się myśl, iż prawo stanowione, które może być przecież niesprawiedliwe, musi mieć swój wzorzec wypływający z natury, z samego bytu ludzkiego. Prawo takie należy odnaleźć i wykorzystać do skorygowania prawa stanowionego”⁷⁶. Prawo naturalne to więc podstawa prawa stanowionego. Jak wskazują inne enuncjacje Kościoła, to do obowiązków władzy publicznej należy przede wszystkim takie działanie, aby prawo cywilne opierało się na podstawowych

⁷² EV 72.

⁷³ Z. Grocholewski, *Prawo naturalne w doktrynie Kościoła*, „Studia nad Rodziną” 15 (2011) nr 1–2, s. 2; Fel S., *Jan Paweł II a prawa człowieka*, [w:] *De revolutionibus orbium populorum Joannis Pauli II. Papież wobec wykluczenia społecznego*, red. K. Pilarczyk, G. Sokołowski, Warszawa 2015, s. 107–137.

⁷⁴ Benedykt XVI, Przemówienie po koncercie z okazji 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia*, 10 grudnia 2008 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/prawaczl_10122008.html (6.03.2021).

⁷⁵ DCE 28.

⁷⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 226.

normach prawa moralnego w tym, co odnosi się do praw człowieka, życia ludzkiego i instytucji rodziny⁷⁷.

W opinii Josepha Ratzingera relatywizm prawdy nie jest warunkiem demokracji i pluralizmu⁷⁸. W środowisku pluralistycznym i mocno zróżnicowanym jest konieczna idea prawa naturalnego. Działa ona jak swoiste spoiwo. Wówczas pojawia się bowiem konieczność dopracowania się wspólnego ludziom prawnego minimum, zasadzającego się nie na treściach wiary, poglądach, filozofii, światopoglądzie, lecz na naturze i rozumie. Papież wymienia prawników takich jak: Hugo Grocjusz, Samuel von Pufendorf, którzy rozwijało ideę prawa naturalnego jako prawa racjonalnego, które przekraczając granice wszelkich podziałów i uznaje rozum za organ prawodawstwa powszechnego⁷⁹.

Dla wpływu na prawo świeckie znaczenie mają również cechy Bożego prawa naturalnego, a szczególnie jego powszechność, poznawalność i niezmienności⁸⁰. Jeżeli podstawą prawa świeckiego jest powszechnie prawo naturalne to dotyczyć ono musi wszystkich ludzi. W określonych obszarach nie wolno stanowić prawa, które nie byłoby adresowane powszechnie, czy też zawierało wyjątki swojego obowiązywania. Gdy chodzi o cechę poznawalności prawa Bożego, to wskazuje ona, że dostęp do treści tego prawa mają wszyscy siłą ludzkiego rozumu. Z kolei niezmienność gwarantuje, że normy tego prawa będą zawsze jednakowej treści. Są one bowiem – mając źródło w niezmiennym Bogu – niezależne od jakichkolwiek wpływów. Ewentualne zarzuty, że takie prawo świeckie naruszałoby wolność ustawodawcy lub adresatów prawa papież Jan Paweł II odpierał w encyklice *Veritas splendor* pisząc, że nie ma konfliktu między wolnością gwarantowaną przez prawo świeckie, a naturą człowieka⁸¹.

⁷⁷ DV 3.

⁷⁸ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 183.

⁷⁹ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 227.

⁸⁰ Z. Grocholewski, *Refleksje na temat prawa. Prawo naturalne. Filozofia prawa*, przeł. K. Stopa, Kraków 2009, s. 27.

⁸¹ VS 51.

O konsekwencjach odrzucenia prawa Bożego pisał papież Benedykt XVI w tekście zaatutowanym *Jeśli Boga nie ma, prawa człowieka upadają*⁸². Pozytywistyczna koncepcja natury i prawa nie łączy tych dwóch elementów. W tej koncepcji to rozum uważa się za jedyną kulturę wystarczającą do bycia prawa podstawą do tworzenia prawa. Zdaniem papieża to umniejsza człowieka i zagraża człowieczeństwu. „Mówię to właśnie z myślą o Europie, w której liczne ugrupowania usiłują uznać jedynie pozytywizm za wspólną kulturę i wspólną podstawę tworzenia prawa, sprowadzając wszystkie inne przekonania i inne wartości naszej kultury do poziomu subkultury, a tym samym Europa staje w obliczu innych kultur świata bez żadnej kultury, i ożywają się nurty ekstremistyczne i radykalne”. Zdaniem papieża, należy pilnie dopuścić do głosu klasyczne źródła wiedzy etosie i prawie czyli naturę człowieka. Jako przykład takiego kierunku papież Benedykt XVI dał odrzucenie dualizm bytu i powinności przez „wielkiego teoretyka pozytywizmu prawniczego – Kelsena, który wcześniej mówił, że źródłem norm może być tylko wola, a natura mogłaby zawierać w sobie normy tylko wówczas, gdyby czyjaś wola owe normy w nią wpiisała”⁸³. Papież ten odwołał odwołuje się do „dziedzictwo kulturowe Europy”, którego częścią jest przekonanie o istnieniu Boga Stwórcy, co z kolei pozwoliło na rozwinięcie idei praw człowieka, równości wszystkich ludzi wobec prawa, uznanie nienaruszalności ludzkiej godności każdej osoby oraz świadomość, że ludzie są odpowiedzialni za swoje czyny⁸⁴. Z literaturze przedmiotu podkreśla się, że sama idea praw człowieka ma nieusuwalny religijny charakter. Wynika to z tego, że nie jest możliwe uzasadnienie świętości życia, a co za tym idzie i praw bezpośrednio związanych z tym życiem bez odwołania do Boga⁸⁵.

W kwestii fundamentów ludzkiego prawa jako takiego, wypowiedział się papież Franciszek w encyklice *Fratelli tutti*. Pytał on retorycznie: „Czym jest prawo

⁸² <https://www.vaticannews.va/pl/papiez/news/2018-05/papiez-benedykt-prawa-czlowieka.html> (dostęp: 1.02.2022).

⁸³ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁸⁴ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁸⁵ Zob. M. J. Parry, *The Idea of Human Rights. Four Inquires*, New Yourk–Oxford 1998, s. 5 oraz uzasadnienie W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 326–327, przyp. 71.

bez osiągniętego na długiej drodze ku refleksji i mądrości przekonania, że każdy człowiek jest sacrum i jest nietykalny?”⁸⁶. Dlatego to jest nieodzowna prawda, którą rozpoznajemy rozumem i akceptujemy sumieniem⁸⁷.

Ta myśl, kieruje rozważania na kwestię konsekwencji niwelowania wpływ prawa Bożego naturalnego na stanowione prawo świeckie.

1.2.3. Odchodzenie w cień prawa naturalnego

Rozróżnianie tego, „co należy czynić i czego należy unikać” jest w gruncie rzeczy konsekwencją rozróżnienia dobra i zła. Tu w pole rozważań wchodzi teologia moralna. W tradycji Kościoła teologia ta była w głównej mierze ufundowana na prawie naturalnym, a Pismo Święte było jedynie przytaczane dla kontekstu czy uzasadnienia. Na Soborze Watykańskim II opcja prawa naturalnego została w głównej mierze porzucona, a domagano się teologii moralnej opartej całkowicie na Biblii. To zdaniem papieża Benedykta XVI zaowocowało kryzysem uzasadnienia i przedstawienia moralności katolickiej⁸⁸.

Zaprezentowany wyżej pogląd papieża Emeryta ma wielkie znaczenie dla rozumienia znaczenia prawa świeckiego przez Kościół, w tym sensie, że w kontekście wielu państw (szczególnie europejskich i tych, które ukształtowały swoje prawo w oparciu o prawo rzymskie), powiązanie moralności katolickiej i prawa świeckiego jest bardzo silne. Połącznie prawa i moralności może mieć różne formy i zakresy⁸⁹. To co niemoralne jest jednocześnie zakazane przez to prawo⁹⁰. Niestety – jak zauważył papież Benedykt XVI – dziś idea prawa naturalnego jest postrzegana jako nauka specyficznie katolicka, o której rzekomo nie warto dyskutować poza środowiskiem

⁸⁶ FT 207.

⁸⁷ FT 207.

⁸⁸ Benedykt XVI, *Kościół a skandal wykorzystywania seksualnego (pełny tekst polski)*, <https://episkopat.pl/benedykt-xvi-kosciol-a-skandal-wykorzystywania-seksualnego-pelny-tekst-polski/> (dostęp: 2.01.2020).

⁸⁹ Identyfikacji i przeglądu tych form dokonuje O. Höffe, *Prawo i moralność – pięć płaszczyn problemu*, przeł. M. Kierowski, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 198–207.

⁹⁰ Zob. R. Sobański, *Prawo i moralność*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 32 (1999), s. 161–172.

katolickim⁹¹. „W ostatnim półwieczu – stwierdził papież Benedykt XVI – sytuacja dramatycznie się zmieniła (...)”⁹². Prawo naturalne, które przez wieki stanowiło niekwestionowany fundament ustawodawstwa stało się ideą, o której ludzie niemal się wstydzą wspominać⁹³.

Pojawiły się więc problemy związane m.in. z pojęciem, zakresem, mocą obowiązywania prawa naturalnego. Nie jest ono bowiem uznawane przez wszystkich. „Wynika to, bowiem z ewolucyjnej koncepcji rozwoju świata, człowieka i różnych ideologii, a więc dochodzi do negacji racjonalności natury, a w konsekwencji obiektywizmu powszechnego prawa natury, jako natury ludzkiej”⁹⁴. Jednakże jak stwierdził Sobór Watykański II, „Stworzenie (...) bez Stworzyciela zanika. Zresztą wszyscy wierzący, jakkolwiek wyznawaliby religię, zawsze w mowie stworzeń słyszeli głos i objawienie Stwórcy. Co więcej, samo stworzenie zapada w mroki przez zapomnienie o Bogu”⁹⁵. W konsekwencji tego trendu, obecnie istnieje rzeczywistość „w której prawo i moralność poddawane są manipulacjom”⁹⁶. „Tam, gdzie upada moralność, upada też prawo. A tam, gdzie upada prawo, pojawia się korupcja i przemoc, a wraz z nimi zniszczenie wspólnego dobra”⁹⁷.

W pełni zrozumiałą jest więc zachęta papieża Jana Pawła II do tego, aby podejmować stosowne inicjatywy, które przyczynią się do konstruktywnej odnowy nauczania na temat moralnego prawa naturalnego, oraz do szukania zbieżności poglądów z przedstawicielami innych wyznań, religii i kultur”⁹⁸.

⁹¹ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁹² Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁹³ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁹⁴ J. Ratzinger, *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*, przeł. S. Czerwik, Kielce 2005, s. 74.

⁹⁵ LG 36.

⁹⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 190.

⁹⁷ J. Ratzinger, *Demokratyzacja Kościoła?*, [w:] J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 113–114.

⁹⁸ Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji Nauki Wiary: *Z odwagą głosmy prawdy konieczne do zbawienia*, „L’Osservatore Romano” (2004) nr 5, s. 43–44. Por.

Podsumowując nauczanie papieży w tym obszarze wpływu prawa naturalnego na prawo ludzkie widać wyraźnie, że reprezentują oni klasyczne nauczanie Kościoła zawarte choćby w doktrynie św. Tomasza z Akwinu. Dla niego każde prawo ustanowione przez ludzi o tyle ma moc prawa, o ile wypływa z prawa naturalnego, a jeżeli prawo ludzkie sprzeciwia się prawu naturalnemu, to nie jest już prawem, ale wypaczeniem prawa⁹⁹. To nauczanie rozszerzają i rozbudowują o współczesne wątki.

Jako streszczenie nauczania papieży, można użyć słów papieża Benedykta XVI z Posynodalnej adhortacji apostolskiej *Sacramentum Caritatis*¹⁰⁰: „Dlatego katolicy politycy oraz ustawodawcy, świadomi swej poważnej odpowiedzialności społecznej, winni się czuć szczególnie przynaglani przez swe sumienie uformowane w prawy sposób, by przedstawiać oraz wspierać prawa inspirowane przez wartości zakorzenione w ludzkiej naturze”¹⁰¹.

1.2.4. Hierarchia prawa Bożego i prawa ludzkiego

Pytanie o odniesienie prawa ludzkiego do prawa Bożego jest kwestią, która z punktu widzenia katolickiego ma wielkie znaczenie. Dla pokazania jej podstaw trzeba uciec się do dogmatyki i ontologii. Właściwa hierarchia pomiędzy prawami ma wielkie znaczenie dla moralnych konsekwencji realizowania prawa. Tylko prawo niesprzeczne z prawem Bożym może być uznane za takie, którego wypełnienie jest godziwe.

W Liście apostolskim *Salvifici doloris* papież Jan Paweł II napisał, że z punktu widzenia doktryny religijnej Kościoła istnienie absolutna konieczność podporządkowania każdego prawa, prawu Bożemu. Pan Bóg jest bowiem Prawodawcą i

Benedykt XVI, *Discorso ai partecipanti al Congresso Intemazionale sulla legge morale naturale promosso dalla Pontificia Università Lateranense*, 12 lutego 2007, AAS, 109 (2007), s. 243–246.

⁹⁹ S. Thomas de Aquino, *Summae Theologiae*, I-II, q. 93, a 3 ad. 2 um. Por. S. Aurelius Augustinus, *De Libero arbitrio*, liber primus, cap. V, 11. „Omne ius ab hominibus institutum tantum potestatis iuris habet quantum e lege naturali procedit. Si tamen aliqua ratione contra legem naturalem est, tunc non ius est, sed iuris deformatio appellatur”.

¹⁰⁰ Benedictus XVI PP., Adhortatio apostolica postsynodalia *Sacramentum caritatis* de Eucharistia vitae missionisque Ecclesiae fonte et culmine, 22 lutego 2007, AAS 99 (2007), s. 105–180; cytata z wersji polskiej: Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis*, http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html (dostęp: 23.02.2021); por. Kongregacja Nauki Wiary, Nota doktrynalna o niektórych zagadnieniach dotyczących zaangażowania i postępowania katolików w życiu politycznym, 24 listopada 2002, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_pl.html (dostęp: 23.02.2021).

¹⁰¹ *Sacramentum Caritatis* 83

Sędzią w takiej mierze, w jakiej nie może być prawodawcą i sędzią żaden autorytet doczesny. „Bóg Objawienia jest bowiem przede wszystkim Stwórcą, od Niego pochodzi wraz z istnieniem dobro istotne stworzenia. I dlatego też świadome i dobrowolne naruszenie tego dobra ze strony człowieka jest nie tylko przekroczeniem prawa, ale równocześnie obrazą Stwórcy, który jest Pierwszym Prawodawcą. Takie przekroczenie ma charakter grzechu we właściwym, czyli biblijnym i teologicznym tego słowa znaczeniu”¹⁰². To podporządkowanie więc prawa ludzkiego, Prawu Bożemu wynika z podporządkowania stworzenia Stwórcy. Ma więc uzasadnienie ontologiczne, niezmiennie, dotyczące podstaw nauki o Bogu i człowieku.

Wprost o absolutnej wyższości prawa Bożego mówił papież Jan Paweł II w Przemówieniu do lekarzy w Polsce 1997 r. – „Raduję się, że środowisko lekarzy w Polsce w znakomitej większości bierze na siebie tę odpowiedzialność, nie tylko lecząc – podtrzymując życie, ale również zdecydowanie nie podejmując działań, które prowadziłyby do jego zniszczenia. Dziękuję z całego serca polskim lekarzom, pielęgniarkom i wszystkim przedstawicielom świata medycznego, którzy prawo Boże «Nie zabijaj!» stawiają ponad to, co dopuszcza prawo ludzkie. Dziękuję za to świadectwo, które dajecie zwłaszcza w ostatnich czasach”¹⁰³.

Z tym przesłaniem nie kłóci się idea rozdziału religii i prawa – przedstawiona już powyżej. „Religia wprowadzie ożywia państwo i obowiązujące w nim prawa, wyznacza jego kryteria moralne, ale prawo państwowe nie jest tym samym co moralność i wiara. Z tego punktu widzenia możemy powiedzieć, że każde państwo musi mieć swój własny porządek prawny i swe własne normy prawne. Jednak zawisłyby one w próżni, gdyby ich nic nie ożywiało wewnątrz – gdybyśmy od wewnątrz nie rozpoznawali istotnych wymagań, jakie stoją przed naszym życiem, gdybyśmy porządku prawnego jako czysto zewnętrznej regulacji wzajemnych stosunków nie przeobrazili na tej drodze w sprawiedliwą formę współistnienia”¹⁰⁴.

¹⁰² SD 10.

¹⁰³ Jan Paweł II, Przemówienie podczas poświęcenia nowej Kliniki Kardiologii Szpitala im. Jana Pawła II: *Prawo Boże stawiajcie przed prawem ludzkim*, 9 czerwca 1997 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/krakow_09061997.html (23.03.2021).

¹⁰⁴ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowiński, Kraków 2005, s. 149–150.

1.3. Godność ludzka

Kolejnym źródłem dla prawa świeckiego jest godność ludzka. Ma ona bowiem wymiar normatywny zarówno w ujęciu kanonistycznym jak i prawniczym¹⁰⁵. Godność człowieka jest bowiem nie tylko kategorią teologiczną czy filozoficzną, a konsekwencji kanoniczną, ale także w pełnym wymiarze prawną¹⁰⁶.

Kościół zawsze był promotorem godności człowieka. Wynika to z racji, które trzeba określić jako bardzo głęboko teologiczne, leżące u fundamentów chrześcijaństwa. Godność człowieka wypływa z tego, że człowiek został stworzony przez Boga na jego obraz i podobieństwo (por. Rdz 1, 26)¹⁰⁷. Dlatego Kościół naucza, że każdy człowiek „posiada godność osoby: nie jest tylko czymś, ale kimś”¹⁰⁸. Dodatkowo, jak naucza Sobór Watykański II „osobliwą rację godności ludzkiej stanowi powołanie człowieka do uczestniczenia w życiu Boga”¹⁰⁹. To powołanie człowieka jest ma owocować zjednoczeniem się człowieka z Bogiem. Wskazać trzeba, że Godność człowieka wypływa także z faktu, że został on odkupiony przez Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, na krzyżu¹¹⁰. Słusznie zauważono w literaturze przedmiotu, że „Te trzy katolickie prawdy religijne, czyli stworzenie, powołanie i odkupienie człowieka, mają istotne znaczenie normatywne w Kościele. Są one podstawą dogmatyczną prawa osobowego, w tym prawa do prywatności i prawa do dobrego imienia (kan. 220 KPK z 1983 r.)”¹¹¹.

Godność człowieka jako podstawa nie jest jednak tylko sprawą porządku prawnego chrześcijaństwa, ale także ma być – w opinii Kościoła – podstawą porządku prawnego państw. Jak zauważono celnie w piśmiennictwie – „Godność jest fundamentem praw człowieka, jest podstawą i źródłem wszystkich praw człowieka

¹⁰⁵ Zob. *Normatywny wymiar godności ludzkiej*, red. W. Lis, A. Balicki, Lublin 2012.

¹⁰⁶ Por. W. Dziedziak, *O prawie słusznym. Perspektywa systemu prawa stanowionego*, Lublin 2015, s. 72.

¹⁰⁷ Por. GS 12.

¹⁰⁸ KKK 357; zob. także np. KKK 27, 225, 369.

¹⁰⁹ GS 19.

¹¹⁰ KKK 613, 1004; zob. *Jan Paweł II – obrońca godności człowieka. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji VII Dnia Papieskiego*, red. M. Rybka, Poznań 2008.

¹¹¹ P. Kroczyk, *Przetwarzanie danych osobowych przez podmioty Kościoła katolickiego w Polsce: transfer pomiędzy państwami*, Kraków 2020, s. 12.

ich ochrony”¹¹². Przyjęcie jako fundamentu prawa „niezwykłej godności, jaka przysługuje osobie ludzkiej, która przerasta wszystkie rzeczy, i której prawa oraz obowiązki mają charakter powszechny i nienaruszalny”¹¹³, powoduje, że prawo świeckie staje się prawem, aksjologicznie pewnym.

Dlatego też za jedną z podstawowych zdobyczy cywilizacji papież Jan Paweł II uznał – wyrażone w klasycznej formule *Hominum causa omne ius constitutum est*¹¹⁴ – przekonanie, iż człowiek stanowić powinien centrum każdego systemu prawnego, w tym także prawa świeckiego.

Dodać można, że takie rozważania papieża-Polaka nie są w jego myśli nowe, w tym sensie, że są nie związane z najwyższym urzędem kościelnym, który pełnił. Już w głównych dziełach Karola Wojtyły refleksja nad godnością ludzką znajduje szczególnie obszerny i dojrzały wyraz w normie personalistycznej, która określa osobę ludzką jako wartość samą w sobie. Wartość tak cenną, że nie wolno jej nigdy używać jako środka do celu, gdyż jest ona celem samym w sobie. Ta wyjątkowa wartość obliguje do odpowiedniego traktowania każdej ludzkiej osoby¹¹⁵. Taki stosunek do człowieka, musi mieć wyraz w prawie.

Jak to podkreślił papież Benedykt XVI w Bundestagu w 2011 r., w przywołanym wyżej wystąpieniu, teologowie chrześcijańscy opowiedzieli się przeciw prawu religijnemu, które wymagało wiary w bóstwa, i stanęli po stronie filozofii, uznając rozum i naturę człowieka w ich wzajemnym powiązaniu za obowiązujące wszystkich źródło prawa. Z resztą, jak zauważył papież „Był to wybór dokonany już przez św. Pawła, który w Liście do Rzymian stwierdza: «Bo gdy poganie, którzy Prawa [czyli Tory Izraela] nie mają, idąc za naturą, czynią to, co Prawo nakazuje (...) sami dla siebie są Prawem. Wykazują oni, że treść Prawa wypisana jest w ich sercach, gdy jednocześnie ich sumienie staje jako świadek» (Rz 2, 14 nn.)”¹¹⁶.

¹¹² W. Dziedziak, *O prawie słusznym. Perspektywa systemu prawa stanowionego*, Lublin 2015, s. 72.

¹¹³ GS 26.

¹¹⁴ *Dig.* 1, 5, 2.

¹¹⁵ K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 2001, s. 42–43.

¹¹⁶ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

Papież Jan Paweł II mając świadomość niedoskonałości prawa jako dzieła ludzkiego, jednocześnie dostrzegał zagrożenie tej fundamentalnej zasady. To zagrożenie istnieje w każdym sprawiedliwym porządku prawnym z powodu zagubienia pełnej prawdy o ludzkiej osobie. Jeżeli w miejsce prawdy o istocie człowieka i wypływającej z tego jego wielkiej i niezbywalnej godności postawi się relatywistyczną wizję człowieka, to takie właśnie podejście może skutkować winą za brutalne łamanie praw człowieka, zwłaszcza prawa do życia¹¹⁷.

Z kolei papież Benedykt w dnia 25 stycznia 2008 r. w przemówieniu do uczestników sympozjum z okazji 25-lecia promulgowania *Kodeksu prawa kanonicznego* z 1983 r. przytoczył słowa bł. Antoniego Rosminiego, którego określił „wielkiego filozofa” – „Człowiek jest istotą prawa”¹¹⁸. Sens tego należy rozumieć szeroko, np.: chodzić tu może o istotę sensu istnienia (*raison d'être* prawa), zakresu jego obowiązywania i mocy wiążącej.

Choć godność człowieka jest zauważana i podkreślana przez prawo świeckie np. w Preambule¹¹⁹ i części artykułowej¹²⁰ Konstytucji RP z 1997 r. czy kilkakrotnie w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka¹²¹, to jednak niezwykle ważne i mocne są słowa wypowiedziane przez papieża Jana Pawła II „Nie wystarcza opiewać wielkimi słowami godność człowieka, jeśli potem samo prawodawstwo jawnie jej zaprzecza”¹²².

¹¹⁷ Por. Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Międzynarodowego sympozjum nt. „Evangelium vitae a prawo”: *Nienaruszalne prawa istoty ludzkiej*, 24 maja 1996 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/prawa_istoty_24051996.html (dostęp: 02.01.2021).

¹¹⁸ Benedykt XVI, Przemówienie do uczestników sympozjum z okazji 25-lecia promulgowania *Kodeksu Prawa Kanonicznego Prawo kościoła jest prawem wolności*. 25 stycznia 2008, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/kpk_25012008.html (dostęp: 2.01.2021).

¹¹⁹ Preambuła do Konstytucji RP z 1997 r.: „(...) dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka”.

¹²⁰ Np.: art. 30 Konstytucji RP z 1997 r.: „Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych”.

¹²¹ Np.: Preambuła: „człowieka, który od wielu setek lat toczy nie skończoną jeszcze walkę o swoją wolność i swoją godność”; art. 1: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw”; art. 23: „Każdy pracujący ma prawo (...) wynagrodzenia zapewniającego (...) egzystencję odpowiadającą godności ludzkiej i uzupełnianego w razie potrzeby innymi środkami pomocy społecznej”.

¹²² Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie z okazji 1200. rocznicy koronacji Karola Wielkiego. 14.12.2000r.*, [w:] R. De Mattei, *De Europa*, Firenze 2006, s. 27, cyt. za A. Marguccio, L. Badilla,

1.4. Akt organu władzy

Gdy chodzi o wizję źródła prawa świeckiego w postaci aktu organu władzy, to papież Franciszek pisał, że władze publiczne mają prawo i obowiązek stanowienia prawa¹²³. Takie stwierdzenie koresponduje ze słowami św. Pawła Apostoła – „Władza nie na próżno nosi miecz”. Miecz władzy, którego perspektywa użycia przynagła do zachowań zgodnych z oczekiwaniami władzy, a zawartymi, choćby w ramach zasady pewności prawa, w regulacjach stanowionych.

W sytuacji ewentualnych braków w wykonywaniu tej władzy w obszarze ustawodawczym – zdaniem papieża – „społeczeństwo, poprzez organizacje pozarządowe i stowarzyszenia pośredniczące, powinno zmusić rządy do opracowania standardów, procedur i ściślejszych kontroli”¹²⁴. Dzięki tak powstałym regulacjom jest szansa na to, aby „budować lepszy świat”¹²⁵.

To, że organy władzy stanowiącej prawo mają wielką rolę do odegrania dostrzegali to papież Jan Paweł II, który podczas mszy św. z okazji Jubileuszu Parlamentarzystów i Polityków w 2000 r. mówił, że treścią ich codziennej pracy jest ustanawianie sprawiedliwych praw oraz troska o ich przyjęcie i stosowanie. Zwracając się bezpośrednio do przedstawicieli tej grupy mówił tak: „Jesteście przekonani, że w ten sposób oddajecie ważną przysługę człowiekowi, społeczeństwu i samej sprawie wolności. Macie w pełni słusność. Ludzkie prawo bowiem, jeśli jest sprawiedliwe, nie sprzeciwia się nigdy wolności, ale jej służy”¹²⁶.

Z kolei w posynodalnej adhortacji apostolskiej *Christifideles laici* papież Jan Paweł II przypomniał, że sprawowanie władzy politycznej winno mieć za podstawę „ducha służby” człowiekowi. A człowiekowi służy ten, kto pomaga mu w dążeniu do doskonałości zgodnie z zamysłem Bożym¹²⁷. Tym samym papież wskazał

Nauczanie papieskie o Europie: Jan Paweł II, [w:] *Kościół w Europie*. „Biuletyn Biura Informacji i Inicjatyw Europejskich OCIFE” 30 (2007), s. 9.

¹²³ Por. LS 129.

¹²⁴ LS 179.

¹²⁵ Por. LS 231.

¹²⁶ Jan Paweł II, Msza św. z okazji Jubileuszu Parlamentarzystów i Polityków: *W ofiarnej służbie człowiekowi i społeczeństwu*, 5 listopada 2000, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/politycy_05112000.html (dostęp: 2.01.2021).

¹²⁷ ChL 42.

na pewne ograniczenia wolności władzy i jednocześnie na ukierunkowanie i celowość posiadania władzy związanej z urzędem publicznym w społeczności świeckiej.

Za kontynuację tych rozważań można uznać refleksję papieża Polaka zawartą w Liście apostolskim *Dies Domini*. Wynika z niej, że jest to naturalne, iż chrześcijanie winni dołożyć starań, aby także w szczególnych okolicznościach naszej epoki prawodawstwo cywilne brało pod uwagę ich obowiązek świętowania niedzieli¹²⁸. Oznacza to, że choć obowiązek stanowienia prawa zgodnego z prawem Bożym spoczywa na ustawodawcach – jest to ich indywidualna odpowiedzialność – to także każdy z adresatów prawa ma obowiązek dopominania się o to, aby prawo stanowione przez władze miało właśnie taką cechę – zgodności z prawem Bożym.

Wezwanie do zaangażowania prawodawców i adresatów prawa w to, aby prawo świeckie było zgodnie z Prawem Bożym, jest wynikiem aplikacji ogólnej zasady wyrażonej jasno na Soborze Watykańskim II. Zasada ta poucza, że prawo i obowiązek uczestniczenia w polityce dotyczy wszystkich, zaś każdy katolik ma obowiązek ożywiać duchem chrześcijańskim doczesną rzeczywistość służąc osobie i społeczeństwu. Świeccy nie mogą rezygnować z udziału w polityce, czyli w różnego rodzaju działalności w tym i *expressis verbis* „polityce prawodawczej”. Ta polityka bowiem w sposób organiczny służy wzrastaniu wspólnego dobra¹²⁹. Ojcowie soborowi, przewidując różnego rodzaju trudności w podjęciu tego obowiązku, pisali, że „ani oskarżenia o karierowiczostwo, o kult władzy, o egoizm i korupcję, które nie rzadko są kierowane pod adresem ludzi wchodzących w skład rządu, parlamentu, klasy panującej czy partii politycznej, ani dość rozpowszechniony pogląd, że polityka musi być terenem moralnego zagrożenia, bynajmniej nie usprawiedliwiają sceptycyzmu i nieobecności chrześcijan w sprawach publicznych”¹³⁰. Można powiedzieć więcej, obecne czasy wymagają, aby katolicy angażowali się w stanowienie prawa i wnosili wielką wartość w postaci właściwego spojrzenia na człowieka, któremu prawo ma ostatecznie służyć oraz na samo prawo, jako regulator życia i nośnik ogólnoludzkich wartości.

¹²⁸ DD 65.

¹²⁹ GS 75.

¹³⁰ GS 75

1.5. Odniesienie nauczania papieskiego do prawa polskiego

W warunkach polskich wyżej przedstawione nauczanie papieskie może w zakresie, co do zasady, uznania prawa Bożego jako nadrzędnego może być realizowane. Nie można bowiem wskazać żadnych ustrojowych barier dla takiego działania ustawodawcy, które będzie zgodne z powyższą zasadą. Jak już wskazano, w Konstytucji RP (Preambule i art. 30, art. 233 ust. 1) wskazuje się na godność człowieka, jak podstawę norm. Godności, poprzez umieszczenie jej w katalogu zasad ustrojowych, nadał rolę niewzruszonej podstawy Rzeczypospolitej Polskiej. W konsekwencji, takie rozumienie godności prezentuje orzecznictwo zarówno Sądu Najwyższego, jak i Trybunału Konstytucyjnego¹³¹.

Godność ta jest jakby „łącznikiem pomiędzy prawem pozytywnym a prawem naturalnym”¹³². To powoduje, że przepis ten koduje normę o bezwzględnej i równej ochronie podmiotowości człowieka. Jest to przepis bezwzględnie obowiązujący, zaliczany do podstawowych zasad ustroju Rzeczypospolitej Polskiej¹³³. W literaturze przedmiotu został nawet wyrażony pogląd, że rozwiązanie przyjęte w Polsce w postaci art. 30 „stanowi jedno z głębszych wyrażeń godności człowieka we współczesnym konstytucjonalizmie”¹³⁴.

Jednakże zakres realizacji tej zasady, czyli to jak ona przełoży się na ustawy, może być trudny do przewidzenia. Wynika to m.in. z tego, że w systemie prawa polskiego brakuje definicji godności. To z kolei jest pochodną złożoności i wieloaspektowości tego terminu oraz tego, że jest to termin, którego znaczenie ustalają raczej filozofowie czy teologowie, a nie ustawodawca¹³⁵.

¹³¹ Zob. S. Zieliński, *Rozumienie godności człowieka i jej znaczenie w procesie stanowienia i stosowania prawa. Propozycja testu zgodności regulacji prawnych z zasadą godności człowieka*, „Przegląd Sejmowy” nr 4 (2019), s. 115–123 oraz P. Polak, J. Trzeciński, *Konstytucyjna zasada godności człowieka w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” XL (2018), s. 257–274.

¹³² A. Barczak-Oplustil, W. Górski, *Art. 30*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2-4-1997 (Dz.U. Nr 78, poz. 483)*, red. A. Barczak-Oplustil i inni. Opracowanie redakcyjne na podstawie: *Odpowiedzialność publicznoprawna. System Prawa Medycznego*, red. A. Barczak-Oplustil, T. Sroka, Tom 6, Legalis, Nb 5.

¹³³ L. Bosek, *Art. 30*, [w:] *Konstytucja RP, t. I, Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 725.

¹³⁴ M. Granat, *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „Państwo i Prawo” (2014), z. 8, s. 19.

¹³⁵ Zob. S. Zieliński, *Rozumienie godności człowieka i jej znaczenie w procesie stanowienia i stosowania prawa. Propozycja testu zgodności regulacji prawnych z zasadą godności człowieka*, „Przegląd Sejmowy” nr 4 (2019), s. 110–111.

1.6. Podsumowanie

W tym rozdziale ukazano poglądy papieży na źródła prawa świeckiego. Te poglądy wyrastają z chrześcijańskiego konceptu oddzielenia wymogów religii (stricte religijnych zasad wypływających z wiary) od regulacji prawa świeckiego, dotyczącego przecież także osób niezwiązanych lub nieutożsamiających się w sferze *praxis* z chrześcijaństwem czy katolicyzmem. Takie oddzielenie powoduje w praktyce nieegzekwowalność zobowiązań wypływających wiary od na gruncie prawa świeckiego.

Rozdział ten uwidacznia się w instytucjonalnym oddzieleniu antonimicznych i niezależnych dwóch podmiotów – państwa i Kościoła, które będąc doktrynalnym owocem Soboru Watykańskiego II jest obecnie przyjmowane dość powszechnie przez nowoczesne państwa, w tym także Polskę.

Jednakże podział, o którym mowa nie skutkuje rozdzieleniem prawa i moralności czy prawa i wartości ogólnoludzkich, które są w gruncie rzeczy wartościami chrześcijańskimi. Prawo i tak ujmowana moralność w opinii Kościoła muszą być w stałej łączności dla dobra człowieka.

Aby wskazana wyżej łączność prawa świeckiego i moralności chrześcijańskiej istniała konieczne jest i właściwie wystarczające, aby prawo Boże mające różne formy wpływało na prawo świeckie. Tak się z reguły dzieje, gdy prawo świeckie rozpoznaje istnienie prawa naturalnego i w nim widzi swoje źródło, fundament, ale także granicę dla własnej normatywności. Aby ta zależność prawa świeckiego od prawa Bożego (przynajmniej Bożego naturalnego) istniała, podmiot stanowiący prawo w społeczności świeckiej powinien uznawać zawsze wyższość prawa Bożego na owocem własnej aktywności ustawodawczej. Tego stosunku hierarchicznej zależności nie wolno kwestionować. W przeciwnym razie skutkowało to będzie szkoda dla człowieka – ustawodawcy i adresata prawa.

Takie aprioryczne podporządkowanie myśli i założeń władzy stanowiącej prawo jest w opinii Kościoła trudną, ale niezwykle potrzebą, a nawet konieczną społecznościami służbą. Zarówno zmiana reguł tej służby, jak zwolnienie się od niej przez katolików jest oceniane przez Kościół jako naganne.

Rozdział 2. Funkcje prawa świeckiego

Zagadnienie funkcji prawa jest tematem często poruszonym w literaturze przedmiotu. Mimo to, jest to obszar wiedzy pełen problematycznych kwestii. Wynika to m. in. z tego, że sam termin „funkcja prawa” jest wieloznaczny¹³⁶.

Z racji tej, że rozważania w tej dysertacji jako pracy (przede wszystkim) teologicznej, idą drogą teologiczną, to trzeba odwołać się do kanonicznej literatury przedmiotu. Kanonistyka wyrasta z teologii i jest nadal z teologią nieodłącznie związana. O kanonistyce można nawet powiedzieć, że jest nauką teologiczną posługującą się metodą prawniczą¹³⁷.

Idąc za poglądem wypracowanym na gruncie kanonistyki można przyjąć, że przedmiotowy termin „funkcja prawa” oznacza rezultat aplikacji norm prawnych w życie społeczności, dla której zostało prawo ustanowione¹³⁸. Doktryna prawa kanonicznego, w ślad za doktryną prawniczą, także wymienia wiele funkcji prawa, m.in., funkcję: stabilizacyjną, dynamizującą, ochronną, organizacyjną, represyjną, wychowawczą, kontrolną, dystrybutywną, regulującą konflikty¹³⁹. Ustalenia te są obecne (wprawdzie *implicite* i zapewne nieintencjonalnie) w nauczaniu Kościoła. Papieże w swoich enuncjacjach raczej nie używają zwrotu „funkcja prawa”, lecz posługują się bardziej czytelnymi i zrozumiałymi dla nieprawników terminami takimi jak: zadanie prawa, cel prawa, spodziewane skutki prawa. Wyrażenia te, jak wskazuje analiza ich znaczeń, pokrywają się z wyrażaniem „funkcja prawa”. Już samo to świadczy, że papieże widzą prawo świeckie nie tylko jako fenomen, który istnieje, ale dostrzegają,

¹³⁶ I. Bogucka, *Funkcje prawa. Analiza pojęcia*, Kraków 2000, s. 7 nn.

¹³⁷ K. Mörsdorf, *Wort und Sakrament als Bauelemente der Kirchenverfassung*, „Archiv für katholisches Kirchenrecht” 134 (1965), s. 72–79. Inne spojrzenia w tej kwestii przedstawił R. Sobański, *Prolegomena do metodologii prawa kościelnego*, [w:] *Czynić sprawiedliwość w miłości: księga pamiątkowa od Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego dla Jego Eminencji Józefa Kardynała Glempa w dwudziestą rocznicę posługi prymasowskiej*, oprac. W. Chrostowski, Warszawa 2001, s. 131–151.

¹³⁸ P. Kroczek, *The Art of Legislation: the Principles of Lawgiving in the Church*, 2nd rev. ed., Kraków 2012, s. 43.

¹³⁹ Zob. P. Kroczek, *Encyklika Franciszka Laudato si’ w perspektywie prawnej*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 61–63, a szerzej, także w kontekście ekumenicznym, zob.: P. Kroczek, *Funkcje prawa Kościoła rzymskokatolickim i Kościoła Ewangelicko-Augsburskim w RP*, „Studia Oecumenica” 17 (2017), s. 405–418.

że ono działa. Innymi słowy, prawo jest w działaniu, a przez to widoczne w życiu społeczności, dla której zostało ustanowione.

2.1. Funkcja kreująco-organizacyjna

Gdy chodzi o znaną z teorii prawa funkcję kreująco-organizacyjną prawa, to w odniesieniu do prawa świeckiego została ona ukazana w Liście apostolskim *Dies Domini*. Papież Jan Paweł II przedstawił w tej enuncjacji rolę prawa w kształtowaniu zwyczajów społeczności. Odwołał się przy tym do starożytności. Napisał on tak: „Błędny byłby zatem pogląd, że prawodawstwo respektujące podział czasu na tygodnie jest tylko przypadkową okolicznością historyczną, do której Kościół nie przywiązuje wagi i z której mógłby zrezygnować. Także po upadku Cesarstwa Sobory nieustannie wydawały zalecenia dotyczące świątecznego odpoczynku”¹⁴⁰. Następnie papież zauważył, że liczba dni świątecznych zmieniała się w kolejnych epokach, zależnie od warunków społecznych i gospodarczych, a także od ich zakorzenienia w tradycji i od poparcia ze strony prawodawstwa cywilnego¹⁴¹. Kościół więc wypełniając swoje zadania i kształtując postawy oraz zwyczaje swoich wiernych, nie może zapominać o tym, że prawo świeckie jest takim samym narzędziem w ręku władcy świeckiego, które modeluje życie wszystkich, którzy podlegają temu prawu, jak prawo kanoniczne w odniesieniu do wiernych Kościoła. Kościół ma prawo a niekiedy nawet obowiązek wywierania wpływu na ustawodawców świeckich i w ten sposób formowania życia społeczności, także w tej części niezwiązanej bezpośrednio z Kościołem. Może tak czynić, gdy chodzi o ochronę i obronę ogólnoludzkich wartości lub gdy tego wymagają interesy osób wierzących i Kościoła.

Gdy chodzi o omawianą funkcję prawa, to nauczanie papieskie dotyka także relacji wewnątrz społecznych. Papież Jan Paweł II w Liście [przesłaniu] do Sekretarza generalnego IV Światowej Konferencji ONZ poświęconej kobiecie, Mongella Gertrude, w 1995 r. pisał, że prawo świeckie powinno podjąć próby umocnienia roli kobiety w rodzinie, a zarazem na stworzeniu jej takich warunków, by mogła wykorzystywać swoje talenty w procesie budowania społeczeństwa, w życiu publicznym i ogólnie w procesach podejmowania decyzji o znaczeniu społecznym oraz cieszyć się

¹⁴⁰ DD 62.

¹⁴¹ DD 79.

pełnią swoich praw. Prawo jest więc w opinii papieża Polaka odpowiednim narzędziem konstruowania (kreowania i organizacji) bardziej sprawiedliwego społeczeństwa¹⁴².

W tym samym obszarze tematycznym, czyli roli prawa w kształtowaniu sytuacji kobiet wypowiedział się papież Jan Paweł II w przemówieniu do włóknianek z Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego „Uniontex” w 1987 r.¹⁴³. Domagał się on prawnego zagwarantowania dostępu do różnych zadań publicznych, które powinny być przyznawane kobiecie na równi z mężczyzną.

Przedmiotowa funkcja prawa ma swoje ważne miejsce w kształtowaniu społeczeństwa także w tym sensie, że za jej pomocą można podkreślać właściwą z punktu widzenia chrześcijaństwa rolę kobiety także w domu rodzinnym. Prawo ma, przykładowo, usuwać źródło możliwych dyskryminacji kobiet tak, aby miały one jednakowe prawa i jednakową odpowiedzialność wraz z mężczyznami. „W ten sposób obraz Boga w mężczyźnie i kobiecie zajaśnieje jeszcze bardziej”¹⁴⁴. Widać u papieża Jana Pawła II ugruntowany pogląd na to, że rzeczywiście, prawo świeckie potrafi zmienić niepasujące już do obecnej świadomości społecznej zwyczaje czy skorygować szkodliwe stereotypy. Za korektura ma może mieć przed sobą zadanie przepajanie duchem ewangelicznym spraw tego świata i przez to udoskonalać porządek doczesny (kan. 225 § 1 KPK z 1983 r.).

Śledząc myśli papieża można stwierdzić, że w wymiarze społeczno-gospodarczym czy społeczno-politycznym, osobowa godność kobiety i jej specyficzne powołanie muszą być respektowane i cieszyć się poparciem i zabezpieczeniem także pod względem prawnym. „Odnosi się to nie tylko do sfery indywidualnej, ale także wspólnotowej, nie tylko do form pozostawionych odpowiedzialnej wolności poszczególnych osób, ale także do sfery form zagwarantowanych przez sprawiedliwe prawo cywilne”¹⁴⁵.

¹⁴² Jan Paweł II, List [przesłanie] do sekretarza generalnego VI Światowej Konferencji ONZ poświęconej kobiecie: *It is with genuine pleasure*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/onz_kobieta_26051995.html (dostęp: 4.02.2021).

¹⁴³ Jan Paweł II, Przemówienie do włóknianek z Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego „Uniontex”, 13 czerwca 1987 r., Łódź, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/810> (dostęp: 4.02.2021).

¹⁴⁴ FC 23.

¹⁴⁵ ChL 51.

Zdaniem papieża Jana Pawła II, które wyraził w Posynodalnej adhortacji *Ecclesia in Oceania*¹⁴⁶ w nr 45: „małżeństwo i życie rodzinne są dziś narażone na różne napięcia”, które mogą mocno osłabić znaczenie małżeństwa, a tym samym osłabić samo społeczeństwo. Prawo świeckie bowiem już nie uznaje i nie chroni, ani nie broni, „chrześcijańskiej koncepcji małżeństwa i rodziny”¹⁴⁷, lecz przejmuje nowe koncepcje, które są koncepcjami „świeckimi, pragmatycznymi i indywidualistycznymi”¹⁴⁸. Te koncepcje i modele, gdy przedostaną się na teren prawodawstwa i cieszy się pewną aprobatą w opinii publicznej stają się modelem, który przez prawo przechodzi do społeczeństwa¹⁴⁹.

Kreacyjną rolę prawa opisał papież Franciszek *Dokumencie o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia* z 2019 r.¹⁵⁰. Jego zdaniem w prawie międzynarodowym w zakresie zapewnienia egalitarnego traktowania wszystkich ludzi, prawo ma zapewniać jednakowy „dostęp do godnego życia wszystkim mężczyznom i kobietom Wschodu i Zachodu, unikając polityki podwójnych standardów”¹⁵¹. Prawo ma także „uwolnić kobiety od presji historycznych i społecznych (...). Należy podjąć wysiłki na rzecz modyfikacji tych przepisów, które uniemożliwiają kobietom pełne korzystanie z przysługujących im praw”¹⁵².

W zakresie omawianej funkcji papież Jan Paweł II w swoim nauczaniu zawartym w Adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Africa* opisywał drogę do praworządności państw. Mówi, że „Dobry system rządzenia winien się opierać na solidnym

¹⁴⁶ Joannes Paulus PP. II, Adhortatio apostolica *Ecclesia in Oceania*, 22 listopada 2001 r. AAS 94 (2002), s. 361–428; wersja polska: Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja *Ecclesia in Oceania*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

¹⁴⁷ EO 45.

¹⁴⁸ EO 45.

¹⁴⁹ John Paul II, *Address to the Bishops of Australia*, Sydney, 26 listopada 1986 r., AAS 79 (1987), s. 960.

¹⁵⁰ Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia, 4 lutego 2019, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

¹⁵¹ Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia, 4 lutego 2019, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

¹⁵² Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia, 4 lutego 2019, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

fundamencie ustaw, które chronią prawa obywateli i określają ich obowiązki”¹⁵³. Podstawą nowoczesnego i dobrze funkcjonującego państwa jest więc, zdaniem papieża, prawo. Dodał on: „Muszę z głębokim smutkiem stwierdzić, że wiele narodów afrykańskich nadal cierpi ucisk reżimów autorytarnych, które odbierają obywatelom wolność osobistą i fundamentalne prawa człowieka, zwłaszcza swobodę stowarzyszenia się i wyrażania poglądów politycznych oraz prawo do wybierania rządzących w drodze wolnych i uczciwych wyborów. Te przejawy niesprawiedliwości politycznej rodzą napięcia, które często prowadzą do konfliktów zbrojnych i wojen domowych oraz do wszystkich ich negatywnych konsekwencji, takich jak głód, epidemie, zniszczenia, by nie wspominać już o masowych mordach i o skandalu, jakim jest tragedia uchodźców”¹⁵⁴. Cytat ten nie tylko wskazuje fundament praworządności, ale także pokazuje konsekwencje jej niezachowania. Widać więc pełną świadomość, że społeczność tworzona jest przez prawo, co w pewnym sensie jest zgodne z zasadą wypracowaną na podstawie obserwacji już przez prawników starożytnych *ubi societas, ibi ius*¹⁵⁵. Prawidłowo funkcjonująca społeczność, czyli w oparciu o standardy i wartości ogólnoludzkie, potrzebuje „dobrego prawa”¹⁵⁶.

Przechodząc do przedstawienia opinii papieża Benedykta XVI w obszarze omawianej funkcji prawa, to podkreślić trzeba, że w jego opinii, prawo może mieć funkcję organizacyjną także w tym sensie, że będzie ono spoiwem łączącym ludzi o różnych kulturach, pochodzeniu. Jednakże warunkiem, aby tę funkcję mogło wypełniać jest oparcie go na prawie wspólnym wszystkim ludziom, czyli prawie naturalnym. Joseph Ratzinger mówił o takiej funkcji przedstawiając historyczne fakty związane z odkryciem Ameryk. Ujmował to tak: Europejczycy „zetknęli się z ludami nieprzynależącymi do religijnych i polityczno-prawnych struktur chrześcijaństwa, które do tej pory były źródłem i formułą wszelkiego prawa. Ludów tych nie łączyła z nimi

¹⁵³ EAf 11.

¹⁵⁴ EAf 112.

¹⁵⁵ Zob. S. F. Moore, *Law and Anthropology*, „Biennial Review of Anthropology” 6 (1969), s. 252–300; por. T. Gałkowski, *Ubi societas ibi ius w czasach globalizacji*, [in:] *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, ed. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 615–616.

¹⁵⁶ K. Pałeczki, *Debating the Concept of 'Good Law'*, [w:] *Legal Theory and Philosophy of Law: Towards Contemporary Challenges*, ed. A. Bator, Z. Pulka, Warsaw 2013, s. 42–66, a szczególnie literatura podana na s. 42.

żadna wspólność prawna”¹⁵⁷. Jednakże nie byli to ludzie „bez prawa”. Istnieje przecież wyższe prawo, ponad wszelkimi systemami prawnymi, wiążące ludzi ze sobą nawzajem i wytyczające drogę współistnienia. Papież przywołał ideę *ius gentium* Francisco de Vitoria, czyli ideę „prawa narodów”. Prawa, które wskazuje także na pogan, niechrześcijan. „Chodziło [mu– Francisco de Vitoria] więc o prawo, niejako wyprzedzające system chrześcijaństwa i nadające właściwy kształt współistnieniu między wszystkimi ludami”¹⁵⁸.

2.2. Funkcja ochronno-obronna względem moralności

W encyklice *Evangelium vitae* Jan Paweł II analizował „zadanie prawa cywilnego”. Pisał on, że nie ulega wątpliwości, że to zadanie jest „inne niż [zadanie] prawa moralnego, a zakres jego [prawa świeckiego] oddziaływania węższy”. Prawo świeckie więc „nie może zastąpić sumienia ani narzucać norm, które przekraczają jego kompetencje”¹⁵⁹. Prawu świeckiemu więc papież przypisywał pewne funkcje w zakresie moralności *in via negativa*.

Nie oznacza to jednak jakiegoś nieuchronnego rozdzwieńku pomiędzy tymi źródłami norm prawnych i moralnych – jak już zaznaczono w rozdziale pierwszym. Przeciwnie, prawo świeckie powinno chronić i bronić wartości moralnych szczególnie istotnych dla, jak napisał Jan Paweł II – „moralności publicznej”. Ten brak apriorycznej sprzeczności pomiędzy prawem moralnym a prawem cywilnym (w sensie świeckim) jest wynikiem tego, że autonomia rozumu nie może oznaczać tworzenia przez sam rozum wartości i norm moralnych. Wprawdzie słuszna jest autonomia prawa świeckiego widoczna także w jego funkcjach, lecz prawo to jako *ordinatio rationis* nie może negować prawdy o człowieku i wskazywać na dowolność tworzenia przez człowieka norm moralnych i utrwalania ich w formie przepisów. Nie można bowiem kształtować moralności „zależnie jedynie od okoliczności historycznych lub od potrzeb ludzkich społeczeństw i kultur”¹⁶⁰. Myśl papieża można więc zamknąć w dwóch zdaniach stwierdzających, po pierwsze, że prawo świeckie powinno do zasad

¹⁵⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 227.

¹⁵⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 227; por. *Dig.* 1,1,1,4.

¹⁵⁹ EV 71.

¹⁶⁰ VS 40.

i norm moralnych podchodzić jak do wartości zastanych przez prawodawcę nadrzędnych, wobec tego prawa oraz, po drugie, że prawo to ma jako jedną z funkcji ochroną i obronę przedmiotowych zasad i norm.

2.3. Funkcja ochronno-obronna względem praw osobowych

Funkcją prawa obecnie powszechnie przyjmowaną jest ochrona i obrona praw osobowych, szczególnie tych praw podstawowych, czyli tych, które należą do natury ludzi, i które musi uznać i chronić właściwie każde prawo stanowione¹⁶¹. Kościół tradycyjnie przypisuje prawu świeckiemu rolę regulatora w tym zakresie. Szczególne znaczenia ma ta funkcja prawa, gdy chodzi o podmioty słabsze, samodzielnie nie zdolne do obrony swoich praw czy tych wartości, które powszechnie uznaje się za ważne dla życia indywidualnego czy społecznego. W tym sensie rolą prawa prawo cywilnego jest zapewnienie „wszystkim członkom społeczeństwa poszanowanie pewnych podstawowych praw, które należą do natury osoby i które musi uznać i chronić każde prawo stanowione”¹⁶².

Tak też widział rolę (funkcję) prawodawstwa papież Jan Paweł II, który w czasie Podróży apostolskie do Niemiec w 1996 r. w czasie Spotkania z Niemiecką Konferencją Episkopatu¹⁶³, stwierdził, że prawodawstwo społeczne musi zadbać, aby państwa czy społeczeństwo nie rozwijały się kosztem najsłabszych, którzy nie są reprezentowani w organach konstytucyjnych przez nikogo lub tylko przez bardzo niewielkie lobby¹⁶⁴.

Termin „prawodawstwo społeczne” pojawił się także w rozmowie kard. Josepha Ratzingera z Peterem Seewaldem. Przyszły papież mówił tak: „Kościelna nauka o powszechnym przeznaczeniu dóbr stworzenia nie może pozostawać piękną ideą. Musi też być funkcjonalna. Dlatego uzupełniają stwierdzenie, że jednostka użytkuje swoją sferę na potrzeby życia i że zatem niezbędny jest szanowany przez wszystkich

¹⁶¹ Por. S. Thomas de Aquino, *Summae Theologiae*, I-II, q. 96, a. 2.

¹⁶² EV 71.

¹⁶³ Jan Paweł II, Podróż apostolska papieża Jana Pawła II do Niemiec Paderborn Berlin 21–23 czerwca 1996 r. Spotkanie z Niemiecką Konferencją Episkopatu 22 czerwca 1996 r., Paderborn: *Konieczny jest rozwój ducha misjonarskiego*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/niemcy_ke_22061996.html (dostęp: 3.02.2021).

¹⁶⁴ Jan Paweł II, Podróż apostolska papieża Jana Pawła II do Niemiec Paderborn Berlin 21–23 czerwca 1996 r. Spotkanie z Niemiecką Konferencją Episkopatu 22 czerwca 1996 r., Paderborn: *Konieczny jest rozwój ducha misjonarskiego*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/niemcy_ke_22061996.html (dostęp: 3.02.2021).

porządek własności. Naturalnie, rodzi się tu wielka potrzeba prawodawstwa społecznego, które musi odpowiednio ograniczać nadużywanie własności prywatnej i mieć nadzór nad tą dziedziną”¹⁶⁵. Bezsprzecznym faktem jest, że „dopiero dzięki chrześcijaństwu pojawiła się uregulowana opieka nad chorymi, troska o słabych, całe dzieło charytatywne. Rzeczywiście, dzięki chrześcijaństwu pojawił się również szacunek dla wszystkich ludzi, jakkolwiek byłby ich status. To ciekawe, że cesarz Konstantyn, uznając chrześcijaństwo, czuł się zobowiązany doprowadzić do odpowiedniej zmiany prawodawstwa, dzięki której niedziela stała się dla wszystkich dniem odpoczynku, i zadbał, by niewolnicy otrzymali określone prawa”¹⁶⁶.

Dla Kościoła wartością istotną jest wolność religijna w wymiarze indywidualnym i instytucjonalnym. Papież Jan Paweł II w czasie podróży apostolskiej na Kubę w 1998 r. w czasie mszy świętej na placu Rewolucji im. José Martí w Hawanie powiedział, że „Państwo, dalekie od wszelkiego fanatyzmu lub skrajnego sekularyzmu, winno kształtować spokojny klimat społeczny oraz odpowiednie prawodawstwo, które pozwoli każdemu człowiekowi i każdej wspólnotie religijnej swobodnie żyć swoją wiarą, wyrażać ją na arenie publicznej oraz dysponować odpowiednimi środkami i przestrzenią, aby wносить w życie narodu swoje bogactwo duchowe, moralne i społeczne”¹⁶⁷. Tym samym papież upomniał się te podstawowe prawa nie tylko dla katolików, lecz i innych członków społeczności.

Prawo – zdaniem papieża Jana Pawła II – powinno nieść gwarancję wolności religijnej także w kontekście katechezy. Powinno ono zabezpieczać wolność od „jakiegokolwiek dyskryminacji rodziców, osób katechizowanych lub samych katechetów”. W adhortacji apostolskiej *Catechesi tradendae* w nr 14 papież pisał, że „obecnie prawo to jest niewątpliwie coraz bardziej uznawane, przynajmniej w podstawowych zasadach, jak o tym świadczą międzynarodowe deklaracje i umowy, w których – chociaż są one ograniczane – można rozpoznać zdrowy głos sumienia wielu współczesnych ludzi. Ale prawo to w wielu państwach jest łamane i to tak dalece, że zarówno

¹⁶⁵ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005, s. 163.

¹⁶⁶ J. Ratzinger, *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci. Z kardynałem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 1998, s. 189.

¹⁶⁷ Jan Paweł II, Msza św. na placu Rewolucji im. José Martí w Hawanie, 25 stycznia 1998 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/kuba_25011998.html (dostęp: 3.02.2021).

nauczanie katechetyczne, jak i udział w katechizacji staje się przestępstwem, podlegającym sankcjom karnym”. Prawo ma więc być zabezpieczeniem (poprzez ochroną i obronę) wolności religijnej jako prawa osobowego.

Funkcja ochronna-ochrona prawa praw osobowych pojawia się wyraźnie w kontekście koniecznej życia ludzkiego. Papież Franciszek pisał, że prawo dotyczące ekologii ma chronić ludzkie życie. Człowiek w optyce nauczania Kościoła jest stworzeniem, które ma prawo do życia¹⁶⁸.

Inny kontekst praw osobowych, w którym występuje przedmiotowa funkcja prawa, to ochrona prawna własności. Papież podaje przykład tego prawa – każdy rolnik ma naturalne prawo do posiadania ziemi, dzięki czemu zapewni sobie i rodzinie warunki do egzystencji¹⁶⁹.

Gdy chodzi o opisywaną funkcję prawa, to papież Jan Paweł II w Orędziu na Światowy Dzień Pokoju – 1 stycznia 2004 r. powiedział w kontekście zakresu prawa międzynarodowego, to, że w koniecznej walce z terroryzmem prawo międzynarodowe staje dziś wobec zadania wypracowania właściwych instrumentów prawnych, wyposażonych w skuteczne mechanizmy zapobiegania, kontroli i karania przestępstw. W każdym przypadku, demokratyczne rządy dobrze wiedzą, że użycie siły przeciw terrorystom nie może usprawiedliwiać odejścia od zasad państwa prawa. Decyzje polityczne, które miałyby przynieść sukces, nie biorąc pod uwagę podstawowych praw ludzkich, byłyby nie do przyjęcia, gdyż cel nie uświęca środków¹⁷⁰.

Papież Franciszek mocno podkreślał konieczność prawnej ochrony „podstawowych praw dzieci”, m.in. prawa do dorastania w środowisku rodzinnym, do otrzymania pożywienia, edukacji i wsparcia, są obowiązkami rodziny i społeczeństwa. Pisał, że „Takie obowiązki muszą być zagwarantowane i chronione, aby ich nie zabrakło ani nie odmówiono żadnemu dziecku, w żadnej części świata. Należy potępić wszystkie praktyki, które naruszają godność i prawa dzieci”¹⁷¹. Pisał on także, że rolę

¹⁶⁸ LS 43.

¹⁶⁹ LS 94.

¹⁷⁰ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_xxxvii-world-day-for-peace.html), (dostęp: 2:02.2021).

¹⁷¹ Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współlistnienia, 4 lutego 2019, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

prawa jest „Ochrona praw osób starszych, słabych, niepełnosprawnych i uciskanych jest obowiązkiem religijnym i społecznym, który musi być zagwarantowany i broniiony przez surowe ustawodawstwo i wdrażanie odpowiednich umów międzynarodowych”¹⁷².

O kreacyjnej ochronnej roli prawa względem praw osoby mówił często papież Franciszek. Jego zdaniem „Państwa powinny czuwać, aby ich ustawodawstwo krajowe w zakresie imigracji, pracy, adopcji, przenoszenia firm i komercjalizacji towarów wyprodukowanych metodą wyzysku pracowników rzeczywiście szanowały godność osoby”. Papież upatruje w „sprawiedliwych ustawach” pomoc w zabezpieczeniu tej godności. Sprawiedliwa zaś ustawa to taka, „w której centrum stanowi osoba ludzka, broniące jej podstawowych praw i przywracające je, jeśli zostały naruszone, rehabilitujące tych, którzy są ofiarami, i zapewniające im nietykalność, a także skuteczne mechanizmy kontroli poprawnego stosowania tych norm, uniemożliwiającego korupcję i bezkarność”¹⁷³.

Gdy chodzi o omawianą funkcję prawa ochrono-obronną, to trzeba powiedzieć, że papież Benedykt XVI uważał, że ujawnia się ona także w ten sposób, że prawo powstrzymuje ten upadek ustroj demokratycznego. Ma on bowiem immanentną tendencję do zwyrodniania się i przekształcania w tyranie. Ten mechanizm degeneracji opiera się na źle pojętej wolności, a ta jest określana i zabezpieczana przez prawo. Innymi słowy, demokracja, zespała się ściśle z eunomię, z ważnością i rangą dobrego prawa i tylko w tym odniesieniu może być demokracją¹⁷⁴.

¹⁷² Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia, 4 lutego 2019, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

¹⁷³ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2015 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20141208_messaggio-xlviigiornata-mondiale-pace-2015.html), (dostęp: 3.03.2021).

¹⁷⁴ J. Ratzinger, *Europa – dziedzictwo zobowiązujące chrześcijan*, tłum. L. Balter, [w:] J. Ratzinger, *Kościół – Ekumenizm – Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5), s. 264.

Jakby podsumowaniem rozważań na temat ochronnej funkcji prawa może być postulat, aby istotny elementem współczesnej demokracji było niezależne prawodawstwo. Tylko ono bowiem „jest w stanie zagwarantować ochronę prawną jednostki przed administracją i egzekutywą¹⁷⁵”.

2.4. Funkcja regulacji rozwiązywania konfliktów

Prawo jawi się wyraźnie jako także konieczny regulator rozmaitych konfliktów. Jest to regulator systemowy, czyli złożonym z różnych elementów powiązanych ze sobą¹⁷⁶. *Nota bene* ta funkcja prawa świeckiego jest *implicite* obecna w prawie kanonicznym (zob. kan. 1446 § 1–3, kan. 1733 § 1 KPK z 1983 r.).

Papież Franciszek w Encyklice *Laudato si'* poświęcił tej właśnie funkcji prawa sporo miejsca. Napisał on wprost, że prawo to „skuteczny moderator”, który ustanawia reguły dopuszczalnych zachowań w świetle dobra wspólnego. Prawo bowiem nakłada ograniczenia i czuwa nad stosowaniem norm¹⁷⁷. Trzeba wskazać, że o tej funkcji prawa papież pisał w kontekście problemów ekologicznych¹⁷⁸ i ekonomicznych¹⁷⁹.

Zabezpieczanie pokojowego współżycia społecznego poprzez ochronę przez konfliktami i, w razie powstania, ich rozwiązanie było jednym z tematów homilii papieża Jana Pawła II podczas mszy św. na stadionie olimpijskim i beatyfikacja Bernarda Lichtenberga i Karola Leisnera w Berlinie w 1986 r.¹⁸⁰. Papież mówił wówczas, że zadaniem chrześcijan w świecie nie jest przystosowywanie się i szukać wygodnego miejsca. To bowiem oznaczałoby rezygnację z chrześcijańskiej tożsamości. Zaś chrześcijanie muszą chrześcijanami pozostać, to znaczy bronić wiary i żyli nią, ofiarując ją społeczności ludzkiej jako nasz istotny wkład. W tym zadaniu nie może

¹⁷⁵ J. Ratzinger. *Demokratyzacja Kościoła?*, [w:] J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 49.

¹⁷⁶ LS 53.

¹⁷⁷ LS 177.

¹⁷⁸ LS 29.

¹⁷⁹ LS 189.

¹⁸⁰ Jan Paweł II, Homilia podczas mszy św. na stadionie olimpijskim i beatyfikacja Bernarda Lichtenberga i Karola Leisnera, Berlin, 23 czerwca 1986 r., w czasie Podróży apostołskie Papieża Jana Pawła II do Niemiec Paderborn-Berlin, 21–23 czerwca 1996 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/niemcy_beat_23061996.html (dostęp: 1.03.2021).

chrześcijanom przeszkodzić nikt, nawet państwo. Zaś środkiem do realizacji ego zadania jest wolności i niezależność Kościoła. Dlatego chrześcijanie powinni domagać się, aby prawo świeckie (papież mówił w kontekście Niemiec zarówno o prawie federalnym i krajowym) zabezpieczało takie właśnie stosunki między Kościołem a państwem i zabraniało państwu wszelkiej nieuprawnionej ingerencji w sprawy Kościoła.

2.5. Funkcja informacyjno-nauczająca i wychowawcza

W prawie świeckim powszechnie przyjmowana jest zasada znana z prawa rzymskiego – *ius non docet, sed iubet*, czyli, że prawo nie uczy, lecz rozkazuje. Jest ona znana także w innej wersji *lex moneat, non doceat*¹⁸¹ – prawo nakazuje, a nie uczy. W prawie kanonicznym zasada ta, choć obecna, jest w sposób laksystyczny przestrzegana. Wynika to z tego, że prawodawca jest także nauczycielem wiary dla członków wspólnoty religijnej¹⁸². W nauczaniu papieży można zauważyć pewne przenoszenie funkcji wychowawczej prawa kanonicznego do rozumienia prawa świeckiego.

Papież Franciszek zauważył w Encyklice *Laudato si'*, że „struktura polityczna i instytucjonalna”, a także prawo stanowione przez państwo, istnieje nie tylko po to, by zakazywać złych praktyk, ale również po to, aby „zachęcić do dobrych [praktyk]” i aby „pobudzać kreatywność w poszukiwaniu nowych dróg na rzecz ułatwienia inicjatyw osobistych i zbiorowych”¹⁸³.

Z kolei w Encyklice *Centesimus annus* papież Jan Paweł II dostrzegając bardzo silne powiązanie prawa i moralności (czym była już mowa w innym miejscu pracy), twierdził, że prawo ma za zadanie nauczać i wychować zachowując i przekazując także zasady moralne. Pisał on tak: „Wydarzenia roku 1989 są przykładem zwycięstwa woli dialogu i ducha ewangelicznego w zmaganiach z przeciwnikiem,

¹⁸¹ Zob. Seneca ad Lucilium Epistolae Morales: with an English translation by Richard M. Gummere, transl. R. M. Gummere, London–New York 1925, Epistolae 94, 38: „Legem enim brevem esse oportet, quo facilius ab inperitis teneatur. Velut emissa divinitus vox sit: iubeat, non disputet”.

¹⁸² Zob. P. Kroczyk, *The Art of Legislation: the Principles of Lawgiving in the Church*, 2nd rev. ed., Kraków 2012, s. 122.

¹⁸³ LS 177.

który nie czuje się związany zasadami moralnymi: są zatem przestrożą dla tych, którzy w imię realizmu politycznego chcą usunąć z areny politycznej prawo i moralność”¹⁸⁴.

Papież Jan Paweł II w czasie Przemówienia do Konferencji Episkopatu Polski, biskupów z zagranicy oraz do przełożonych zgromadzeń zakonnych w 1991 r. w Warszawie w czasie jednej z pielgrzymek do Polski, powiązał bardzo mocno prawo i moralność. Wskazał, że „Jasne stanowisko prawa jest nieodzowne, aby mógł dokonywać się również gruntowny proces nawrócenia. Trudno bowiem o właściwą działalność wychowawczą czy duszpasterską, gdy prawo temu przeszkadza. To, co legalne, zostaje niestety bardzo łatwo przyjęte jako moralnie dozwolone”¹⁸⁵.

Bardzo wyraźnie wychowawczą rolę prawa pokazał papież Jan Paweł II w Liście do kapłanów na Wielki Czwartek 2001 r. Pisał on, że „Wielu wiernych w ocenie grzechu nie posługuje się probierzem Ewangelii, ale «komunałami» i socjologiczną kategorią «normalności», która rodzi w nich przekonanie, że nie ponoszą szczególnej odpowiedzialności za określone czyny, skoro «wszyscy tak robią», a tym bardziej jeśli są one dopuszczane przez prawo państwowe”.

Interesujące jest to, że papież Jan Paweł II zwracając się w dniu 13 stycznia 1997 roku do Korpusu Dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej. Mówił, iż moralność winna przyczyniać się do rozwoju prawa, a nawet może spełniać funkcję „prekursora” prawa, ukierunkowując prawo na to, co jest sprawiedliwe i słuszne. Zdaniem papieża powinno się unikać sytuacji, w których przeważałoby prawo silniejszego. Prawo bowiem na celu zastąpienie materialnej siły broni moralną siłą prawa. Musi być więc ono z nią powiązane i jak wynika z tej wypowiedzi, może to być sprzężenie zwrotne.

2.6. Odniesienie nauczania papieskiego do prawa polskiego

Funkcje prawa wyabstrahowane z nauczania papieży są widoczne w prawie polskim. Innymi słowy – model papieski celowego i zaplanowanego działania prawa,

¹⁸⁴ CA 66.

¹⁸⁵ Jan Paweł II, Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski, biskupów z zagranicy oraz do przełożonych zgromadzeń zakonnych, 9 czerwca 1991 r, Warszawa, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/speeches/1991/june/documents/hf_jp-ii_spe_19910609_conferenza-episcopale-polacca.html (2.02.2021).

zarówno, co do istoty procesu, jak i kierunków, można wskazać w ustawodawstwie naszego kraju.

I tak, w odniesieniu do funkcji kreująco-organizacyjnej prawa, to w warunkach prawa polskiego ten proces działa. Prawo odbywa się, przykładowo, to poprzez ustalanie przez ustawodawcę dni wolnych od pracy. W art. 1 ustawy z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy¹⁸⁶ znajduje się wykaz dni, które częściowo pokrywają się z katalogiem dni świątecznych z kan. 1246 KPK 1983 r. Katalog ten trzeba zestawić z katalogiem art. 17 ust. 1 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej¹⁸⁷, a także art. 9 ust. 1 Konkordatu między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską z 1993 r.¹⁸⁸. Proces ten nie jest narzucaniem ustawodawcy świeckiemu rozwiązań z naruszeniem autonomii państwa, a przez to i suwerenności państwa, lecz jest recepcją prawa kanonicznego przez prawo świeckie¹⁸⁹.

Jednakże, funkcja kreująco-organizacyjna prawa może działać także przeciw wartościom chrześcijańskim czy nawet wartościom ogólnoludzkim. Innymi słowy, prawo potrafi tak budować i przebudowywać rzeczywistość społeczną, że będzie ona niezgodna z zamysłem Bożym. Szczególnie widoczne jest to w sprawach związanych z małżeństwem i rodziną. W tym obszarze, obecnie mocno lewicowo zideologizowanym, niektóre przepisy prawne obowiązujące w Polsce utrudniają Kościołowi katolickiemu promowanie własnego nauczania na temat małżeństwa i rodziny. Nie chodzi tu o możliwość przekazywania doktryny chrześcijańskiej, lecz o to, że skuteczność oddziaływania katolickiego przekazu jest pomniejszona na skutek „bariery komunikacyjnej”, tworzone przez pewne zjawiska prawne¹⁹⁰.

Efektywność nauczania Kościoła jest, w opinii badaczy, zagrożona w warunkach prawa polskiego m.in. przez zmianę prawnej definicji małżeństwa, dysonans

¹⁸⁶ Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r. poz. 90).

¹⁸⁷ Dz.U. z 2019 r. poz. 1347.

¹⁸⁸ Dz.U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318.

¹⁸⁹ P. Kroczek, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 158–160.

¹⁹⁰ P. Kroczek, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Piкуła, Kraków 2010, s. 331.

między założeniami prawodawcy a praktyką prawa odnośnie trwałości małżeństwa oraz tendencje do ograniczenia prawa rodziców do wychowania potomstwa na przykładzie wychowania seksualnego¹⁹¹.

Gdy chodzi o funkcję ochronno-obronną względem moralności to znacznie mają tylko przepisy prawa materialnego, na czele z Konstytucją. W art. 31 ust. 3 Konstytucji RP z 1997 r. wymieniono „ochronę moralności publicznej” jako jedną z wartości usprawiedliwiających ustanawianie ograniczeń w korzystaniu z konstytucyjnych wolności i praw. Komentując funkcjonowanie „moralności publicznej” w systemie prawnym stwierdzono w literaturze przedmiotu, że „Przesłanka moralności publicznej wyrażona w art. 31 ust. 3 Konstytucji jest dowodem funkcjonalnego związku prawa z moralnością i otwarcia prawa pozytywnego na ponadpozytywne wzorce aksjologiczne. Dopełnia ona te normy prawne, zwłaszcza rangi konstytucyjnej, które inspirowane są przyjmowanymi zasadami moralnymi w społeczeństwie lub je implementują do systemu prawnego (np. szacunek dla życia i zdrowia ludzkiego wyrażający się w zakazie tortur i poniżającego traktowania, równość ludzi wobec prawa, sprawiedliwość społeczna)”¹⁹².

W obszarze prawa materialnego można wskazać, że prawo karne materialne, w istocie swojej wywodzi się z moralności publicznej, bo samo pojęcie społecznej szkodliwości czynu swój pierwotny sens czerpie właśnie tego źródła. Szkodliwość czynu jest oceną wyrządzonego społeczeństwu zła¹⁹³.

Wśród przepisów chroniących moralność publiczną należy wskazać także przepisy procesowe. Przykładowo w art. 427 k.p.c. dano możliwość, aby rozpoznania sprawy małżeńskiej (np. rozwodowej) było publiczne (w udziale publiczności), gdy obie strony żądają tego zgodnie oraz, a sąd uzna, że jawność nie zagraża moralności. W przypadku niespełnienia tych przesłanek łącznie, posiedzenie odbywają się przy drzwiach zamkniętych. *Ratio legis* jest oczywiste. Chodzi o to, aby sprawy

¹⁹¹ P. Kroczek, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Piкуła, Kraków 2010, s. 334.

¹⁹² J. Podkowik, *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw*, „Państwo i Prawo” (2019) s. 21–45, Lex, nr 8.

¹⁹³ Zob. wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30.11.2016 r., IV KK 225/16, LEX nr 2169500 oraz R. Zawłocki, *Pojęcie i funkcja społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym*, Warszawa 2007, s. 127–128)

moralnie naganne związane z małżeństwem czy rodziną nie gorszyły i nie przybierały funkcji złego przykładu.

Funkcja ochronna i obronna praw osobowych uwidacznia się w wielu obszarach. Wynika to z tego, że Konstytucja RP z 1997 r. chroni wolność człowieka i jego prawa przyznane w ustawach (art. 31 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r.). Ewentualne ograniczenia wpływające ze ściśle określonych przesłanej (takich jak no moralność publiczna „nie mogą naruszać istoty wolności i praw” (art. 31 ust. 3 Konstytucji RP z 1997 r.). Nie wchodząc w niepotrzebnie w tym miejscu szczegóły wystarczy wskazać za Ustawą Naczelną na niektóre z praw i wolności, które prawo chroni realizując omawianą funkcję. Należą do tego katalogu prawa ujęte w z Konstytucji RP z 1997 r.): prawo do ochrony życia (art. 38), Gwarancja nietykalności i wolności osobistej (art. 41), zasada domniemania niewinności (art. 42 ust. 3), prawo do sądu (art. 45 ust. 1), prawo do tajemnicy korespondencji (art. 49). Wymienione prawa są szczegółowo chronione w poszczególnych ustawach regulujących dany obszar, np. prawo do sądu w ustawie z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych¹⁹⁴ czy ustawa z dnia 25 lipca 2002 r. Prawo o ustroju sądów administracyjnych¹⁹⁵.

Z kolei funkcja regulacji rozwiązywania konfliktów uwidacznia się we wspieraniu przez prawo polubownych metod rozwiązywania sporów¹⁹⁶. W systemie prawa polskiego takie metody są obecne we wszystkich procedurach: cywilnej, karnej i administracyjnej. Przykładowo, w przepisach procedury cywilnej. Programowym przepisem jest art. 10 k.p.c. o treści: „W sprawach, w których zawarcie ugody jest dopuszczalne, sąd dąży w każdym stanie postępowania do ich ugodowego załatwienia, w szczególności przez nakłanianie stron do mediacji”. Inne artykułu z tej ustawy odnoszące się do mediacji to: 98¹, 103, 109, 183¹⁻¹⁵, 187, 210, 394. Analogiczne rozwiązania zastosowano w prawie materialnym karnym (np. art.: 53 § 3; 66; 69 k.k.) i w procedurze karnej (np. art.: 23a; 40 § 1 pkt 10; 107 § 3 i 4; 178a; 492 § 2; 493; 618 § 1 pkt 8; 619 § 2 k.p.k.)¹⁹⁷. Tak samo w procedurze administracyjnej: art.: 13 § 1 i §

¹⁹⁴ Dz.U. z 2023 r. poz. 217.

¹⁹⁵ Dz.U. z 2022 r. poz. 2492.

¹⁹⁶ Ustawa z dnia 10 września 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wspieraniem polubownych metod rozwiązywania sporów (Dz. U. z 2015 r. poz. 1595).

¹⁹⁷ Zob. jeszcze: Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 716).

2; 96a–96n k.p.a. Zasadniczym celem obecnych w prawie rozwiązań jest promowanie takich rozstrzygnięć pozasądowych, które spowodują, że konflikt między stronami zostanie zażegany bez angażowania podmiotów władzy w bezpośrednie wymierzanie sprawiedliwości. Zadaniem władz jest tylko uczuwanie, aby naczelne zasady sprawiedliwości nie zostały naruszone w wyniku działania stron lub innych czynników.

2.7. Podsumowanie

Podsumowując, trzeba powiedzieć, że papieże przypisują prawu świeckiemu określone funkcje, które nazywają najczęściej zadaniami lub celami tego prawa. Analiza wielu wypowiedzi papieży pozwala przypisać tych funkcji do poszczególnych kategorii zadań znanych doktrynie prawniczej i kanonicznej. Papieże zapewne nie inspirowali się bezpośrednio osiągnięciami nauki prawa i kanonistyki, w każdym razie nic na to wprost nie wskazuje, lecz zapewne nieintencjonalnie dochodzili do tych samych wniosków co badacze prawa, analizując rzeczywiste i oczekiwane działanie prawa w społeczności.

Rozdział 3. Prawa osób i społeczności

Papież Franciszek w Encyklice *Laudato si'* napisał, że „począwszy od podstawowej grupy społecznej od rodziny, przez społeczność lokalną i naród, aż po życie międzynarodowe, na każdym poziomie społecznym i między tymi poziomami rozwijają się instytucje regulujące stosunki międzyludzkie”¹⁹⁸. Za taką instytucje regulującą należy uznać również prawo. Powyższe stwierdzenie papieża oparte jest na tradycyjnej nauce Kościoła. Już od czasów Apostołów bowiem, Kościół stoi na stanowisku, że zadaniem prawa świeckiego jest przede wszystkim ochrona ładu społecznego opartego na sprawiedliwości. Celem ochrony jest to, aby ludzie podlegli temu prawu, jak to pisał św. Paweł Apostoł, „mogli prowadzić życie ciche i spokojne z całą pobożnością i godnością” (1 Tm 2, 2).

Regulacje prawne dotyczą zarówno poszczególnych osób, jak i grup ludzkich. W przedstawieniu poszczególnych praw (jednostek i społeczności) wypada poszukać obecności realizacji papieskiego nauczania w prawie polskim. Aczkolwiek będą to jedynie tropy. Są one konieczne i zarazem wystarczające, aby móc zweryfikować hipotezę zawartą we wstępie pracy, a dotyczącą obecności nauczania papieskiego w prawie krajowym. Inaczej niż w rozdziale I i II odniesienia nauczania papieskiego do prawa polskiego będą umieszczone nie w osobnym podrozdziale, lecz bezpośrednio po przedstawieniu poszczególnego prawa czy wiązki praw. Taka redakcja, z racji dużego rozczłonkowania rozdziału III będzie dla czytelnika bardziej przyjazna niż zastosowania wcześniej.

3.1. Prawa jednostek

Nauka katolicka przypisuje prawu świeckiemu rolę regulatora, który umożliwia zabezpieczenie podstawowych praw ludzkich, czyli tych, które należą do natury ludzi. Te prawa – zdaniem Kościoła – musi uznać i chronić właściwie każde prawo stanowione¹⁹⁹.

¹⁹⁸ LS 124.

¹⁹⁹ S. Thomas de Aquino, *Summae Theologiae*, I-II, q. 96, a. 2.

Prawa jednostek w ujęciu kościelnym mogą być roboczo utożsamiane z prawami człowieka czy prawami podstawowymi inaczej nazywanymi prawa zasadniczymi czy fundamentalnymi²⁰⁰. Papież Jan Paweł II uznawał, że „ogromnie wiele zależy od właściwego prawodawstwa”²⁰¹ w zakresie ochrony tych właśnie praw. Papież Franciszek z kolei pisał, że „należy podkreślić znaczenie ochrony i propagowania podstawowych praw człowieka, które są niezbywalne, powszechne, wzajemnie zależne i powiązane ze sobą”²⁰².

3.1.1. Katalog praw, ich zakres podmiotowy oraz zabezpieczenie

Gdy chodzi o wskazanie praw jednostek, to papież Jan Paweł II bardzo często wymieniał ich katalogi. Uważał, że ich szanowanie praw człowieka jest sprawą niecierpiącą zwłoki – chodzi bowiem o „przyszłość narodu, jak również całej ludzkości, bo dopóki istota ludzka jest znieważana w swych najbardziej podstawowych prawach, dopóty zraniona pozostaje cała (...)”²⁰³.

Przykładowo w Encyklice *Centissimus annus* Jan Paweł II wymienił i przeanalizował poszczególne prawa człowieka, które powinny być powszechnie uznane²⁰⁴. Są nimi. m.in.: prawo do życia w zjednoczonej wewnątrz rodzinie i w środowisku moralnym sprzyjającym rozwojowi osobowości; prawo do rozwijania własnej inteligencji i wolności w poszukiwaniu i poznawaniu prawdy; prawo do uczestniczenia w pracy dla doskonalenia dóbr ziemi i zdobycia środków utrzymania dla siebie i swych bliskich; prawo do swobodnego założenia rodziny oraz przyjęcia i wychowania dzieci, dzięki odpowiedzialnemu realizowaniu własnej płciowości. Źródłem i syntezą tych praw jest w pewnym sensie wolność religijna, rozumiana jako prawo do życia w prawdzie własnej wiary i zgodnie z transcendentną godnością własnej osoby²⁰⁵.

²⁰⁰ Zob. Y-M. Hilaire, *Prawa człowieka, prawa osoby*, przeł. F. Mickiewicz, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 218–219; F. Mazurek, *Prawa człowieka w nauczaniu społecznym Kościoła*, Lublin 1999.

²⁰¹ LE 23.

²⁰² Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2021 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20201208_messaggio-54giornatamondiale-pace2021.html#_ftn6, (dostęp: 17.02.2021).

²⁰³ Joanne Paulus II PP., Adhortatio apostolica post synodum *Pro Libano* Une espérance nouvelle pour le Liban, 10 maja 1997 r., AAS 99 (1997), s. 313–416, tu nr 109.

²⁰⁴ Zob. Y-M. Hilaire, *Prawa człowieka, prawa osoby*, przeł. F. Mickiewicz, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 208–219.

²⁰⁵ CA 47.

Z kolei w Adhortacji apostolskiej *Ecclesia in Africa* pisał papież o „fundamentalnych prawach człowieka” do których zaliczył: wolność osobistą, swobodę stowarzyszania się i wyrażania poglądów politycznych oraz prawo do wybierania rządzących w drodze wolnych i uczciwych wyborów²⁰⁶.

W tym miejscu trzeba podkreślić twórczy wkład papieża Franciszka w określanie poszczególnych praw, wskazywanie zakresu, mocy obowiązywania i innych kwestii i przez to rozwój tych praw. Papież mówił, przykładowo, o „prawie do pokoju” jako o podstawowym prawie człowieka. Jest to prawo, jego zdaniem, które powinno dotyczyć wszystkich ludzi, bo które jest niezbędnym warunkiem wstępnego do korzystania z wszelkich innych ludzkich praw²⁰⁷.

Kwestia zakresu podmiotowego wskazanych praw i stopnia objęcia podmiotów ochroną została poruszona przez papieża Franciszka. Jego zdaniem prawa podstawowe mają być dostępne w tym samym zakresie wszystkim ludziom. Wynika to z tego, że Bóg „Stworzył wszystkich ludzi równymi w prawach, obowiązkach i godności, i powołał ich, aby żyli razem jako bracia i siostry, by napełniali ziemię i szerzyli na niej wartości dobroci, miłości i pokoju”²⁰⁸.

Gdy prawa podstawowe nie są zabezpieczone, gdy dochodzi o pogwałcenia podstawowych praw i potrzeb innych czy też kiedy ludom odmawia się ich praw podstawowych, takich jak żywność, woda, opieka zdrowotna lub praca a ponadto, jeśli obojętność wobec drugiego wkracza na poziom instytucjonalny, jest wymierzona w godność człowieka. Zdaniem papieża Franciszka taka sytuacja może nawet doprowadzić do uzasadnienia niektórych godnych pożałowania polityk gospodarczych, ale także może to zapowiadać podziały i przemoc. Ci bowiem, którzy są pozbawieni tych praw, są kuszeni, aby zapewnić je sobie z użyciem siły²⁰⁹.

²⁰⁶ EAf 112.

²⁰⁷ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2014 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20131208_messaggio-xlviigiornata-mondiale-pace-2014.html, (dostęp: 3.02.2021).

²⁰⁸ Franciszek, Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współistnienia, 4 lutego 2019 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (dostęp: 6.03.2021).

²⁰⁹ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2016 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20151208_messaggio-xlixgiornata-mondiale-pace-2016.html#_ftn17, (dostęp: 3.02.2021).

3.1.2. Prawo do życia

Prawo do życia jako prawo fundamentalne każdego człowieka zaszczerpione jest w VI przykazaniu Dekalogu (Wj 20, 13). Już to powoduje, że zakaz zabijania człowieka rozwiniętą doktryną teologiczną w nauce Kościoła²¹⁰.

W obszarze nauki Kościoła dotyczącej prawa świeckiego to właśnie prawo do życia wymienione zostało przez papieża Jana Pawła II jako pierwsze z pośród zasadniczych praw²¹¹. W Adhortacji apostolskiej *Familiaris consortio* w nr 17 papież stwierdził, że „Wśród nich pierwszym i podstawowym jest nienaruszalne prawo do życia każdej niewinnej ludzkiej istoty”²¹². To pierwszeństwo prawa do życia jest oczywiste. Ono bowiem warunkuje korzystanie z innych praw²¹³. Papież Franciszek także mówił o tym prawie bardzo dobitnie jako o prawie „podstawowym i niezbywalnym”²¹⁴.

W zakresie powszechności prawa do życia, bardzo inspirująca jest obserwacja uczyniona przez Josepha Ratzingera, iż „Najbardziej uniwersalną i racjonalnie religijną kulturą okazała się wiara chrześcijańska, która również dzisiaj proponuje rozumowi przy jego wglądzie moralnym ową podstawową strukturę prowadzącą do pewnej oczywistości albo przynajmniej uzasadniającą rozumną wiarę moralną, bez której społeczeństwo nie może istnieć”²¹⁵. Tak uważał również papież Polak. W swoim nauczaniu nie łączył bowiem przedmiotowego prawa z określoną religią (chrześcijaństwem) czy chrześcijańskim światopoglądem. Podczas Homilii w czasie Mszy św. przed sanktuarium św. Józefa w Kaliszu stwierdził, że „prawo do życia nie jest tylko

²¹⁰ Zob. KKK 2258–2330; W. Góralski, *Ochrona dziecka nienarodzonego w świetle doktryny i prawa Kościoła*, [w:] *W obronie poczętego*, red. K. Krenczkowski, Pelplin 1991, s. 128–153; F. Lempa, *Ochrona poczętego życia ludzkiego w świetle doktryny i Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku*, „Kościół i Prawo” 9 (1991), s. 251–269.

²¹¹ A. Grześkowiak, *Ochrona życia w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Prawnicze KUL” 4 (2017), s. 125–167.

²¹² Por. Jan Paweł II, *Pierwszym prawem człowieka jest prawo do życia*, „L’Osservatore Romano” wydanie polskie, 12 (1991) nr 6 (133), s. 22.

²¹³ Jan Paweł II, Homilia w czasie mszy św. odprawionej ma lotnisku wojskowym, Radom, 4 czerwca 1991 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/15radom_04061991.html (dostęp: 23.01.2021).

²¹⁴ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2016 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20151208_messaggio-xlix-giornata-mondiale-pace-2016.html#_ftn17, (dostęp: 3.02.2021).

²¹⁵ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 195.

kwestią światopoglądu, nie jest tylko prawem religijnym, ale jest prawem człowieka. Jest prawem najbardziej podstawowym. Bóg mówi: «Nie będziesz zabijał!» (Wj 20, 13). Przykazanie to jest zarazem fundamentalną zasadą i normą kodeksu moralności, wpisanego w sumienie każdego człowieka»²¹⁶. Dlatego też Kościół broniąc prawa do życia odwołuje się do szerszej, uniwersalnej płaszczyzny, która obowiązuje wszystkich ludzi. Słusznym jest pogląd wyrażony przez komentatorów myśli papieża Jana Pawła II, iż w zakresie prawa do życia – zdaniem tego papieża – prawo świeckie musi być zawsze zgodne z moralnym nauczaniem Kościoła²¹⁷. Wynika to z tego, że prawo to cywilne musi być zgodne z prawem naturalnym, a kwestia życia jest najbardziej podstawowa. Zdolność decyzyjna ustawodawcy świeckiego jest w zakresie prawa do życia bardzo mocno ograniczona. Także demokracja, rozumiana jako sposób wypracowania decyzji ustawodawczych, ma bardzo ostre i nieprzekraczalne swoje granice. Te granice wyznaczył Bóg poprzez niezbywalne i powszechne prawo do życia²¹⁸.

Znane są powszechnie treści nauczania Kościoła w zakresie życia od poczęcia. Jak naucza *Katechizm Kościoła Katolickiego* – „Życie ludzkie od chwili poczęcia powinno być szanowane i chronione w sposób absolutny. Już od pierwszej chwili swego istnienia istota ludzka powinna mieć przyznane prawa osoby, wśród nich nienaruszalne prawo każdej niewinnej istoty do życia”²¹⁹. W konsekwencji życie ludzkie jest chronione w prawie kanonicznym od początku istnienia tego życia – „Kto powoduje aborcję, ten wraz z nastąpieniem jej skutku zaciąga ekskomunikę *latae sententiae*” (zob. kan. 1397 § 2; kan. 1041 nr 4; kan. 1046; kan. 1049 § 2)²²⁰.

Prawo do życia szczególnie odniesieniu do dzieci nienarodzonych bardzo mocno wybrzmiewa w nauczaniu papieży. Papież Jan Paweł II stosując specyficzną

²¹⁶ Jan Paweł II, Homilia Podczas mszy św. Przed Sanktuarium św. Józefa: *Rodzina wspólnotą życia i miłości*, Kalisz, 4 czerwca 1997 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/kalisz_04061997.html (dostęp: 2.01.2021).

²¹⁷ L.C. Griffin, *Evangelium vitae: Abortion*, [w:] *Choosing Life: a Dialogue on Evangelium vitae*, ed. K. W. Wildes; A. C. Mitchell, Washington 1997, s. 166.

²¹⁸ C. Harte, *Changing Unjust Laws Justly: Pro-Life Solidarity with „The Last and Least”*, Washington 2005, s. 294

²¹⁹ KKK 2270.

²²⁰ Zob. W. Wenz, *Ochrona życia dziecka poczętego w prawie kanonicznym*, „Kościół i Prawo” 5 (18) 2016, nr 2, s. 127–165; R. Pankiewicz, *Ochrona życia w prawie kanonicznym i polskim*, „Kościół i Prawo” 9 (2020) nr 1, s. 27–47.

licentia poetica określił to prawo jako „prawo do wzrastania pod sercem matki od chwili poczęcia”²²¹.

W odniesie prawa od życia nienarodzony do regulacji prawa państwowego w *Liście do biskupów niemieckich w sprawie kościelnych poradni rodzinnych*, papież Jan Paweł II napisał, że „Choć bowiem prawo do życia jest jasno wyrażone przez konstytucję waszego drogiego kraju, to jednak prawodawca zalegalizował w pewnych przypadkach zabijanie nie narodzonych dzieci, a w innych uznał ten czyn za niekaralny, choć prawnie niedozwolony”²²². Dlatego też, zdaniem papieża, Konferencja Episkopatu, która z zaangażowaniem i w sposób jednoznaczny głosiła słowem i czynem orędzie o nienaruszalnej godności ludzkiego życia, słusznie postąpiła nie akceptując wcześniejszego i obecnie obowiązującego prawa o przerywaniu ciąży, lecz odważnie i nieugięcie sprzeciwiała się aborcji²²³.

W kontekście prawa do życia, trzeba jeszcze wspomnieć o głosie papieża Benedykta, który stwierdził, że prawo świeckie, które jest przeciwne życiu przez to, że nie chroni i broni życia nienarodzonych uwarunkowuje obyczaje i praktykę i przez to źle wychowuje społeczeństwo. Tym samym przyczynia się do szerzenia mentalności antynatalistycznej, co wiąże się z propagowaniem aborcji, promowaniem i niekiedy w krajach ubogich stosowaniem sterylizacji. Bywa to nieludzkie prawo, związane jest to z określoną polityką zdrowotną, zakładającą faktyczne narzucenie surowej kontroli urodzeń²²⁴.

Argumentacja często przytaczana przez grup popierające takie rozwiązania jest budowana na przeciwstawieniu prawa do życia dziecka z prawami matki. Z takim sposobem argumentowania nie zgadzał się papież Franciszek. Zaznaczył on, że „wartość życia ludzkiego jest tak wielka, tak niezbywalne jest prawo do życia niewinnego

²²¹ CA 47.

²²² Jan Paweł II, List Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów niemieckich w sprawie kościelnych poradni rodzinnych w kwestii wydawanych przez nie zaświadczeń umożliwiających legalną aborcję z dnia 1 listopada 1998, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/niemcy_poradnie_11011998.html, (dostęp: 23.01.2021).

²²³ J. Ratzinger, *Życie – fundamentalną wartością i nienaruszalnym prawem człowieka*, „Ethos” 2 (1987) nr 5, s. 23.

²²⁴ CV 28.

dziecka rozwijającego się w łonie swojej matki, że w żaden sposób nie można przedstawiać możliwości podejmowania decyzji w odniesieniu do tego życia, jakby chodziło o prawo do własnego ciała”²²⁵.

Chcąc zobaczyć tę naukę obecną w prawie polskim można tylko hasłowo zwrócić uwagę na ochronę życia w prawie polskim. Ten temat doczekał się poważnych opracowań w literaturze przedmiotu²²⁶. Przedmiotowa ochrona odbywa się na poziomie Konstytucji RP z 1997 r.²²⁷, prawa międzynarodowego wiążącego Polskę, np. Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.²²⁸ oraz Drugi Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w sprawie zniesienia kary śmierci z dnia 15 grudnia 1989 r.²²⁹ oraz ustaw, na czele z ustawą z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny²³⁰, czy ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży²³¹.

Wartym rozwinięciem w innej pracy byłoby zestawienie zakresu ochrony życia w prawie polskim i nauczaniu Kościoła. Chodziło by w tym projekcie o połączenie np. zestawienie kluczowych obszarów, takich jak zabicie człowieka poprzez przerwanie ciąży (zob. kan. 1397 § 2, kan. 1041 nr 4 KPK z 1983 r.) ze wskazania z

²²⁵ AL 83.

²²⁶ *Ochrona życia w nowym kodeksie karnym*, red. A. Grześkowiak, Lublin 1999; K. Wiak, *Ochrona dziecka poczętego w polskim prawie karnym*, Lublin 2001.

²²⁷ Szczególnie art. 38 Konstytucji RP z 1997 r.: „Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia”; M. Królikowski, Wprowadzenie[w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia. Druk Sejmowy Nr 993, 3/2007*, red. M. Królikowski, M. Bajor-Stańczyk, W. Odrowąż-Sypniewski, s. 5–6; M. Piechowiak, *Wokół konstytucyjnej ochrony życia. Próba oceny propozycji nowelizacji Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 1 (2010), s. 5–47.

²²⁸ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167, a szczególnie art. 6 ust. 1: „Każda istota ludzka ma przyrodzone prawo do życia. Prawo to powinno być chronione przez ustawę. Nikt nie może być samowolnie pozbawiony życia”.

²²⁹ Dz.U. z 2014 r. poz. 891.

²³⁰ Dz.U. z 2022 r. poz. 1138, a szczególnie: art. 148: „Kto zabija człowieka, podlega karze pozbawienia wolności na czas nie krótszy od lat 8, karze 25 lat pozbawienia wolności albo karze dożywotniego pozbawienia wolności”, art. 150 § 1 „Kto zabija człowieka na jego żądanie i pod wpływem współzucia dla niego”, art. 118: § 1 „Kto, w celu wyniszczenia w całości albo w części grupy narodowej, etnicznej, rasowej, politycznej, wyznaniowej lub grupy o określonym światopoglądzie, dopuszcza się zabójstwa albo powoduje ciężki uszczerbek na zdrowiu osoby należącej do takiej grupy; zob. K. Wiak, *Ochrona karna prawa człowieka do życia w polskim prawie*, „Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 11 (2018) nr 2, s. 475–494.

²³¹ Dz.U. Nr 17, poz. 78, art. 1: „Prawo do życia podlega ochronie, w tym również w fazie prenatalnej w granicach określonych w ustawie”.

katechizmu z numerów 2270–2275 i z art. 152 i 153 kodeku karnego, a także mniej oczywistych, a jednak związanych w perspektywie nauczania Kościoła zakazu używania obraźliwych słów²³² z przestępstwami zniewagi czy zniesławienia oraz naruszenia dobrego imienia – art. 24 k.c.).

3.1.3. Prawo do poszanowania godności

W przywołanej wyżej wypowiedzi św. Pawła Apostoła z Listu do Tymoteusza (1 Tm 2, 2) trzeba wrócić uwagę na relewantny dla rozważań niniejszej pracy element, a mianowicie na cel prawa, którym jest na zapewnienie przez nie poszanowania dla godności człowieka.

Wyływająca z tej godności treść normatywna jako zespół reguł normatywnych został w naszych czasach ujęty w rozmaitych deklaracjach czy aktach praw człowieka i oderwany od większościowych zależności, czyli wymykający się osądowi demokracji²³³. Prawa człowieka są bowiem niezrozumiałe bez przyjęcia założenia, że „człowiek jako taki jest podmiotem prawa już tylko z racji przynależności do gatunku ludzkiego, że sam jego byt jest nośnikiem wartości i norm, które można odnajdywać, ale nie wynajdywać”²³⁴. Nie można jednak zdaniem papieża Benedykta XVI zagwarantować rzeczywistego poszanowania godności człowieka i przestrzegania jego praw, dopóki jednostki i społeczności nie przezwyciężą egoizmu, lęku, chciwości i żądzy władzy. Aby zaś to było możliwe, człowiek musi zostać uwolniony spod panowania grzechu przez życie łaski: przez łaskę Pana i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa.

Godność człowieka jest sama z siebie wielką wartością. Jednakże trzeba dostrzec i to, że jest także fundamentem wielu praw człowieka²³⁵. Prawo świeckie ma w opinii Kościoła za zadanie stopniowe kodyfikowanie prawa człowieka, aby je pełniej i pewniej zabezpieczyć. Zdaniem papieża Jana Pawła II powinno się to odbywać

²³² KKK 2073.

²³³ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 222.

²³⁴ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 229.

²³⁵ Zob. H. Piluś, *Godność osobowa jako podstawa i uzasadnienie niezbywalnych praw i wolności człowieka*, [w:] *Prawa i wolności człowieka w edukacji demokratycznego państwa. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Siedlce–Chlewiska 7–8 grudnia 1999 r.*, red. R. Rosa, Siedlce 1999, s. 71–88.

na poziomie krajowym, czyli poszczególnych państw w ramach własnych systemów prawnych, jak i na płaszczyźnie międzynarodowej. Takiej formuły działania wymaga właśnie ludzka godność²³⁶.

Widać właśnie takie rozumienie prawa do godności człowieka w prawie polskim. W Preambule do Ustawy Zasadniczej wezwano, aby stosować Konstytucję „dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka” (Preambuła, Konstytucja RP z 1997 r.), czy w części artykułowej²³⁷. Niezbywalność godności człowieka uwiadczenia się bardzo mocno w art. 3 kodeksu karnego, gdzie sformułowano zasadę humanitaryzmu: „Kary oraz inne środki przewidziane w tym kodeksie stosuje się z uwzględnieniem zasad humanitaryzmu, w szczególności z poszanowaniem godności człowieka”.

Nie można stracić z pola widzenia ochrony dóbr osobistych, związanych silnie z godnością człowieka (art. 23 k.c.²³⁸) na gruncie prawa cywilnego czy powiązanego z nim przedmiotowo art. 111 kodeksu pracy. W przywołanym przepisie wprost nakazuje się poszanowanie dóbr osobistych pracownika: „Pracodawca jest obowiązany szanować godność i inne dobra osobiste pracownika”.

3.1.4. Prawo do prywatności

W obecnych czasach ery właściwie nieskrępowanej i powszechnie dostępnej cyfrowej komunikacji, głównie internetowej, jako kluczowe pojawia się problem zachowania prywatności. Z tej racji, że w perspektywie Kościoła jest ono prawem godnościowym, nauczanie papieży często dotyka tego tematu. W tym miejscu trzeba zauważyć, że podstawą normatywną ochrony prywatności jest kan. 220 KPK z 1983 r.:

²³⁶ Por. EV 71; zor. Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, X ŚDM 1995 - Manila, Filipiny 1995-01-14; zob. M. Sadowski, *Godność człowieka i dobro wspólne w papieskim nauczaniu społecznym (1878-2005)*, Wrocław 2011, s. 269–359.

²³⁷ Zob. art. 30 Konstytucji RP z 1997 r.: „|Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych” czy też art. oraz art. 233 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r.: „1. Ustawa określająca zakres ograniczeń wolności i praw człowieka i obywatela w czasie stanu wojennego i wyjątkowego nie może ograniczać wolności i praw określonych w art. 30 (godność człowieka), art. 34 i art. 36 (obywatelstwo), art. 38 (ochrona życia), art. 39, art. 40 i art. 41 ust. 4 (humanitarne traktowanie), art. 42 (ponoszenie odpowiedzialności karnej), art. 45 (dostęp: do sądu), art. 47 (dobra osobiste), art. 53 (sumienie i religia), art. 63 (petycje) oraz art. 48 i art. 72 (rodzina i dziecko)”.

²³⁸ Art. 23 k.c. „Dobra osobiste człowieka, jak w szczególności zdrowie, wolność, cześć, swoboda sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nietykalność mieszkania, twórczość naukowa, artystyczna, wynalazcza i racjonalizatorska, pozostają pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach”.

„Nikomiu nie wolno bezprawnie naruszać dobrego imienia, które posiada inna osoba, ani też nie wolno naruszać prawa żadnej osoby do ochrony własnej intymności”²³⁹. Jest on zrębowy dla innych szczegółowych ustaw w tej dziedzinie, np. ochrony danych osobowych²⁴⁰. Można nawet powiedzieć, że „w prawie kanonicznym prywatność jest prawem fundamentalnym wiernego”²⁴¹.

W encyklice *Fratelli tutti* papież Franciszek napisał, że uznać trzeba za paradoks to, że z jednej strony narastają postawy zamknięcia, które izolują ludzi od siebie, a z drugiej strony „dystanse międzyludzkie skracają się lub znikają do tego stopnia, że przestaje istnieć prawo do prywatności”. W rezultacie tego drugiego zjawiska „wszystko staje się rodzajem spektaklu, który można śledzić, podglądać, a życie zostaje wystawione na nieustanną kontrolę” i dąży do pokazania szerokiemu spektrum odbiorców wszystkiego – „każda jednostka staje się obiektem spojrzeń, które rewidują, obnażają i rozpowszechniają, często anonimowo. Szacunek dla drugiego człowieka całkiem się rozpada, a w ten sposób właśnie, podczas gdy tego człowieka odsuwam, ignoruję i trzymam na dystans, mogę bezwstydnie wtargnąć w jego życie, aż do skrajności”²⁴².

Prywatność jest także ważną dziedziną prawa polskiego. Już art. 47 Konstytucji RP z 1997r.: „Każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego (...)”. Co, analogicznie jak w prawie kościelnym, uszczegóławia się w innych przepisach, czy to już w Ustawie Zasadniczej, np. z przepisach dotyczących ochrony informacji o sobie – art. 51 ust. 1: „Nikt nie może być obowiązany inaczej niż na podstawie ustawy do ujawniania informacji dotyczących jego osoby” czy art. 51 ust. 2: „Władze

²³⁹ Kan. 220: „Nemini licet bonam famam, qua quis gaudet, illegitime laedere, nec ius cuiusque personae ad propriam intimitatem tuendam violare”.

²⁴⁰ Zob. Konferencja Episkopatu Polski, Dekret ogólny w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych w Kościele katolickim wydany przez Konferencję Episkopatu Polski, w dniu 13 marca 2018 r., podczas 378. Zebrania Plenarnego w Warszawie, na podstawie kan. 455 Kodeksu Prawa Kanonicznego, w związku z art. 18 Statutu KEP, po uzyskaniu specjalnego zezwolenia Stolicy Apostolskiej z dnia 3 czerwca 2017 r., „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 2018 nr 30, s. 31–54.

²⁴¹ P. Kroczek, P. Skonieczny, *Ochrona danych osobowych w Kościele katolickim. Komentarz do Dekretu ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych w Kościele katolickim z 2018 roku*, t. 1, część 1: *Kwestie wstępne*, część 2: *Preambuła*, Kraków 2022, seria: *Annales Canonici. Monographiae*, red. serii J. Krzywda, nr 9, s. 84; zob. szeroko o tym: P. Skonieczny, *La buona fama: problematiche inerenti alla sua protezione in base al can. 220 del Codice di Diritto Canonico latino*, Romae 2010.

²⁴² FT 42.

publiczne nie mogą pozyskiwać, gromadzić i udostępniać innych informacji o obywatelach niż niezbędne w demokratycznym państwie prawnym”.

Także i w innych ustawach, np. kodeksie cywilnym chroni się prywatność. W art. 23 ustawodawca wylicza dobra osobiste, do których zalicza wprawdzie nie *expressis verbis* prywatności, ale wymienia jej składniki, które pozostają pod ochroną prawa cywilnego niezależnie od ochrony przewidzianej w innych przepisach: swobodę sumienia, nazwisko lub pseudonim, wizerunek, tajemnica korespondencji, nie-tykalność mieszkania. Orzecznictwo wprost dookreśla, że „przepis art. 23 KC [kodeksu cywilnego] chroni m.in. tzw. prawo do intymności życia prywatnego (...)”²⁴³.

Prawo polskie więc realizuje nauczanie Kościoła także i w obszarze ochrony prywatności.

3.1.5. Prawo do pożywienia i wody

Papież Benedykt XVI napisał przesłanie do dyrektora generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO) z okazji Światowego Dnia Wyżywienia, 12 października 2005 r.. Papież nadał tego tekstowi wymowny tytuł: *Aby każdy miał zapewniony chleb powszedni*²⁴⁴. Już ten tytuł ujawnia czytelnie poglądy papieża, gdy chodzi o zakres prawa do pożywienia. W tym dokumencie papież wskazał, że „Wspólnota międzynarodowa powinna zająć się losem milionów ludzi, których życie jest zagrożone, ponieważ nie mają niezbędnego minimum pożywienia. Wszyscy bowiem mamy obowiązek troszczyć się o naszych braci. W rzeczywistości, klęska głodu nie jest jedynie konsekwencją uwarunkowań geograficznych, klimatycznych bądź nieudanych zbiorów. Jej przyczyną jest również sam człowiek, jego egoizm”. Zdaniem papieża Benedykta XVI, „Prawo do wyżywienia i

²⁴³ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 13 lipca 1977 r. I CR 234/77, Legalis nr 20217.

²⁴⁴ „L’Osservatore Romano”, wyd. polskie, 27 (2006) nr 2, s. 10–11; por. Jan Paweł II, *Przesłanie do Dyrektora Generalnego FAO z okazji Światowego Dnia Wyżywienia*, Watykan, 13.10.2002 r.: „Wspólnota międzynarodowa zobowiązała się chronić wszystkich ludzi przed głodem oraz zapewnić im dostęp: do wystarczającej ilości zdrowego pożywienia – jest to elementarny wyraz prawa do życia i poszanowania ludzkiej godności, jakże często uroczyście głoszonego, lecz wciąż niestosowanego w praktyce. Mimo iż osiągnięcia całej ludzkości rodzą nadzieję na większe uwrażliwienie na potrzeby człowieka w przyszłości, w świecie wciąż istnieje tragiczny podział na tych, którzy żyją w dostatku, i tych, którym na co dzień brakuje podstawowych środków do życia. Sytuacja ta stanowi jedną z najbardziej oczywistych przeszkód w dziele budowania społeczeństwa godnego człowieka oraz świata prawdziwie ludzkiego i braterskiego”, https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/food/documents/hf_jp-ii_mes_20021017_xxii-world-food-day.html (dostęp: 16.12.2021 r.).

do wody odgrywa ważną rolę w uzyskaniu innych praw, poczynając przede wszystkim od podstawowego prawa do życia²⁴⁵.

Ze wskazanych wyżej powodów „W członkach wspólnoty narodów musi zatem dojrzeć solidarna świadomość, uznająca pożywienie za powszechne prawo wszystkich istot ludzkich, które nie dopuszcza różnic czy dyskryminacji”²⁴⁶. To prawo powinno być nie tylko uznane, ale realizowane. „Jest zatem niezbędna konkretna i wspólna inicjatywa, w której ramach wszyscy członkowie społeczeństwa, zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i międzynarodowym, poczują się zobowiązani do współdziałania, aby stało się realne prawo do wyżywienia, którego nierepektowanie stanowi wyraźne pogwałcenie godności ludzkiej i wynikających z niej praw”²⁴⁷.

Prawo do żywności i wody jest obecne w aktach prawa międzynarodowego wiążącego Polskę, czyli obowiązującego w systemie prawa polskiego. Wystarczy wskazać na art. 11 Międzynarodowego paktu praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.²⁴⁸. Ustanowiono w nim, że Państwa strony tego Paktu uznają „prawo każdego do odpowiedniego poziomu życia dla niego samego i jego rodziny włączając w to wyżywienie”, i w ust. 2 uznają „podstawowe prawo każdego do wolności od głodu”. Realizacja tego prawa w warunkach krajowych jest poza obszarem pracy. Wystarczy zatrzymać się stwierdzeniu, że istnieją wskazane regulacje w systemie prawa polskiego.

3.1.6. Prawo do własności

Prawo własności jest prawem pochodzenia naturalnego. Musi więc znaleźć się z optyce nauczania Kościoła. Jest to prawo bowiem częścią szeroko rozumianego

²⁴⁵ CV 27.

²⁴⁶ Benedykt XVI, Przesłanie z okazji Światowego Dnia Wyżywienia, 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/fao_04102007.html (dostęp: 3.03.2021).

²⁴⁷ Benedykt XVI, Przesłanie z okazji Światowego Dnia Wyżywienia, 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/fao_04102007.html (dostęp: 3.03.2021).

²⁴⁸ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169.

depozytu wiary²⁴⁹. W katechizmie naucza się wprost o „prawie do własności prywatnej, nabytej lub otrzymanej w sposób sprawiedliwy”²⁵⁰. To doktrynalne nauczanie *nota bene* aplikuje do życia kościoła prawo kanoniczne w licznych kanonach przykładowo w kan. 668 § 3; kan. 741 § 1; kan. 1171, kan. 1232 § 2; kan. 1256; kan. 1269; kan. 1284 § 2 nr 2; kan. 475 § 1 KPK z 1983 r..

Papież Jan Paweł II wielokrotnie mówił o prawie do własności prywatnej. Poświęcał temu zagadnieniu wiele miejsca w Encyklice *Centesimus annus*. Papież rozwijał tradycyjne nauczanie Kościoła w tym obszarze, często przytaczając encyklikę *Rerum novarum* Leona XIII²⁵¹. Papież Polak stwierdził, że prawo do własności prywatnej ma charakter naturalny, a to znaczy nie jest to prawo przypisane do żadnego systemu politycznego czy prawnego. To prawo jest podstawowe dla autonomii i rozwoju osoby. Z tego powodu Kościół prawa własności musi bronić²⁵².

Jednakże w nauczaniu papieża Jana Pawła II własność prywatna jawi się nie jako wartości absolutna, lecz wartość, która domaga się uwzględnienia „koniecznej komplementarności, a także uniwersalnego przeznaczenia dóbr ziemi”²⁵³²⁵⁴. Realizacja prawa do własności, czyli posiadanie dóbr nie jest prawem absolutnym, ale jako prawo ludzkie ze swej natury jest ograniczone.

W nieco innym tonie, tzn. bardziej radykalnym o prawie własności wypowiedział się papież Franciszek. Podkreślał on, że „tradycja chrześcijańska nigdy nie uznała prawa do własności prywatnej za absolutne i nienaruszalne i podkreślała społeczną funkcję wszelkiej formy własności prywatnej”²⁵⁵. Z kolei w encyklice *Fratelli tutti* wskazywał on, że „Prawo do własności prywatnej może być uznane jedynie za wtórne prawo naturalne i wywodzi się z zasady powszechnego przeznaczenia dóbr

²⁴⁹ KKK 2402–2406.

²⁵⁰ KKK 2403.

²⁵¹ Leo PP XIII., *Litterae encyclicae de conditione opificum Rerum novarum*, 15 maja 1891, „Acta Sanctae Sedis” 23 (1890/1891), s. 641–670.; wersja polska: <https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Rerum%20novarum.htm> (dostęp: 12.05.2022).

²⁵² CA 4–11.

²⁵³ CA 6.

²⁵⁴ Por. KKK 2403.

²⁵⁵ LS 93.

stworzonych, co ma bardzo konkretne konsekwencje, które muszą znaleźć odzwierciedlenie w funkcjonowaniu społeczeństwa. Często jednak zdarza się, że prawa wtórne stawiane są ponad prawa priorytetowe i pierwotne, co sprawia, że nie mają one żadnego praktycznego znaczenia”²⁵⁶.

Formą prawa do własności jest forma prawa do nich poprzez ideę czy nawet prawo „powszechnego przeznaczenia dóbr”²⁵⁷, które jest jedną z najważniejszych zasad społecznego nauczania Kościoła²⁵⁸. Przestrzeganie tej zasady – zdaniem papieża Franciszka – „jest istotnym warunkiem umożliwienia rzeczywistego i sprawiedliwego dostępu do tych istotnych i podstawowych dóbr, których potrzebuje każdy człowiek i do których ma on prawo”²⁵⁹.

Interesujące jest to, że papież Franciszek przedstawiał niekiedy bardzo radykalne poglądy w zakresie prawa własności. W orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2012 r. cytował on św. Ambrożego²⁶⁰. Ten ojciec Kościoła utrzymywał, że „natura wszystkie płody wydaje dla wszystkich do wspólnego dobra. [...] Z natury więc wywodzi się prawo wspólnej dla wszystkich własności. Prawo własności prywatnej jest wynikiem ludzkich uroszczeń”²⁶¹.

Gdy chodzi o prawo własności w polskim prawie w konfrontacji z nauczaniem Kościoła, to, zasadniczo, jest ono z nim zgodne. Widać to na poziomie Konstytucji RP z 1997 r. Przede wszystkim, prawo to ma fundamentalny charakter – tak samo jak w nauczaniu Kościoła. Konstytucja wyznacza zasadę ochrony własności w art. 21 ust. 1: „Rzeczpospolita Polska chroni własność (...), czy w art. 64 ust. 2: „Własność, (...) podlegają równej dla wszystkich ochronie prawnej”. Prawo to przynależy wszystkim ludziom. Wyraża to art. 64 ust. 1: „Każdy ma prawo do własności

²⁵⁶ FT 120.

²⁵⁷ KKK 2403.

²⁵⁸ Zob. np. GS 69 i 71; CA 30,

²⁵⁹ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2014 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20131208_messaggio-xxlvii-giornata-mondiale-pace-2014.html, (dostęp: 3.02.2021).

²⁶⁰ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2021 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20201208_messaggio-54giornatamondiale-pace2021.html#_ftn6, (dostęp: 17.02.2021).

²⁶¹ S. Ambrosius, *De officiis*, 1, 28, 132 [w:] *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, red. J.-P. Migne, vol. 16, Paris 1845; wersja polska: św. Ambroży, *Obowiązki duchownych*, I, 28, 132, przekł. K. Abgarowicz, Warszawa 1967.

(...)”. Przynależy ono także podmiotom prawnym takim jak jednostki samorządu terytorialnego (art. 165 ust. 1 Konstytucji RP z 1997 r.), co jednak nie znajduje odpowiednika w nauczaniu papieża.

Prawo to, podobnie jak w optyce papieża, nie jest absolutne, bo możliwe jest jego ograniczenie – art. 64 ust. 3 Konstytucji RP z 1997 r.: „Własność może być ograniczona tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza ona istoty prawa własności”. Możliwe jest wywłaszczenie, lecz jest ono „dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane na cele publiczne i za słusznym odszkodowaniem” (art. 21 ust. 2 Konstytucji RP z 1997 r.).

Dodać można, że zasadniczo przyjmuje się w prawniczej literaturze przedmiotu szerokie rozumienie własności w tym sensie, że pojęcie „własność” może być utożsamiane z pojęciem „mienie”. Są też przedstawiciele doktryny prawniczej, którzy wyrażają pogląd, że termin „własność” oznacza składnik mienia – prawo własności, czyli jedno z podmiotowych praw majątkowych. Opierają się przy tym na art. 44 k.c.: „Mieniem jest własność i inne prawa majątkowe”²⁶². Nie ma to jednak większego znaczenia dla stwierdzenia zgodności prawa polskiego z nauczaniem papieża.

3.1.7. Prawo do wolności religijnej

Deklaracja o wolności religijnej Soboru Watykańskiego II *Dignitatis humanae*²⁶³ jest uznawana za rewolucyjną zmianę tradycyjnego nauczania Kościoła w tym zakresie. Przyznaje ona *prima facie* wolność w wyborze religii i poglądów w tej dziedzinie każdemu człowiekowi: „Obecny Sobór Watykański oświadcza, iż osoba ludzka ma prawo do wolności religijnej. Tego zaś rodzaju wolność polega na tym, że wszyscy ludzie powinni być wolni od przymusu ze strony czy to poszczególnych ludzi, czy to zbiorowisk społecznych i jakiegokolwiek władzy ludzkiej, tak aby w sprawach religijnych nikogo nie przymuszano do działania wbrew jego sumieniu ani nie przeszkadzano mu w działaniu według swego sumienia prywatnym i publicznym, indywidualnym lub w łączności z innymi, byle w godziwym zakresie. Poza tym

²⁶² M. Biliński, A. Żurawik, *Komentarz do ustawy: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2-4-1997 (Dz.U. Nr 78, poz. 483). Opracowanie redakcyjne na podstawie: Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2018, s. 65.

²⁶³ Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Declaratio Dignitatis humanae de libertate religiosa*, 7.12.1965, AAS 58 (1966), s. 929–946; tekst łacińsko-polski: Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekrety, deklaracje*, Poznań 2008, s. 638–661.

oświadcza, że prawo do wolności religijnej jest rzeczywiście zakorzenione w samej godności osoby ludzkiej, którą to godność poznajemy przez objawione słowo Boże i samym rozumem. To prawo osoby ludzkiej do wolności religijnej powinno być w taki sposób uznane w prawnym ustroju społeczeństwa, aby stanowiło prawo cywilne”²⁶⁴.

Inna interpretacja tego dokumentu wskazuje, że Kościół nie zmienił swoich poglądów – przecież odejście od wiary katolickiej jest grzechem i przestępstwem kanonicznym (np. w postaci apostazji, herezji czy schizmy), lecz zmienił się nieco język wyrażanej doktryny i inaczej rozłożono akcenty tego nauczania. Istota zaś ujmowania wolności religijnej w nauczaniu Kościoła jest taka sama²⁶⁵. Nie wchodząc w tę dyskusję należy odnotować, że wolność religijna jest przedmiotem nauczania nie tylko deklaracji (jak w przypadku *Vaticanum II*), ale także nauczania doktrynalnego²⁶⁶.

Papież Jan Paweł II z niezwykłą atencją traktuje prawo do wolności religijnej szczególnie w wymiarze indywidualnym. Jest ono bowiem jednocześnie źródłem i syntezę innych praw jednostki. W encyklice *Redemptor hominis*²⁶⁷ w nr 17, papież Jan Paweł II napisał, że wśród tych praw człowieka słusznie wymienia się jako jedno z ważniejszych – prawo wolności religijnej. Papież z uzasadnieniem przy tym odwołuje się do nauczania Soboru Watykańskiego II, który uznał za szczególnie potrzebne w związku z tym wypracowanie obszernej deklaracji na ten temat. Papież powołał przywołuje teologiczne ujęcie zagadnienia w *Dignitatis humanae*. To pokazuje, że prawo świeckie z tym wymiarze musi uwzględniać prawo natury, ale także w oparciu doświadczenie człowieka, jego rozum oraz poczucie ludzkiej godności.

W tym samym duchu i w oparciu o te same doktrynalne podstawy (to znaczy cytując Deklarację o wolności religijnej *Dignitatis humanae*) była sformułowana wypowiedź papieża Jana Pawła II w posynodalnej adhortacji apostołskiej *Pro Libano* – „Wśród tych podstawowych praw znajduje się również prawo do wolności religijnej.

²⁶⁴ DH nr 2.

²⁶⁵ P. Kroczek, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 211–212.

²⁶⁶ KKK 1180, 2104–2109

²⁶⁷ Joannes Paulus PP. II, *Litterae apostolicae Redemptor hominis* Iesus Christus est centrum universi et historiae, 4 marca 1979 r., AAS 71 (1979), s. 257–324; wersja polska: Jan Paweł II, *Encyklika „Redemptor Hominis” Ojca Świętego Jana Pawła II*, Poznań 1979.

Nikt nie powinien podlegać przymusowi ze strony jednostek, ugrupowań lub władz, nie może być prześladowany ani spychany na margines życia społecznego z powodu swych przekonań; nikomu też nie wolno stawiać przeszkód w prowadzeniu własnego życia duchowego i w sprawowaniu kultu, tak, żeby nikt nie był zmuszany do działania wbrew swemu sumieniu, ani nie doznawał przeszkody, gdy działa według swego sumienia - prywatnie czy publicznie, sam albo stowarzyszony z innymi, w należnych granicach”²⁶⁸.

Papież ogólnie definiuje prawo do wolności religijnej jako prawo do życia w prawdzie własnej wiary i zgodnie z transcendentną godnością własnej osoby²⁶⁹. Wiadać w tej definicji zarówno element filozoficzny jak i teologiczny, które mogą być podstawą dla rozwiązań prawnych.

Bardziej szczegółowa definicja tego prawa zawarta jest została w *Christifideles laici* w nr 39 papież Jan Paweł II wyjaśnił na czym polega prawo do wolności religijnej, którego faktyczne uznanie jest jednym z najwyższych dóbr i najpoważniejszych obowiązków każdego państwa, który naprawdę ma wolę zabezpieczenia dobra osoby i społeczności. „Wolność religijna, niezbywalny wymóg godności każdego człowieka, leży u podstaw wszystkich praw ludzkich, a więc jest niezbędnym czynnikiem dobra osoby i całego społeczeństwa, jak również osobistej realizacji każdego. Wynika stąd, że prawo jednostek i wspólnot do wyznawania i praktykowania własnej religii jest istotnym warunkiem pokojowego współżycia między ludźmi. (...) Cywilne i społeczne prawo do wolności religijnej, dotykając najgłębszej sfery duszy, staje się niejako punktem odniesienia i probierzem innych podstawowych praw”²⁷⁰.

W opinii papieża Benedykta XVI prawo do wolności religijnej, rozumiane jako do swobodnego wyrażania własnej wiary w Boga, podobnie, jak *nota bene* prawo do życia „nie podlega władzy człowieka”²⁷¹. Przedmiotowe prawo w wymiarze indywidualnym papież Jan Paweł II uważał za „prawo absolutnie nienaruszalne”,

²⁶⁸ Joanne Paulus II PP., Adhortatio apostolica post synodum *Pro Libano* Une espérance nouvelle pour le Liban, 10 maja 1997, AAS 99 (1997), s. 313–416, nr 114.

²⁶⁹ CA 47.

²⁷⁰ Jan Paweł II, Orędzie na XXI Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 1987, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

²⁷¹ Benedykt XVI, Orędzie Ojca Świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2007 r., http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html (dostęp: 5.02.2012).

do tego stopnia, że każe uznać prawo człowieka nawet do zmiany religii, jeśli nakazuje mu to jego sumienie. Każdy człowiek jest bowiem zobowiązany iść zawsze za głosem własnego sumienia i nie może być zmuszany do działania wbrew niemu²⁷². Widać, że prawo do wolności religijnej łączy się z prawem do wolności sumienia.

Odnosić należy w tym miejscu, że zmiana religii w systemie prawa kanonicznego z katolickiej na inną jest, nawet przy założeniu, że postępowanie człowiek w tym wymiarze wypływa ze wskazań jego sumienia, przestępstwem kanonicznym i może być zakwalifikowane, zgodnie z definicjami legalnym zawartymi kan. 751 KPK z 1983 jako: 1) herezja – „uporczywe, po przyjęciu chrztu, zaprzeczanie jakiejś prawdy, w którą należy wierzyć wiarą boską i katolicką, albo uporczywe powątpiewanie o niej”; 2) apostazja – „całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej; 3) schizma – „odmowa uznania zwierzchnictwa Biskupa Rzymskiego albo pozostawania we wspólnocie z członkami Kościoła uznającymi to zwierzchnictwo”.

Te przestępstwa są zagrożone zgodnie z kan. 1364 § 1 KPK z 1983 karą ekskomuniki *latae sententiae*, a ponadto sprawca może być ponadto ukarany ekspiacyjnymi z kan. 1336 § 2–4 KPK z 1983). Niewykluczone jest także w przypadku długotrwałego uporu lub wielkości zgrzeszenia dołączenie także innych kary, nie wyłączając wydalenia ze stanu duchownego (kan. 1364 § 2 KPK z 1983).

Gdy chodzi o przełożenie nauczania państwowego na prawo świeckie, to w przemówieniu dnia 31 października 2003 r. podczas Audiencji dla ministrów spraw wewnętrznych krajów Unii Europejskiej Jan Paweł II powiedział, że „Zagwarantowanie i propagowanie wolności religijnej stanowi «sprawdzian» poszanowania innych praw, a możliwe jest dzięki wprowadzeniu odpowiedniego prawodawstwa dla różnych wyznań religijnych, chroniącego ich tożsamość i wolność”²⁷³. O prawnym zabezpieczeniu prawa do wolności religijnej mówił wprost papież Jan Paweł II w czasie spotkania z ambasadorem Republiki Chińskiej przy Stolicy Apostolskiej w 2004 r. –

²⁷² Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 1999, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html (dostęp: 21.12.2020).

²⁷³ Jan Paweł II, Przemówienie podczas audiencji papieskiej dla ministrów spraw wewnętrznych UE, Rzym, 30 październik 2003 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/msw_ue_30102003.html (dostęp: 21.12.2020).

„Dobro społeczeństwa wymaga, by prawo do wolności religijnej było zapisane w ustawodawstwie państwowym i skutecznie chronione”²⁷⁴.

O treści regulacji prawodawstwa świeckiego mówił papież Jan Paweł II więcej w czasie Spotkania z przedstawicielami innych wyznań chrześcijańskich i religii dnia 7 listopada w New Delhi – „Żadne państwo ani społeczność nie ma prawa kontrolować bezpośrednio ani pośrednio przekonań religijnych człowieka, nie może przywłaszczać sobie prawa do narzucania lub zakazywania publicznego wyznawania i praktyki religii, nie może też zabraniać żadnej religii odwoływania się z należnym szacunkiem do wolnego sumienia ludzi”. Te słowa należy uznać, za precyzyjne wskazanie przepisów, czyli konkretne postulaty *de lege ferenda*.

Także najnowszym nauczaniu Kościoła sprawa prawa wolności religijnej jest poruszana. W encyklice *Fratelli tutti* papież Franciszek napisał, że „Istnieje podstawowe prawo człowieka, o którym nie wolno zapominać na drodze braterstwa i pokoju: jest to wolność religijna dla wyznawców wszystkich religii. Ta wolność pokazuje, że możemy „znaleźć między różnymi kulturami i religiami dobre porozumienie”²⁷⁵.

Bożonarodzeniowe Orędzie *Urbi et Orbi* papieża Franciszka w 2018 r. przyniosło uronienie się Głowy Kościoła o prawa „naszych braci i sióstr, którzy świętują Boże Narodzenie w sytuacjach trudnych, by nie powiedzieć wrogich, szczególnie tam, gdzie wspólnota chrześcijańska jest mniejszością, czasami bezbronną lub nieuznaną. Niech Pan pozwoli im i wszystkim mniejszościom żyć w pokoju, doświadczając uznania swych praw, a zwłaszcza wolności religijnej”²⁷⁶.

Państwo polskie w pełni, a nawet z pewną nawiązką, realizuje postulaty z nauczania papieskiego w zakresie wolności religijnej²⁷⁷. Lista aktów normatywnych

²⁷⁴ Jan Paweł II, Przemówienie do nowego ambasadora Republiki Chińskiej (Tajwan): *Religie są elementem życia i kultury narodu*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/tajwan_30012004.html (dostęp: 15.02.2021).

²⁷⁵ FT 279.

²⁷⁶ Franciszek, Orędzie *Urbi et Orbi*, 25 grudnia 2018 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/urbi/documents/papa-francesco_20181225_urbi-et-orbi-natale.html (dostęp: 15.02.2021).

²⁷⁷ Por. E. Schwierskott-Matheson E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec i Europejskiej konwencji praw człowieka, orzecznictwa sądów tych krajów oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Regensburg 2012; filozoficzno-teolo-

powstałych na gruncie prawa międzynarodowego i endogenicznego prawa polskiego wszechstronnie zabezpieczających jednostki w tym zakresie jest bardzo długa²⁷⁸.

Dla celów związanych z tą pracą wystarczy odnieść się od Konstytucji RP z 1997 r. Zrębowy w Ustawie Zasadniczej jest tu art. 53 ust. 1, w którym stanowi się, że: „Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii”. Podobnie, choć w węższym podmiotowo zakresie, stanowi się o tym w art. 1 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania²⁷⁹: „Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu obywatelowi wolność sumienia i wyznania”. Polski dorobek myśli orzeczniczej i prawniczej jest bardzo bogaty w komentarze do tych zagadnień²⁸⁰.

Gdy chodzi o definicję, to znaczy zakres tego drugiego prawa (poza szczegółowymi rozważaniami w tym punkcie, a tylko na zasadzie wtrącenia, jest prawo do wolności sumienia oraz prawo do wolności religijnej w wymiarze instytucjonalnym, czyli np. wolności Kościoła katolickiego)²⁸¹, to wolność religii obejmuje „wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie” (art. 53 ust. 2 Konstytucji RP z 1997 r.).

Wolność religijna w prawie polskim nie jest wolnością absolutną i może być ograniczona w drodze ustawy, ale tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności

giczne rozważania na temat wolności sumienia w państwie pluralistycznym z punktu widzenia katolickiego, zob. M. Kriele, *Etyka, prawo, sumienie*, przeł. L. Balter, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 234–236.

²⁷⁸ Przedstawia je P. KroczeK, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 21–24.

²⁷⁹ Dz.U. z 2022 r. poz. 1435.

²⁸⁰ Zob. szeroko o tym: A. Rogowska, *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2015.

²⁸¹ P. KroczeK, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 21–24.

i praw innych osób (art. 53 ust. 5 Konstytucji RP, art. 3 ust. 1–2 ustawy o gwarancjach wolności sumienia²⁸²)²⁸³.

3.1.8. Prawo zrzeszania się

Prawo do zrzeszania się jest, w perspektywie i państwa jest przede wszystkim o prawem pochodzeniu naturalnym. Wynika ono bowiem z natury człowieka. Świadczy o tym umieszczenie tego prawa w art. 20 w *Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka*²⁸⁴.

Podobnie w optyce Kościoła to prawo ma podstawę w prawie naturalnym²⁸⁵. Jednakże, jakby dodatkowo, prawo do stowarzyszania się w Kościele ma podstawę nadprzyrodzoną w przyjęciu sakramentu chrztu świętego i we włączeniu w Kościół (zob. kan. 204 i 205 KPK z 1983 r.). Istnieje zatem w optyce Kościoła dwoistość źródeł prawa do zrzeszania się. Jak to ujął celnie jeden z kanonistów – „Przez chrzest chrześcijanin zyskuje we wspólnocie Kościoła prawo do tworzenia zrzeszeń odpowiadających celom Kościoła, a więc prawo naturalne [do zrzeszania się] zyskuje potwierdzenie i usankcjonowanie w Kościele oraz staje się podstawowym prawem chrześcijanina (*ius nativum*)”²⁸⁶.

Sporą dawkę nauczania papieskiego w kontekście postulatów wobec prawa świeckiego w zakresie omawianego prawa człowieka przynosi Homilia wygłoszona przez papieża Jana Pawła II w czasie nabożeństwa maryjnego odprawionego na lotnisku w Muchowcu dnia 6 lutego 1981 r. Papież mówił m.in. tak: „Gdy idzie o prawo zrzeszania się ludzi, to nie jest to prawo nadane przez kogoś, bo to jest wła-

²⁸² Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 265).

²⁸³ Zob. M. Granat, *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] *Kultura i prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, s. 173–192.

²⁸⁴ Zob. P. Kroczek, *Prawo do stowarzyszania się w prawie kościelnym i polskim*, [w:] *Akcja Katolicka. Wprowadzenie kandydatów w podstawowe zagadnienia*, red. T. Borutka, Wydawca Akcja Katolicka w Polsce, Bielsko-Biała – Kraków 2007, s. 49–69.

²⁸⁵ CA 7.

²⁸⁶ J. Dyduch, *Obowiązki i prawa wiernych świeckich w prawodawstwie soborowym*, Kraków 1985, s. 93; por. P. Kroczek, *Prawo do stowarzyszania się w prawie kościelnym i polskim*, [w:] *Akcja Katolicka. Wprowadzenie kandydatów w podstawowe zagadnienia*, red. T. Borutka, Bielsko-Biała – Kraków 2007, s. 49–69.

sne prawo wrodzone. Dlatego państwo nam tego prawa nie nadaje, ono ma tylko obowiązek je ochraniać i czuwać nad tym, aby nie było ono naruszane. Nadane jest to prawo przez Stwórcę, który uczynił człowieka istotą społeczną. Od Stwórcy pochodzi społeczny charakter dążeń ludzkich, potrzeba zespalania się i jednoczenia jednych z drugimi”²⁸⁷. Papież powtarzał więc tradycyjne katolickie nauczanie w tym zakresie podkreślając powszechną dostępność tego prawa, co wynika z natury człowieka.

Treścią prawa, o którym mowa jest wolność do zakładania stowarzyszeń w każdym godziwym celu, w tym, zdaniem papieża Jana Pawła II, także „prawo do tworzenia stowarzyszeń zawodowych przedsiębiorców i robotników czy też samych robotników” (CA 7). Wynika z tego, że cele zakładanych na fundamencie prawa naturalnego jest właściwie dowolne i nie może podlegać ograniczeniom ze strony państwa.

Papież Franciszek w stowarzyszeniach widział spory potencjał do rozwiązywania różnych trudności ludzkości. W encyklice *Fratelli tutti* w nr 175 napisał tak: „Dzięki Bogu wiele stowarzyszeń i organizacji społeczeństwa obywatelskiego przyczynia się do zmniejszenia słabości wspólnoty międzynarodowej, jej braku koordynacji w sytuacjach skomplikowanych, braku zainteresowania podstawowymi prawami człowieka i bardzo krytycznej sytuacji niektórych grup. W ten sposób konkretnego wyrazu nabiera zasada pomocniczości, która zapewnia udział i działanie wspólnot i organizacji niższego szczebla, które uzupełniają działania państwa. Często podejmują one godne podziwu wysiłki, mając na uwadze dobro wspólne, a niektórym z ich członków udaje się dokonać gestów prawdziwie heroicznych, ukazujących, do jakiego piękna zdolna jest jeszcze ludzkość”. Działalność zrzeszeń na zasadzie pomocniczości, wspiera działania państwa. ale też, przy pełnym zastosowaniu tej zasady w modelu katolickim²⁸⁸, państwo ma zakaz zajmowania się sprawami, którymi skutecznie mogą zająć się samodzielnie stowarzyszenia.

²⁸⁷ Jan Paweł II, Homilia w czasie nabożeństwa maryjnego odprawionego na lotnisku w Muchowcu, 20 czerwca 1983, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/564/pos/21/haslo/prawa%20czlowieka> (dostęp: 23.01.2021).

²⁸⁸ H. Worgrimeler, Hasło: *pomocniczość* [w:] *Nowy leksykon teologiczny*, przeł. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2005, s. 275; zob. szeroko o tym: P. Blicke, T. O. Hueglin, D.

W prawie polskim prawo, o którym mowa jest stwierdzone w art. 12 Konstytucji RP z 1997 r., gdzie sformułowano zasadę powszechnej wolności zrzeszania się i szerokiego katalogu celów takich zrzeszeń: „Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji”. W szczególności to prawo jest realizowane w oparciu o ustawę z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach²⁸⁹, ustawę z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych²⁹⁰, czy ustawę z dnia 7 kwietnia 1989 r. o związkach zawodowych rolników indywidualnych²⁹¹. W tym pierwszym z przywołanych aktów normatywnych dwie zasadnicze dominanty z nauczania papieskiego i obecne już w Konstytucji RP z 1997 r. są również zawarte. Powszechność prawa do zrzeszania się jest w art. 1 ust. 1 – „Obywatele polscy realizują prawo zrzeszania się w stowarzyszeniach, zgodnie z przepisami Konstytucji oraz porządkiem prawnym określonym w ustawach”. Ten przepis trzeba koniecznie uzupełnić o przepis z art. 4 ust. 1, gdy stanowi się, że „Cudzoziemcy mający miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej mogą zrzeszać się w stowarzyszeniach, zgodnie z przepisami obowiązującymi obywateli polskich”. Wówczas widać, że ograniczenia podmiotowego prawa do stowarzyszenia się nie ma – prawo to jest powszechne. Wprawdzie *verba legis* stano się o „prawie”, a nie ma mowy o „wolności zrzeszania się” – jak w ustawie zasadniczej – lecz tę różnicę należy uznać, że wyłącznie różnicę słowną. W istocie oba przepisy (z konstytucji i ustawy) reprezentują identyczną koncepcję co do struktury instytucji prawnej²⁹². Gdy zaś chodzi o różnorodność celów zrzeszeń, to art. 1 ust. 1 ustawy ogranicza się jedynie te cele do „celów niezarobkowych”. Powyższe udowadnia, że nauczanie kościoła odnośnie stowarzyszeń w prawie polskim jest w zasadniczych punktach całkowicie obecne i realizowane.

3.1.9. Prawo do praw pracowniczych

Wyduckel, *Subsidiarität als rechtliches und politisches Ordnungsprinzip in Kirche, Staat und Gesellschaft: Genese, Geltungsgrundlagen und Perspektiven an der Schwelle des dritten Jahrtausends*. Berlin 2002.

²⁸⁹ Dz.U. z 2020 r. poz. 2261.

²⁹⁰ Dz.U. z 2022 r. poz. 854.

²⁹¹ Dz.U. z 2022 r. poz. 99.

²⁹² P. Sarnecki, *Prawo o stowarzyszeniach. Komentarz*, Kraków 2002, s. 23.

Papież Jan Paweł II wielokrotnie wypowiadał się na temat pracy. Tematy poruszane przez niego oscylowały, przykładowo, wokół znaczenia społecznego pracy, jej wymiaru moralnego, teologicznego, czy też dotyczyły etosu pracy²⁹³. Papież poruszał także problem prawa do pracy i poszczególnych praw pracujących.

Gdy chodzi o prawo do pracy, to w czasie homilii w Nowym Targu papież z Polski mówił tak: „To jest, moi drodzy, wielkie, podstawowe prawo człowieka: prawo do pracy”²⁹⁴. Ta myśl towarzyszyła papieżowi w wielu enuncjacjach. W Posynodalnej adhortacji apostołskiej *Ecclesia in America*, gdzie w nr 42 papież podkreślił, że „W społecznej doktrynie Kościoła doniosłe miejsce zajmuje prawo do pracy. Dlatego, w związku z wysokimi wskaźnikami bezrobocia, występującymi w licznych krajach Ameryki, i z trudnymi warunkami życia licznych pracowników w przemyśle i na wsi, jest rzeczą konieczną dostrzeżenie w pracy jednego z elementów realizowania się osoby ludzkiej i godności”.

Papież ten także nie unikał tematu prawa pracy jako takiego i poszczególnych praw pracowniczych. Przykładowo, w kazaniu w czasie nabożeństwa maryjnego odprawionego na lotnisku w Muchowcu mówił on o tym, że prawa, które związane są z wykonywaną przez człowieka pracą mają wielkie znaczenie zarówno w wymiarze indywidualnym jak i społecznym. Wymienił on, jak sam powiedział, „najważniejsze” z tych praw. „Jest to przede wszystkim prawo do sprawiedliwej zapłaty – sprawiedliwej, czyli takiej, która starczy również na utrzymanie rodziny. Jest to z kolei prawo do zabezpieczenia w razie wypadków związanych z pracą. Jest to również prawo do wypoczynku”²⁹⁵.

Podobnie wypowiedział się papież Jan Paweł II w encyklice *Centesimus annus*, gdzie w nr 8 sformułował „prawo do „słusznej płacy”. Treścią tego prawa są następujące zasady. Po pierwsze, o wysokości płacy nie może decydować wyłącznie „wolna umowa” stron, „tak, że pracodawca wypłaciwszy umówioną płacę, tym samym czyni zadość swoim obowiązkom i do niczego już nie jest obowiązany”. Po

²⁹³ Relacjonuje to m.in. J. Dyduch, *Prawa i obowiązki ludzi pracy w nauczaniu Jana Pawła II*, „Analecta Cracoviensia” 47 (2015), s. 183–195.

²⁹⁴ Jan Paweł II, Homilia w czasie Mszy św. w Nowym Targu, 8 czerwca 1979 r. <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/572> (dostęp: 23.01.2021).

²⁹⁵ Jan Paweł II, Homilia w czasie nabożeństwa maryjnego odprawionego na lotnisku w Muchowcu, 20 czerwca 1983 r., <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/564/pos/21/haslo/prawa%20czlowieka> (dostęp: 23.01.2021).

drugie, państwo ma obowiązek ingerencji w zakres umów o pracę, a nie jedynie zapewniać wypełnienie zawartych w nich wyraźnie warunków. Zdaniem papieża stosunki między pracodawcami a robotnikami, nie mogą być czysto pragmatyczne i poddyktowana ścisłym indywidualizmem. Są bowiem one wówczas sprzeczne z podwójną naturą pracy, uznanej za fakt osobowy i konieczny.

Z pracą łączy się prawo do odpoczynku, które ma korzenie biblijne – zarówno w Starym Testamencie (Rdz 2, 1–3, Wj 20, 8–11; Wj 23, 12, Pwt 5, 12–15), jak i Nowym Testamencie (Mk 6, 45–47; zob. Łk 6, 12; Łk 9, 28, Mt 11, 28)²⁹⁶. Gdy chodzi o to prawo to – jak się wyraził papież Jan Paweł II – zakłada ono prawo do pracy²⁹⁷. Papież rozważał prawo do odpoczynku głównie w kontekście z chrześcijańskiej koncepcji niedzieli jako dnia świętego, ale nie pomijał szerszego kontekstu godności człowieka. W Liście *Dies Domini* papież Jan Paweł II podkreślił, że „w obecnej sytuacji historycznej mamy obowiązek tak działać, aby wszyscy mogli zaznać wolności, odpoczynku i odprężenia, które są człowiekowi niezbędne ze względu na jego ludzką godność oraz związane z nią potrzeby religijne, rodzinne, kulturowe i społeczne, trudne do zaspokojenia, jeśli nie jest zagwarantowany przynajmniej jeden dzień w tygodniu dający wszystkim możliwość wspólnego odpoczynku i świętowania”²⁹⁸. Zdaniem papieża obowiązujące systemy prawne powinny skutecznie zapewniać korzystanie z tego podstawowego prawa do odpoczynku świątecznego²⁹⁹. Widać w tym nauczaniu pewien ogólnoludzki uniwersalizm prawa do odpoczynku.

Z pracą i prawem do pracy związane jest (może nieco paradoksalnie) prawo do strajku. Opisuje go papież Jan Paweł II w Encyklice *Laborem exercens*. Zdaniem papieża „pracownicy powinni w związku z tym mieć zapewnione prawo do strajków, bez osobistych sankcji karnych za uczestnictwo w nim”³⁰⁰. Jednocześnie papież uznaje, że prawo do strajku powinno być ograniczone i korzystać z niego należy wyłącznie przy zaistnieniu określonych okoliczności. Po pierwsze, strajk jest to środek

²⁹⁶ Zob. R. Krawczyk, *Szabat: odpoczynek formą świętowania*, „Forum Teologiczne” 14 (2013) s. 51–52; J. Salij, *Odpoczynek w bogu - obietnica i obowiązek. Sens odpoczynku niedzielnego w myśli świętego Tomasza*, „Ethos” 20 (2007) nr 3-4, s. 180–190.

²⁹⁷ DD 62.

²⁹⁸ DD 64.

²⁹⁹ CA 9.

³⁰⁰ LE 20.

uprawniony, lecz „pozostaje poniekąd środkiem ostatecznym”, którego nie wolno nadużywać. Po drugie, motywacja korzystania z tego prawa powinna nie być związana z – jak pisał papież – „dla rozgrywek politycznych. Po trzecie, strajk nie może powodować, że nieodzownie usługi dla życia społecznego nie będą należycie zabezpieczone, w razie konieczności nawet przy pomocy odpowiednich środków prawnych. Nadużywanie strajku może prowadzić do paraliżowania całego życia społeczno-ekonomicznego, co jest sprzeczne z wymogami wspólnego dobra społeczeństwa, które odpowiada także właściwie rozumianej naturze samej pracy³⁰¹.

Papież Franciszek te motywy związane z prawami pracowniczymi obecne w nauczaniu papieża Jana Pawła II kontynuował, a nawet rozwijał. Można powiedzieć, że w myśli papieża Franciszka pojawia się prawo do pracy w wersji bardziej rozbudowanej niż u jego wielkiego poprzednika ma urzędzie Piotrowym. Papież Franciszek mówił, że modelowo prawo do pracy powinno być stale uzupełniane o nowe elementy wraz z rozwojem cywilizacyjnym, tak prawo do pracy to nie tylko realizacja tego prawa, ale miejsce dostrzeżenia drugiego człowieka, jego potrzeb, możliwości i aspiracji. Prawa pracownicze nie mogą być tylko zgodne z minimalnymi normami i standardami krajowymi czy międzynarodowymi. Spełnienie bowiem tych wymagań nie gwarantuje spełnienia przez prawo pracownicze standardu ochrony człowieka – pracownika. Nawet praca realizowana zgodnie z prawem może stać się pracą niewolniczą. A taką się staje, gdy ludzie muszą się zgadzać na pracę w warunkach niegodnych, zwłaszcza kiedy ustawodawstwo krajowe stwarza lub zezwala na strukturalną zależność pracownika-migranta od pracodawcy, na przykład uzależniając legalność pobytu od umowy o pracę³⁰².

W konsekwencji takiej diagnozy współczesności i próby wskazania rozwiązań obecnych problemów, także poprzez legislację, Kościół słowami papieża Franciszka upomniał się o stworzenie możliwości odpowiedniej jakości pracy – można chyba mówić o prawie do jakości pracy. Są to bowiem w opinii papieża prawa wielowymiarowe. Jako przykład podał papież zawody medyczne. Mówił on, że pielęgniarze i pielęgniarki, jak również położne, mają prawo i zasługują na to, aby byli

³⁰¹ LE 20.

³⁰² Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2015 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20141208_messaggio-xlviigiornata-mondiale-pace-2015.html), (dostęp: 3.03.2021)

bardziej doceniani i lepiej zaangażowanymi w procesy dotyczące och pracy, aby inwestowano w nich rozwój i podnoszono ich status zawodowy, zapewniając im odpowiednie narzędzia naukowe, ludzkie, psychologiczne i duchowe do ich formacji, a także poprawienie ich warunków pracy i zapewnienie im praw, aby mogli wykonywać swoją służbę z pełną godnością³⁰³.

Gdy chodzi o pracę i prawa pracujących w polskim systemie prawnym, to art. 24 Ustawy Zasadniczej formułuje zasadę ochrony pracy w polskim systemie prawnym – „Praca znajduje się pod ochroną Rzeczypospolitej Polskiej. Państwo sprawuje nadzór nad warunkami wykonywania pracy”. Konstytucja też formułuje główne prawa pracownika (np. w zakresie płacy – art. 65 § 4; prawa do urlopu – art. 66 § 2; prawo do ubezpieczenia społecznego w razie choroby pracownika – art. 67 § 1).

Nie można także odmówić ustawodawcy motywacji (przynajmniej w warstwie słownej, deklarowanej w preambułach do tych aktów normatywnych) – wielkiego szacunku dla pracy i pracujących. Przykładowo, Preambuła do Karty górnika³⁰⁴ rozpoczyna się słowami: „Wyrażając szczególne uznanie dla trudu górniczej pracy (...)”, zaś Karta Nauczyciela³⁰⁵ ma taki początek: „Mając na względzie doniosłą rolę oświaty i wychowania w Rzeczypospolitej Polskiej, pragnąc dać wyraz szczególnej randze społecznej zawodu nauczyciela zgodnie z potrzebami i oczekiwaniami (...)”.

Za tymi słowami programowymi idą pewne rozwiązania chroniące pracujących. W kodeksie karnym przykładowo cały Rozdział XXVIII został poświęcony przestępstwom przeciwko prawom osób wykonujących pracę zarobkową (art. 218–221 k.k.). W tej części opisano, przykładowo, przestępstwo: złośliwego naruszania wszelkich praw pracowniczych (zawartych np. w Konstytucji RP z 1997 r., czy kodeksie pracy) takich jak prawo do godziwego wynagrodzenia za pracę (art. 13 k.p.),

³⁰³ Francesco, Messaggio del santo Padre Francesco, In occasione della Giornata Internazionale dell'Infermiere, 12 maja 2020 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/pont-messages/2020/documents/papa-francesco_20200512_messaggio-giornata-infermiere.html (dostęp: 12.05.2021).

³⁰⁴ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1981 r. w sprawie szczególnych przywilejów dla pracowników górnictwa - Karta górnika (Dz.U. z 1982 r. Nr 2 poz. 13).

³⁰⁵ Ustawa z dnia 26 stycznia 1982 r. Karta Nauczyciela (Dz.U. z 2021 r. poz. 1762).

prawo do wypoczynku (art. 14 k.p.), prawo do obiektywnych i sprawiedliwych kryteriów oceny (art. 94 pkt 9 k.p.), prawo do urlopu (macierzyńskiego – art. 180 k.p. i ojcowskiego – art. 182³ k.p.).

Wskazane wyżej programowe deklaracje ustawodawcy oraz uwarunkowania polityczne, społeczne i gospodarcze przekładają się rozwój praw pracowniczych³⁰⁶. Kodeks pracy, a szczególnie ustawy branżowe obejmują swoim zakresem podmiotowym pracowników różnych gałęzi gospodarki i wiele zawodów. Niekiedy w opinii ekonomistów i prawników są to zbyt rozbudowane prawa pracownicze, które uniemożliwiają nieraz prowadzenie normalnej gospodarki rynkowej.

3.1.10. Prawo do równego traktowania kobiet i mężczyzn

Święty Paweł Apostoł w Liście do Galatów sformułował, *sit venia verbo*, chrześcijańską zasadę antydyskryminacyjną, czyli zasadę równego traktowania ludzi, w tym równego traktowania mężczyzn i kobiet takimi słowami: „Nie ma już Żyda ani poganina, nie ma już niewolnika ani człowieka wolnego, nie ma już mężczyzny ani kobiety, wszyscy bowiem jesteście kimś jednym w Chrystusie Jezusie” (Ga 3, 28). Ma ona źródło w tym, że Jezus Chrystus umarł „za wielu”, czy też w nowym tłumaczeniu Mszału Rzymskiego – „za wszystkich”³⁰⁷. Tej śmierci oraz zmartwychwstaniu Jezusa przypisuje się znaczenie powszechnego zbawienia ludzi (zob. J 3,16; Łk 19, 44–45, Mt 28, 29; Mt 26, 28; Mk 14, 24).

Choć zaznaczyć trzeba do razu, że idea absolutnego egalitaryzmu ludzi jest obca nauczaniu Kościoła. Uwidacznia się to w *ordo caritatis*³⁰⁸ oraz w prawie kanonicznym w normach bezpośrednio wynikających z doktryny teologicznej. Chodzi tu o zakaz przyjmowania święceń przez kobiety, wyrażony w kan. 1024 KPK z 1983 r.: „Święcenia ważnie przyjmuje jedynie mężczyzna ochrzczony”³⁰⁹. Jeżeli są podstawy

³⁰⁶ Por. W. Muszalski, *Ogólna refleksja o rozwoju prawa pracy i jego uwarunkowaniu*, „Studia Iuridica Lublinensia” XXIV (2015), s. 59–60.

³⁰⁷ Polskie tłumaczenie łacińskiego zwrotu „pro omnes” z Mszału Rzymskiego zostało zmienione w 2021 r.; zob. *Gesù e la Chiesa*, [w:] *Corso di teologia fondamentale*, T 3, edd. W. Kern, H. J. Pottmeyer, M. Seckler, *Trattato sulla Chiesa*, Brescia 1990, s. 49–105.

³⁰⁸ Zob. KKK 2197.

³⁰⁹ Zob. Jan Paweł II, List apostolski *Ordinatio sacerdotalis* o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom, 22 maja 1994 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ordinatio_sacerdotalis.html (12.03.2021); zob. szeroko o tym: A. Dydek, *Ordynacja kobiet. Problemy i pytania otwarte w kontekście dialogu ekumenicznego*, Kraków 2017.

teologiczne (np. doktrynalne, które wynikają bezpośrednio z nauczania Kościoła), to wprowadzenie rozróżnień jest usprawiedliwione, a nawet konieczne. Naczelną zasadą praktyki Kościoła jest przecież zgodność norm postępowania z doktryną teologiczną.

Papieże podejmowali w swoim nauczaniu temat dyskryminacji, a szczególnie często postulowali równość kobiet i mężczyzn. Wprost o równości płci mówił papież Jan Paweł II w Przemówieniu do włóknianek z Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego „Uniontex” z 13 czerwca 1987 r. Domagał się on prawnego zagwarantowania dostępu do różnych zadań publicznych, które powinny być przyznawane kobiecie na równi z mężczyzną.

Podobnie papież Jan Paweł II pisał w Liście [przesłaniu] *It is with genuine pleasure* do Sekretarza generalnego IV Światowej Konferencji ONZ poświęconej kobiecie, Mongella Gertrude, ONZ w 1995 r.. Sformułował wówczas swoje stanowisko w tym temacie w ten sposób: „Problem stojący przed większością społeczeństw polega na potwierdzeniu czy raczej na umocnieniu roli kobiety w rodzinie, a zarazem na stworzeniu jej takich warunków, by mogła wykorzystywać swoje talenty w procesie budowania społeczeństwa i cieszyć się pełnią swoich praw”.

To co jest istotą postulatu papieskiego jest w pełni sposób zabezpieczone w prawie polskim, przynajmniej w warstwie tekstu normatywnego. „Kobieta i mężczyzna w Rzeczypospolitej Polskiej mają równe prawa w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym i gospodarczym” – to gwarantuje w art. 33 ust. 1 Konstytucja RP z 1997 r., a w art. 33 ust. 2 doprecyzowuje, że chodzi „w szczególności równe prawo do kształcenia, zatrudnienia i awansów, do jednakowego wynagradzania za pracę jednakowej wartości, do zabezpieczenia społecznego oraz do zajmowania stanowisk, pełnienia funkcji oraz uzyskiwania godności publicznych i odznaczeń”. Ta konstytucyjna zasada ma liczne uściślenia w innych ustawach. Przykładowo w ustawie z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeksie pracy³¹⁰ w art. 11³ wyrażono zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu – „Jakakolwiek dyskryminacja w zatrudnieniu, bezpośrednia lub pośrednia, w szczególności ze względu na płeć (...) - jest niedopuszczalna”. Należy jeszcze wspomnieć o ustawie z dnia 3 grudnia 2010 r. o wdrożeniu niektórych przepisów Unii Europejskiej w zakresie równego traktowania, które to ustawa „określa

³¹⁰ Tekst jedn. Dz. U. z 2020 r. poz. 2156.

obszary i sposoby przeciwdziałania naruszeniom zasady równego traktowania ze względu na płeć” (art. 1 ust. 1).

3.1.11. Prawa związane z emigracją

Odpowiadając na okoliczności życiowe w aktualnym kontekście społeczno-politycznym, Kościół w czasie trzech ostatnich pontyfikatów często odnosił się do problemów związanych z emigracją. W tych wypowiedziach podkreślano, że uregulowanie emigracji należy do dziedziny objętej słuszną autonomią spraw doczesnych i każde państwo ma prawo regulować imigrację i prowadzić politykę podyktowaną ogólnymi wymogami dobra wspólnego, zawsze jednak zapewniając poszanowanie godności każdej osoby ludzkiej. Jednakże państwo przy stanowieniu prawa emigracyjnego musi uwzględnić to, że istnieje „prawo człowieka do migrowania”³¹¹, które należy do podstawowych praw ludzkich, wraz z przysługującym każdym wyborem osiedlenia się tam, gdzie jak sądzi, będzie mógł lepiej wykorzystywać w życiu swoje zdolności, aspiracje i projekty.

Gdy chodzi o nauczanie papieskie, które podlega przedstawieniu i analizie w tej pracy, to papież przedstawiali nie tylko prawo do emigrowania jako takie, ale, co bardzo interesujące, całe wiązki praw związanych z tym prawem emigracją.

Należy zacząć od tego, że przed prawem do emigracji trzeba realizować „prawo do nieemigrowania”, to znaczy prawo do możliwości pozostania na własnej ziemi – pisał papież Benedykt XVI w Orędziu na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy w 2013 r.³¹² Podobnie wyrażał się papież Franciszek³¹³. Podstawowym bowiem prawem człowieka jest także prawo do życia we własnej ojczyźnie. Jednakże prawo to staje się realne tylko wówczas, gdy nie występują czynniki zmuszające do migracji³¹⁴. „Kościół wspiera wszystkich tych, którzy stają w obronie praw każdego

³¹¹ GS 65.

³¹² Benedykt XVI, Orędzie Papieża na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy, 2013 r., http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20121012_world-migrants-day.html (dostęp: 1.02.2021).

³¹³ Por. FT 37–41.

³¹⁴ Jan Paweł II, Do przedstawicieli IV Światowego Kongresu Duszpasterstwa Migrantów i Uchodźców, 9 października 1998, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/kongres_migracja_09101998.html (dostęp: 1.02.2021).

człowieka do godnego życia, realizując w pierwszym rzędzie prawo do nieemigrowania, celem przyczynienia się do rozwoju Kraju pochodzenia”³¹⁵.

Prawem związanym z emigracją jest prawo „powszechne prawo do obywatelstwa”. Zdaniem papieża Franciszka powinno to prawo być „uznane i odpowiednio poświadczane wszystkim chłopcom i dziewczętom w chwili urodzenia. Stanowi bezpaństwowości, w jakim znajdują się niekiedy imigranci i uchodźcy, można łatwo zapobiec poprzez ustawodawstwo narodowe zgodne z podstawowymi zasadami prawa międzynarodowego”³¹⁶.

Innymi prawami, o których wspomina papież Franciszek w przytoczonym dokumencie i innych analogicznych, czyli związanych z emigrantami to „prawo do zachowywania zawsze przy sobie swoich dokumentów tożsamości”, prawo do równego dostępu do wymiaru sprawiedliwości, możliwość otwierania rachunków bankowych i gwarancję minimalnego realnego utrzymania, prawo do odpowiedniej pomocy konsularnej³¹⁷, czy też „prawo do zdrowego i bezpiecznego środowiska rodzinnego, w którym można wzrastać pod kierunkiem i przykładem ojca i matki”, prawo do otrzymania odpowiedniego wykształcenia, głównie w rodzinie, a także w szkole, „prawo do zabawy i podejmowania aktywności rekreacyjnych”, czyli prawo dzieci, „aby być dziećmi”³¹⁸.

Gdy chodzi o prawo do nieemigrowania, to trudno jest znaleźć jakiś przepis czy instytucję prawną, która by była jakimś odpowiednikiem tego „prawa”. Być może można wymienić ustawy, których stosowanie ma zapewnić dobrostan ludzi, tak, aby emigracja nie była koniecznością.

³¹⁵ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2016 r., 17 stycznia 2016, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20150912_world-migrants-day-2016.html (dostęp: 12.04.2021).

³¹⁶ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2018 r., 14 stycznia 2018, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20170815_world-migrants-day-2018.html (dostęp: 12.04.2021).

³¹⁷ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2018 r., 14 stycznia 2018, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20170815_world-migrants-day-2018.html (dostęp: 12.04.2021).

³¹⁸ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2017 r., 15 stycznia 2017, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20160908_world-migrants-day-2017.html (dostęp: 12.04.2021).

Z kolei prawo do obywatelstwa, o którym była mowa to jest ono obecne z systemie prawo polskiego i ustanowione w ustawie o obywatelstwie polskim z dnia 2 kwietnia 2009 r.³¹⁹. Konfrontując postanowienia tej ustawy z postulatami papieża Franciszka można powiedzieć, że polskie prawo jest restrykcyjne, gdy chodzi o przyznanie obywatelstwa. Jest to bowiem proces uregulowany prawem administracyjnym i opiera się na decyzji Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (art. 18), a nie na zasadzie prawa ziemi (*ius soli*). Prawo ziemi jest jedynie stosowane pomocniczo. „Małoletni nabywa obywatelstwo polskie przez urodzenie, w przypadku, gdy: urodził się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, a jego rodzice są nieznanymi, nie posiadają żadnego obywatelstwa lub ich obywatelstwo jest nieokreślone” (art. 14 ust. 2).

Wiązki praw, które wymienia papież Franciszek związane z emigracją właściwie są obecne w prawie polskim, bo wynikają z zasady niedyskryminacyjnego prawa polskiego (o czym była już mowa). Nie ma więc potrzeby ich przedstawiania. Nadmienić jednak wypada, że prawo polskie zmienia się pod wpływem imigracji. W literaturze przedmiotu można znaleźć katalog gałęzi czy dziedzin prawa, które ulegać mogą szczególnym przeobrażeniom pod wpływem emigracji. Chodzi tu, przykładowo, o: 1) prawo wyznaniowe (np. ustawy lub inne akty normatywne dedykowane kościołom lub związkom wyznaniowym), 2) prawo rodzinne (np. poligamia, stosunki rodzinne, sposób zawierania małżeństw), 3) prawo pomocy społecznej (np. zasiłki, procedury interwencji kryzysowej), 4) prawo oświatowe (np. język używany w szkołach, treści programowe nauczania), 5) prawo medyczne (np. zakaz stosowania pewnych procedur medycznych), 6) prawo karne (np. nowe przestępstwa, wyższa penalizacja), 7) prawo pracy (np. nadużycia wobec pracowników-imigrantów), 8) prawo budowlane (np. parki kulturowe), 9) ustawy branżowe (np. stroje funkcjonariuszy publicznych), 10) prawo emigracyjne (np. abolicja dla przebywających nielegalnie), 11) prawo administracyjne, cywilne (np. język w urzędach publicznych, dodatkowe urzędy zajmujące się imigrantami)³²⁰. Przewidywania doktryny prawniczej są więc w dużej części zbieżne z postulatami papieskimi.

³¹⁹ Tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 465.

³²⁰ P. KroczeK, *Wpływ imigracji na prawo: rozważania w kontekście prawodawstwa*, [w:] *Prawne i ekonomiczne aspekty migracji*, red. M. Butrymowicz, P. KroczeK, Kraków 2016, s. 75.

3.2. Prawa rodziny i związane z rodziną

Papież Jan Paweł II nazywany jest „papieżem rodziny”³²¹. Takie określenie jest w pełni uzasadnione biorąc pod uwagę rozliczne enuncjacje dotyczące rodziny. Jedną z ważniejszych jest encyklika *Familiaris consortio*. W numerze 46 tej encykliki papież wymienia tzw. „prawa rodziny”. Podobnie w encyklice *Centesimus annus* w nr 47. Należą do nich prawa w ujęciu indywidualnym, lecz ściśle skorelowane z rodziną jako wspólnotą. Inny słowy są głównie prawa w ujęciu podmiotowym powiązane z rodziną, która jest suwerenną jednostką. Starając się wyabstrahować katalog tych praw wyszczególnionych przez papieża można wymienić takie prawa jak: 1) prawo do swobodnego założenia rodziny, 2) prawo do rozwoju w jako członka rodziny; 3) prawo do wyznawania własnej wiary i stawania w jej obronie; 4) prawo do przyjęcia i wychowania dzieci, dzięki odpowiedzialnemu realizowaniu własnej płciowości; 5) prawo do wypełniania własnej odpowiedzialności w zakresie przekazywania życia i wychowania dzieci; 6) prawo do posiadania odpowiednich środków do utrzymania rodziny; 7) prawo do życia w zjednoczonej wewnątrz rodzinie i w środowisku moralnym sprzyjającym rozwojowi osobowości; 8) prawo do wypowiedzi i przedstawicielstwa wobec publicznych władz gospodarczych, społecznych i kulturalnych oraz władz niższego szczebla, lub bezpośrednio, czy za pośrednictwem stowarzyszeń.

Realizacja tych praw, a szczególnie prawa kluczowego, czyli prawa do założenia rodziny łączy się z innymi prawami o charakterze socjalnym. Jak wyartykułowano to w Karcie Praw Rodziny: „Rodzina ma prawo do mieszkania odpowiedniego dla życia rodzinnego i dostosowanego do liczby jej członków, w miejscu zapewniającym podstawowe usługi konieczne do życia rodziny i wspólnoty”³²². Promotorem tych praw był papież Franciszek. W nauczaniu wskazywał on m.in na: 1) prawo do mieszkania, które przekształca się w 2) prawo do posiadania miejsca dla rodziny. Jak

³²¹ Franciszek, Homilia podczas kanonizacji Jana Pawła II, 27 kwietnia 2014 r., <https://www.radiomaryja.pl/kosciol/kanonizacja-jana-pawla-ii-homilia-papieza-franciszka/> (12.03.2023): „W tej posłudze Ludowi Bożemu Jan Paweł II był *papieżem rodziny*. Kiedyś sam tak powiedział, że chciałby zostać zapamiętany jako papież rodziny”.

³²² Papieska Rada ds. Rodziny, *Karta praw rodziny*, 22 października 1983 r., „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, nr 10 (1983), s. 6.

zauważa wspomniany papież, „Brak godnego lub odpowiedniego mieszkania często prowadzi do odroczenia sformalizowania związku”³²³.

W katalogach praw związanych z rodziną są też prawa, które, jak się wydaje przynależą do rodziny jako suwerennej jednostki społecznej. W nauczaniu papieża rodzina staje się jakby podmiotem prawa. Te prawa to, przykładowo: 1) prawo do stałości więzi i instytucji małżeństwa; 2) prawo do intymności życia małżeńskiego i rodzinnego; 3) prawo do wychowania dzieci wedle własnych tradycji i wartości religijnych i kulturowych, przy pomocy koniecznych środków, narzędzi oraz instytucji; 4) prawo do uzyskania zabezpieczenia fizycznego, społecznego, politycznego, ekonomicznego, zwłaszcza dla ubogich i chorych; 5) prawo do mieszkania, pozwalającego na godziwe życie rodzinne; 6) prawo do zrzeszania się z innymi rodzinami i instytucjami celem właściwego i gorliwego wypełnienia swych zadań; 7) prawo do ochrony nieletnich poprzez odpowiednie instytucje i prawodawstwo przed szkodliwymi środkami farmakologicznymi, pornografią, alkoholizmem itp.; 8) prawo do godziwej rozrywki, która służyłaby również wartościom rodziny; 9) prawo osób starszych do godziwego życia i umierania w sposób godny człowieka; 10) prawo do emigracji całej rodziny w poszukiwaniu lepszych warunków życia³²⁴.

Te prawa rodziny jakby prawa podmiotowe tej najmniejszej wspólnoty społeczeństwa³²⁵ – zdaniem papieża – powinny być przez chronione przed „niedopuszczalnymi uzurpacjami ze strony społeczeństwa i państwa”. Prawo świeckie więc powinno te prawa rodziny zabezpieczać dając odpowiednie gwarancję poprzez poszczególne regulacje w różnych gałęziach prawa.

Przechodząc na regulacje polskie to trzeba powiedzieć, że większość wskazanych wyżej praw jest obecna w aktach normatywnych. Pewna trudność w wykazaniu tego pojawia się w tym, że prawo polskie nie uznaje podmiotowości rodziny – nie ma więc praw rodziny jako takiej. Jednakże da się sprowadzić prawa rodziny w ujęciu papieża do praw osób fizycznych (członków rodziny) w ujęciu prawa polskiego.

³²³ AL 44.

³²⁴ FC 56, CA 47.

³²⁵ Rodzina ma prawa, jeżeli uzna się ją za podmiot praw jako jednostkę. Taka perspektywa, jest, co do zasady obca systemom prawa świeckiego; zob. W. Góralski, A. Pastwa, *Rodzina suwerenna – Kościół domowy. W nurcie współczesnej myśli prawnej Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce*, Katowice 2015, s. 29–39.

Krótkie przedstawienie polskich regulacji trzeba rozpocząć od Konstytucji RP z 1997 r. i naczelnej zasady opieki państwa nad małżeństwem i rodziną wyrażonej w art. 18: „Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej”. Życie rodzinne jest – w ogólnym wymiarze chronione poprzez art. 47 Konstytucji RP z 1997 r.: „Każdy ma prawo do ochrony prawnej życia (...) rodzinnego (...)”. Innym przykładem troski o rodzinę jest to, że art. 71 Ustawy Zasadniczej nakazuje, aby państwo w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględniało dobro rodziny, a rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych.

Te ogólne zasady znajdują swoje uszczegółowienie w ustawach i wydanych na ich podstawie rozporządzeniach. Dość wymieni: ustawę z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy³²⁶, ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej³²⁷, ustawa z dnia 11 lutego 2016 r. o pomocy państwa w wychowywaniu dzieci³²⁸ czy ustawa z dnia 5 grudnia 2014 r. o Karcie Dużej Rodziny³²⁹.

Wniosek o charakterze ogólnym jest więc jasny: prawo polskie realizuje, przynajmniej kierunkowo, nauczanie papieskie w zakresie praw rodziny i jej członków. Interesująca była szczegółowa analiza porównawcza postulowanych przez papieża praw rodziny i związanych z rodziną oraz prawa polskiego. Jednakże to przekracza cel niniejszej pracy. Trzeba jednak zaznaczyć, że są instytucje prawne (instytucja rozwodu – art. 65 k.r.o.) które, jak to ujęto w literaturze przedmiotu – „stanowią barierę” dla nauczania papieskiego³³⁰.

3.3. Prawa narodów i państw

W kolejnym podrozdziale przedstawione zostaną opinie papieża dotyczące praw większych społeczności, czyli narodów i całych państw. Prawa te nie są prostą

³²⁶ Dz.U. z 2020 r. poz. 1359.

³²⁷ Dz.U. z 2022 r. poz. 447.

³²⁸ Dz.U. z 2019 r. poz. 2407.

³²⁹ Dz.U. z 2021 r. poz. 1744.

³³⁰ P. Kroczeek, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Piкуła, Kraków 2010, s. 331–344.

sumą praw osób czy rodzin, lecz ich zakresem podmiotowym są właśnie narody lub państwa rozumiana jako jednostki.

3.3.1. Prawo do samostanowienia

Samostanowienia narodów czy państw jest jedną z zasad prawa międzynarodowego zapisanych w Karcie Narodów Zjednoczonych (art. 1, art. 55)³³¹ czy w innych aktach prawa międzynarodowego, np. punkcie I Aktu Końcowego Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie³³². W myśl tej zasady narody i państwa mają m.in. prawo swobodnie określać, bez ingerencji zewnętrznej, swój status polityczny oraz dążyć do rozwoju gospodarczego, społecznego i kulturalnego.

Elementem samostanowienia jest wyłączna kompetencja do stanowienia prawa własnego, czyli endogenicznego. Tę cechę nazywa się autonomią, czyli samowładztwem³³³. Autonomia z kolei jest nieodzownym składnikiem suwerenności państwowej³³⁴. W literaturze przedmiotu wymienia się kompetencję do normowania wszystkich stosunków wewnątrz państwa poprzez własne prawo jako podstawę praktycznej niezależności od czynników zewnętrznych, rozumianych jako nacisk sił zewnętrznych³³⁵.

Wprost do samostanowienia narodów i państw odnosił się papież Jan Paweł II. Pisał on w *Centesimus annus* w nr 20, że dochodzenie do samostanowienia jest procesem połączonym z procesem „dekolonizacji”, w wyniku którego liczne kraje uzyskują lub odzyskują niepodległość. W opinii papieża, jest to proces, który stanowi wielkie wyzwanie, jednak jego podjęcie jest konieczne z uwagi na dobro ludzi.

³³¹ Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).

³³² *Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie: Helsinki, 1 sierpnia 1975 r.*, Warszawa 1980.

³³³ Por. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006, s. 74.

³³⁴ O pochodzeniu terminu „suwerenność” i klasycznym rozumieniu suwerenności w powiązaniu z kompetencją do stanowienia prawa, zob. P. Tarasiewicz, *Suwerenność narodowa. Próba interpretacji filozoficznej*, „Cywilizacja” 40 (2012), s. 29–30; zob. R. Kwiecień, *Suwerenność państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004, s. 56–58.

³³⁵ L. Ehrlich, *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958, s. 123.

Zaś w *Liście do ludzi w podeszłym wieku*³³⁶, papież Jan Paweł II ten zwrócił uwagę, że na zakres oraz na wyznaczniki zakresów samostanowienia. Pisał tak: „narody mają prawo do samostanowienia w zakresie spraw wewnętrznych i stosunków międzynarodowych w oparciu o dowartościowanie własnej tożsamości kulturowej i równocześnie z poszanowaniem praw mniejszości. Upadek systemów totalitarnych, na przykład w Europie Wschodniej, spowodował ogólny wzrost poczucia wartości demokracji i wolnego rynku, choć pozostaje wciąż jeszcze ogromne zadanie łączenia wolności i sprawiedliwości społecznej”³³⁷.

Z kolei zdaniem papieża Franciszka każde państwo posiada niezbywalne funkcje jak „planowanie, koordynowanie, monitorowanie i karanie na własnym terytorium”, czyli ma prawo do samostanowienia poprzez swoje własne prawo³³⁸. Jednakże to samostanowienie państwa nie jest zasadą absolutną. W jego opinii bowiem, z jednej strony „relacje między państwami muszą strzec suwerenności każdego z nich”, a z drugiej strony musi być chroniona wspólnota państw³³⁹.

3.3.2. Prawo do kultury narodowej

Prawo do kultury własnej narodów do jej rozwoju i zachowania jako elementu tożsamości jest prawem znanym w prawie międzynarodowym. Stanowi o nim np. art. 73 Karty Narodów Zjednoczonych. Są one zapisane także w innych aktach prawa międzynarodowego, np. w Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r.³⁴⁰, czy Międzynarodowym

³³⁶ Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku*, 1 października 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (30.12.2021).

³³⁷ Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku*, 1 października 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starszych_01101999.html (30.12.2021), nr 4.

³³⁸ LS 177.

³³⁹ LS 173.

³⁴⁰ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284);

pakcie praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych otwartym do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r.³⁴¹. To prawo należy do II generacji praw człowieka³⁴².

Rozwój prawa w tej dziedzinie nie umknął papieżowi Janowi Pawłowi II. W *Oriente Lumen* w nr 6 dostrzegł on i w pełni zaaprobował zjawisko powszechnego uznawania za podstawowe prawo każdego narodu do tego, by wyrażać siebie zgodnie z własnym dziedzictwem kultury i myśli. W ten sposób uznał i poparł prawo do kultury narodowej.

W nr 26 encykliki *Sollicitudo rei socialis* papież Jan Paweł II podkreślał, że konieczna jest świadomość występująca nie tylko u jednostek, ale również u narodów i ludów, własnej określonej tożsamości kulturowej. Byty te mają prawo do zachowywania swego cennego dziedzictwa, swobodnego kierowania nim i rozwijania go. Prawo na płaszczyźnie międzynarodowej, czyli stosunków między państwami powinno zagwarantować „pełne poszanowanie tożsamości każdego ludu, z jego cechami historycznymi i kulturowymi”. Celem jest to, aby „Zarówno ludy, jak osoby indywidualne cieszyły się w tym względzie „podstawową równością”, na której opiera się na przykład Karta Organizacji Narodów Zjednoczonych: równością, która jest podstawą prawa uczestniczenia wszystkich w procesie pełnego rozwoju”³⁴³.

Papież to prawo, o którym mowa, umiał wpisać w konkretne uwarunkowania narodowościowe i historyczne. Przykładowo z czasie podróży do Meksyku i Stanów Zjednoczonych 22–28 stycznia 1999 r. na Spotkaniu czterech pokoleń na stadionie Azteków dnia 25 stycznia 1999 r. w Meksyku mówił, że tożsamość i przeznaczenie kontynentu amerykańskiego zostały ukształtowane w sposób decydujący przez ostatnie pięćset lat poprzez tworzenie wspólnej historii rdzennych mieszkańców Ameryki i przybyszów z Europy, do których dołączyli później Afrykanie i Azjaci. Papież mówił o charakterystycznym zjawisku „krzyżowania ras”, które ukazało wyraźnie, że wszystkie rasy mają równą godność i prawo do własnej kultury.

³⁴¹ Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169.

³⁴² Zob. M. Wólkowska, *Prawa kulturalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza w oparciu o orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Studia Iuridica Toruniensia” XIII (2014), s. 242.

³⁴³ SRS 33.

Prawa kulturalne ludów autochtonicznych w kontekście misji i oddziaływania na siebie kultur są przedmiotem wypowiedzi papieża Franciszka. W posynodalnej adhortacji apostolskiej *Querida Amazonia*³⁴⁴ w nr 18 papież napisał, że praca i postawa wielu misjonarzy, którzy trwali w wierności Ewangelii, zainspirowała „ustawodawstwo, takie jak Prawa Indian, które chroniły godność Indian przed wyzyskiwaniem ich ludów i terytoriów”. Papież przywoływał w tym punkcie wielowiekowe nauczanie Kościoła w tym temacie, m.in., to, które głosił papież Paweł III w Breve *Veritatis ipse* z 1537 r. Grzegorza XIV, w Bulli *Cum Sicuti* z 1591 r., Urbana VIII w Bulli *Commissum Nobis* z kwietnia 1639 r., Benedykta XIV w Bulli *Immensa Pastorum Principis* z 1741, Grzegorza XVI w Breve *In Supremo* z 1839), Leona XIII w *Liście do Biskupów Brazylii o niewolnictwie* z 1888 r., św. Jana Pawła II w *Orędziu do Indian Ameryki*, Santo Domingo z 1992). Podkreślał on, że „W każdym projekcie dla Amazonii „trzeba uwzględnić perspektywę praw narodów i kultur”³⁴⁵.

3.4. Prawo międzynarodowe

Zdefiniowanie prawa międzynarodowego jest trudnym i wymagającym zadaniem pełnym metodologicznych i odnoszących się do rzeczywistości pułapek. Literatura przedmiotu proponuje, aby kluczowy termin oddać jako „zespół norm regulujących stosunki wzajemne między państwami oraz organizacjami międzynarodowymi i innymi uczestnikami stosunków międzynarodowych mającymi zdolność do działania w stosunkach międzynarodowych”³⁴⁶. Zasadniczo podstawą prawa międzynarodowego jest 1) podstawa pozytywistyczna, np. umowa i zwyczaj międzynarodowy oraz 2) podstawa naturalistyczna, czyli że upatruje się podstaw tego prawa w prawie naturalnym³⁴⁷.

³⁴⁴ Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Querida Amazonia* Ojca Świętego Franciszka Ludowi Bożemu i Wszystkim Ludziom Dobrej Woli, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html (dostęp; 12.02.2023).

³⁴⁵ Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Querida Amazonia* Ojca Świętego Franciszka Ludowi Bożemu i Wszystkim Ludziom Dobrej Woli, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html (dostęp; 12.02.2023), nr 40.

³⁴⁶ R. Bierzanek, J. Symonices, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005, s. 18–19.

³⁴⁷ R. Bierzanek, J. Symonices, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005, s. 21–22; zob. szerzej: E. Vattel, *Prawo narodów, czyli zasady prawa naturalnego*, Warszawa 1958.

Omawianie poglądów papieża na temat prawa międzynarodowego należy zacząć od stwierdzenia, że szczególnie papież Jan Paweł II doceniał pomniki prawa międzynarodowego. Szczególnie pozytywnie oceniał on wpływ jaki wywarła *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka* ogłoszona przez Organizację Narodów Zjednoczonych³⁴⁸. To właśnie „O pontyfikacie papieża Jana Pawła II mówi się, iż upłynął pod hasłem właśnie praw człowieka”³⁴⁹, które właściwie rozumiał tak, jak twórcy przytoczonej deklaracji. Papież ten uważał, że samo jej istnienie i stopniowe jej przyjmowanie przez wspólnoty międzynarodowe deklaracji już jest znakiem utwierdzającej się świadomości o godności człowieka i wypływających z tego godności prawach³⁵⁰.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka jako pomnik praw człowieka nie jest jednak poza wszelką krytyką i możliwością formułowania postulatów dotyczących zmiany. Joseph Ratzinger, w jednym z wykładów pytał tak: „Islam sformułował własny, odbiegający od zachodniego, katalog praw ludzkich. Chiny, definiowane dziś wprawdzie przez marksizm, czyli formę kulturową powstałą na Zachodzie, stawiają jednak, o ile mi wiadomo, pytanie o to, czy w przypadku praw człowieka nie mamy do czynienia z typowo zachodnim „wynalazkiem”, który należałoby poddać weryfikacji?”³⁵¹. Papież nie negował apriorycznie podejścia kontestującego lub podważającego *Deklarację ONZ*, lecz był otwarty na dyskusję w tym temacie. Już samo jej istnienie powodowało w opinii papieża, że choć przepisy *Deklaracji ONZ* wyrastają z natury człowieka, a dokładnie z przyrodzonej godności „wszystkich członków wspólnoty ludzkiej”³⁵², to jej interpretacja i słowne ujęcie mogą być zmieniane w zależności od sytuacji i okoliczności, w której znajduje się rodzaj ludzki. Taka postawa Kościoła do praw człowieka jest konsekwentna i uwarunkowana historycznie.

³⁴⁸ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217A/III z dnia 10 grudnia 1948 r. Jest to dokument, który nie został uchwalony jako traktat międzynarodowy, a jej celem było wyznaczenie pewnych celów i standardów prawu międzynarodowemu; zob. R. Kuźniar, *Prawa człowieka: prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2004, s. 66–67.

³⁴⁹ E. Dudziak, *Kościół katolicki wobec praw człowieka. Ewolucja stanowiska*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10 (2007), s. 375.

³⁵⁰ SRS 26.

³⁵¹ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 222–223.

³⁵² Preambuła *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*.

Trzeba podnieść to, że na początku Kościół nieprzychylnie, a nawet wrogo podchodził do katalogów praw człowieka podawanych od czasów Rewolucji Francuskiej i Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela z 1789 r. Z biegiem dziejów przedstawił on swój katalog praw, który poparł „odmienną filozofią i uzasadnieniem. O ile [bowiem] prawa człowieka wymienione w międzynarodowych dokumentach mówią o naturze ludzkiej lub przyrodzonej godności praw człowieka jako o źródle tych praw, o tyle Kościół głosi, iż źródłem praw człowieka jest godność osoby ludzkiej, wynikająca z faktu posiadania przez człowieka rozumu i wolnej woli, a także z jej odniesienia do Boga, jako Stwórcy człowieka”³⁵³. Wynika to z tego, że „wraz z rozwojem gospodarczym i nowymi zjawiskami w świecie nastąpił również rozwój katolickiej nauki społecznej w dziedzinie praw człowieka”³⁵⁴.

Kościół upatrywał praw człowieka będących wytycznymi dla prawa międzynarodowego w prawie naturalnym. Taka sama jest opinia papieża Benedykta XVI, który napisał, iż „świadomość, że istnieją niezbywalne prawa ludzkie związane, że wspólną, niezmienną i trwałą naturą ludzi stały się źródłem i podstawą do sformułowania wszelkich praw pozytywnych także międzynarodowego prawa humanitarne”³⁵⁵. To właśnie pewna wspólność natury ludzkiej, niezależnie od narodowości czy państwowości pozwala stworzenie na regulacji obejmujących większe grupy ludzi – w tym i państwa. To właśnie natura ludzka pozwala prawu międzynarodowemu dążyć do powszechności prawa międzynarodowego – czyli, aby było ono rzeczywiście norma między (wieloma) narodami oraz do tego, aby podmioty tego prawa (np. narody, państwa) były przez to prawo, nimi oczywistych różnic i dysproporcji mających wpływ zdolność do egzekucji praw, traktowane równo.

Do roli i znaczenia prawa międzynarodowego w zapewnieniu porządku międzynarodowego poprzez poszanowanie pewnych zasad z prawa naturalnego odniósł się papież Jan Paweł II w czasie podróży apostolskiej do Grecji, Syrii i na Maltę (4–

³⁵³ E. Dudziak, *Kościół katolicki wobec praw człowieka. Ewolucja stanowiska*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10 (2007), s. 405.

³⁵⁴ E. Dudziak, *Kościół katolicki wobec praw człowieka. Ewolucja stanowiska*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10 (2007), s. 405; zob. T. Gałkowski, *Obowiązki człowieka w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz społecznym nauczaniu Kościoła*, „Seminare” 25 (2008), s. 143–157.

³⁵⁵ Benedykt XVI, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2007 r.: *Osoba ludzka sercem pokoju*, 1 stycznia 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/pokoj2007_08122006.html (dostęp: 23.01.2021).

9 maja 2001 r.). Papież mówił wówczas, że nadszedł czas, aby powrócić do zasad praworządności międzynarodowej, takich jak zakaz zdobywania terytoriów przemocą, poszanowanie prawa narodów do samostanowienia, rezolucji Organizacji Narodów Zjednoczonych oraz konwencji genewskich³⁵⁶.

W zakresie będącym z kręgu zainteresowania w tym podrozdziale także wypowiedział się papież Franciszek. Wskazał on, że zdarzają się sytuacje (mówił on o fenomenie emigracji), w których poszczególne państwa „nie mogą same wypracować odpowiednich rozwiązań, ponieważ konsekwencje wyborów dokonywanych przez każdy z nich mają nieuchronny wpływ na całą wspólnotę międzynarodową”³⁵⁷. Dlatego też odpowiedzi mogą być owocem jedynie wspólnej pracy, poprzez opracowanie globalnego prawodawstwa³⁵⁸. Prawo międzynarodowe więc jest w opinii papieża pewnym zbiorowym obowiązkiem państw czy narodów. Ten obowiązek – łącząc myśl papieży Benedykta XVI i Franciszka, wypływa z ludzkiej natury danej przez Pana Boga. W konsekwencji, ten obowiązek nie może być ani odrzucony i ani nie powinien być zaniedbany. Takie dwie sytuacje oznaczałyby bowiem porzucenie prawdy i jej konsekwencji o wspólnocie rodzaju ludzkiego.

Cecha wspólnotowości ludzi ich celu ich zjednoczonego ostatecznie losu jest podkreślana przez dokumenty o znaczeniu międzynarodowym, np. przez *Powszechną Deklarację Praw Człowieka*. W tym dokumencie w art. 1 zadeklarowano się, że „Wszyscy ludzie rodzą się wolni i równi pod względem swej godności i swych praw. Są oni obdarzeni rozumem i sumieniem i powinni postępować wobec innych w duchu braterstwa”. *Nota bene* braterstwo ludzkości jest mocno podkreślane w przesłaniach ONZ. Przykładem jest Międzynarodowy Dzień Braterstwa Międzyludzkiego i Przesłanie Sekretarza Generalnego ONZ z dnia 4 lutego 2022 r., w którym napisano, że wzorem współczucia i ludzkiej solidarności jest *Deklaracja o ludzkim*

³⁵⁶ Jan Paweł II, Przemówienie w czasie ceremonii powitalna na lotnisku, 5 maja 2001 r. Damaszek; zob. Jan Paweł II, Przemówienie do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej, 13 stycznia 2001 r., „L’Osservatore Romano”, wyd. polskie (2001) nr 3, s. 19

³⁵⁷ FT 132.

³⁵⁸ FT 132; por. Francesco, Discorso del santo Padre Francesco in occasione degli auguri del corpo diplomatico Accreditato presso la Santa Sede, 11 stycznia 2016 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2016/january/documents/papa-francesco_20160111_corpo-diplomatico.html), (dostęp: 23.01.2021).

*braterstwie dla pokoju na świecie i zgodnego współistnienia*³⁵⁹, której współautorami są Jego Świątobliwość papież Franciszek i Jego Eminencja Wielki Imam Al-Azhar Szejk Ahmed El Tayeb³⁶⁰.

Prawo międzynarodowe ma opinii papieża służyć bardzo określonym celom, np. pokojowi. W Orędziu na Światowy Dzień Modlitw o Pokój 1 stycznia 2004 r., papież Jan Paweł II przywołał w swoim myśl z przemówienia z dnia 13 stycznia 1997 r. do Korpusu Dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej, w którym wskazał, że prawo międzynarodowe jest podstawowym narzędziem w staraniach o pokój: «Przez długi czas prawo międzynarodowe było prawem wojny i pokoju. Uważam, że winno ono stawać się stopniowo wyłącznie prawem pokoju, pojmowanego jako owoc sprawiedliwości i solidarności. W tym kontekście moralność winna przyczyniać się do rozwoju prawa; może nawet spełniać funkcję „prekursora” prawa, ukierunkowując prawo na to, co jest sprawiedliwe i słuszne». Zadaniem prawa międzynarodowego jest rozwijanie dobro wspólnego całej rodziny ludzkiej³⁶¹.

Papież Franciszek w orędziu na Światowy Dzień Pokoju w 2014 r. mówił on tak: „Nie możemy jednak nie zauważyć, że umowy międzynarodowe i ustawy krajowe, mimo że są bardzo pożądane i konieczne, nie wystarczają same w sobie, by doprowadzić ludzkość do uniknięcia ryzyka konfliktu zbrojnego. Potrzebne jest nawrócenie serc, które pozwoli każdemu uznać w drugim swego brata, o którego trzeba się troszczyć, wspólnie pracować, by wszyscy żyli pełnią życia. (...) Chciałbym, aby codzienny trud wszystkich nadal przynosił owoce i żeby można było osiągnąć skuteczne wprowadzanie prawa międzynarodowego, w tym prawa do pokoju, jako podstawowego prawa człowieka – niezbędnego warunku wstępnego do korzystania z wszelkich innych praw”³⁶².

³⁵⁹ https://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (12.07.2022 r.).

³⁶⁰ <https://www.unic.un.org.pl/oionz/miedzynarodowy-dzien-braterstwa-miedzyludzkiego-2022/3452> (12.07.2022 r.).

³⁶¹ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_xxxvii-world-day-for-peace.html), (dostęp: 2:02.2021).

³⁶² Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2014 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20131208_messaggio-xxlviii-giornata-mondiale-pace-2014.html), (dostęp: 3.02.2021).

Skoro tak ważne zadanie ma to prawo i tak kluczową rolę ma wypełniać, to nieodzowne jest wychowanie do praworządności. Jest to w pewnym zakresie tożsame z wychowywaniem, do pokoju. Zdaniem papieża uwidacznia się „szczególnie pilna konieczność prowadzenia jednostek i ludów ku szacunkowi dla prawodawstwa międzynarodowego i przestrzeganiu zobowiązań podjętych przez Władze, które ich zgodnie z prawem reprezentują. Pokój i prawo międzynarodowe są wewnętrznie ze sobą związane: Prawo sprzyja pokojowi”³⁶³.

W Przemówieniu papieża Franciszka *O broni nuklearnej* wygłoszonego w Nagasaki w 2019 r. pojawia się wątek prawa międzynarodowego i rozbrojenia służącego pokojowi. Papież mówiła tak: „Kościół katolicki ze swojej strony, nieodwołalnie angażuje się w stanowcze krzewienie pokoju między ludami i narodami (...) Musimy niestrudzenie działać i nalegać na niezwłoczne wsparcie głównych międzynarodowych instrumentów prawnych dotyczących rozbrojenia i zakazu broni jądrowej, w tym Traktatu o zakazie broni jądrowej”³⁶⁴.

Na inny cel prawa międzynarodowego, ekologię, zwrócił uwagę papież Franciszek w numerze 173 encykliki *Laudato si'*, gdzie podkreślił właśnie sprawy związane z ochroną środowiska. Papież wprost napisał, że niezbędne są umowy międzynarodowe, które mogą skutecznie pomóc w rozwiązywaniu problemów ekologicznych – „Potrzebne są globalne ramy regulacyjne, które nakładałyby obowiązki i zapobiegały działaniom niedopuszczalnym”³⁶⁵.

Prawo międzynarodowe w opinii papieża Franciszka ma do odegrania jeszcze inne role – nawet niedefiniowane na obecnym poziomie rozwoju ludzkości. Jego zdaniem „Kompas zasad społecznych, niezbędny do promowania *kultury troskliwości*, jest również wskaźnikiem dla stosunków między państwami, które powinny być inspirowane braterstwem, wzajemnym szacunkiem, solidarnością i przestrzeganiem

³⁶³ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_xxxvii-world-day-for-peace.html), (dostęp: 2.02.2021).

³⁶⁴ Franciszek, Przemówienie *O broni nuklearnej*, 24 listopada 2019 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/pont-messages/2019/documents/papa-francesco_20191124_messaggio-arminucleari-nagasaki.html (dostęp: 1.02.2021).

³⁶⁵ LS 173.

prawa międzynarodowego”³⁶⁶. Nauczając o celach omawianego prawa papież Franciszek, uciekał się do myśli swoich poprzedników. Za papieżem Janem XXIII ostrzegł przed niebezpieczeństwem, jakim jest przekonanie, że sporów międzynarodowych nie można rozwiązać w sposób rozumny, to znaczy przez negocjacje oparte na prawie, sprawiedliwości i równości, a jedynie przez zastosowanie zastraszającej i śmiercionośnej siły³⁶⁷.

Międzynarodowe prawo humanitarne, czyli prawo konfliktów zbrojnych lub prawo wojenne, ukształtowane ze zwyczajów i ujęte w liczne akty prawa międzynarodowego³⁶⁸, znalazło swoje miejsce *en block* w wyporządzi papieża Franciszka podczas Bożonarodzeniowego Orędzia *Urbi et Orbi* w 2016 r. Mówił on tak: „Pokój dla mężczyzn i kobiet w udręczonej Syrii, gdzie przelano tak wiele krwi. Zwłaszcza w mieście Aleppo, będącym w minionych tygodniach teatrem jednej z najokrutniejszych bitew, bezzwłocznie pilne jest, z poszanowaniem prawa humanitarnego, zapewnienie pomocy i pociechy wyczerpanej ludności cywilnej, która wciąż znajduje się w rozpaczliwej sytuacji wielkiego cierpienia i biedy. Nadszedł czas, aby ostatecznie umilkła broń, a wspólnota międzynarodowa czynnie dążyła do osiągnięcia wynegocjowanego rozwiązania, oraz aby przywrócono zasady współżycia obywatelskiego w tym kraju”³⁶⁹. Podobnie o prawie humanitarnym papież Franciszek mówił także w Orędziu na Światowy Dzień pokoju w 2021 r. – „Należy również wspomnieć o poszanowaniu prawa humanitarnego, zwłaszcza w tym czasie, gdy konflikty i wojny

³⁶⁶ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2021 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20201208_messaggio-54giornatamondiale-pace2021.html#_ftn6, (dostęp: 17.02.2021).

³⁶⁷ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2017 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20161208_messaggio-l-giornata-mondiale-pace-2017.html, (dostęp: 5.03.2021).

³⁶⁸ Np. konwencje genewskie: Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171); Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171); Konwencja Genewska o traktowaniu jeńców wojennych, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171); Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

³⁶⁹ Franciszek, Bożonarodzeniowe Orędzie *Urbi et Orbi*, 25 grudnia 2016 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/urbi/documents/papa-francesco_20161225_urbi-et-orbi-natale.html (dostęp: 2.03.2021).

następują po sobie bez przerwy”³⁷⁰. Z tych wypowiedzi papieża prawo, o którym mowa jawi się jako konieczny element regulujący i cywilizujący relacje pomiędzy walczącymi stronami. Nie ma on jednak w wypowiedziach papieża bezpośredniego odniesienia do chrześcijaństwa. Papież pozostaje na poziomie ogólnoludzkich wartości.

3.5. Podsumowanie

W rozdziale omówione zostały poglądy papieża na prawa osób fizycznych i społeczności, takich jak rodzina, naród czy państwo, a także prawa obowiązujące pomiędzy państwami.

Gdy chodzi o prawa jednostek to dyskurs przetoczył się przez prawa, które pojawiają się w nauczaniu papieża, jawią się jako wiodące: prawo do życia, poszanowania godności i prywatności, pożywienia i wody, prawem własności, prawem do wolności religijnej, zrzeszania się, praw związanych z prawem do pracy (praw pracowniczych), wolności od dyskryminacji ze względu na płeć (równe traktowanie kobiet i mężczyzn), prawa związane z emigracją.

Następnie omówiono zapatrywania na prawa rodziny rozumianej jako niezależny i podmiot oraz prawa związane z rodziną. W dalszej kolejności uwaga została skupiona na prawach narodów i państw oraz na prawie międzynarodowym rozumianym jako prawo pomiędzy państwami.

Powyższa tematyka w zakresie praw jednostek w ujęciu papieża została zestawiona z prawem polskim poprzez swoisty test obecności tego nauczania w regulacjach świeckich. Zasadniczo można powiedzieć, że ten test wypada pozytywnie, to znaczy, że obecność, zapewne nieintencjonalna, nauczania Kościoła jest zauważalna w prawie obowiązującym w Polsce.

Konfrontacja nauczania z zakresu prawa narodów i państw oraz prawo międzynarodowe z odpowiednimi regulacjami prowadzi do bardzo podobnego wniosku.

³⁷⁰ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2021 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20201208_messaggio-54giornatamondiale-pace2021.html#_ftn6, (dostęp: 17.02.2021).

Rozdział 4. Państwo prawa jako rezultat działania prawa

„Idea rządów prawa oraz prawa wyższego została sformułowana w naszym kręgu cywilizacyjnym już kilka tysięcy lat temu. Stanowi ona podstawę współczesnego rozumienia państwa prawnego (...)”³⁷¹. Dodać należy: państwa prawnego, które jest państwem świeckim³⁷².

Idea rządów prawa (oddawana anglosaską zasadą *rule of law*) w danym państwie przybierała różne formy, które można m.in. określić terminami: „państwo prawa” czy „państwo prawne” lub „praworządność państwa”³⁷³. Niezależnie od wybranego terminu zawsze chodzi o niemiecką ideę *Rechtsstaat*. Ogólnie mówiąc chodzi o taką koncepcję państwa, w którym prawo „rządzi” i ma pozycję nadrzędną w systemie politycznym i wiąże każdego w przede wszystkim w tym sensie, że rządzącym wyznacza zakres ich kompetencji, a obywatelom gwarantuje szereg praw i wolności³⁷⁴.

Powyzsza idea jest pełni zgodna z tym, co na temat państwa naucza Kościół w *Katechizmie Kościoła Katolickiego*. Zgonie z tym nauczaniem państwo odpowiada bezpośrednio naturze człowieka. Jest ono dla człowieka konieczne³⁷⁵. Wysiłek państwa, ma być skierowany na to, aby nie dopuścić do rozprzestrzeniania się zachowań, które łamią prawa człowieka i podstawowe zasady obywatelskiego życia wspólnego, odpowiada wymaganiu ochrony dobra wspólnego³⁷⁶. W tym celu państwo posiadać

³⁷¹ T. Tuleja, *Art. 2, [w:] Konstytucja RP. Tom I–II. Komentarz*, tom 1, *Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, Legalis; zob. art. 2 Konstytucji RP z 1997 r.: „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej” oraz art. 7: „Organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa”.

³⁷² Zob. H. J. Berman, *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge–London 1983. s. 292–294.

³⁷³ Zob. M. Zmierczak, *Kształtowanie się koncepcji państwa prawnego (na przykładzie niemieckiej myśli polityczno-prawnej)*, [w:] *Państwa prawa. Demokratyczne państwo prawne*, red. J. Kowalski, Warszawa 2008, s. 187–199.

³⁷⁴ J. Zakrzewska, *Państwo prawa a nowa konstytucja*, [w:] *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga Jubileuszowa Profesor Marii Boruckiej-Arctowej*, red. G. Skąpska i inni, Toruń 1992, s. 326.

³⁷⁵ KKK 882.

³⁷⁶ KKK 2266.

powinno system prawny, który będzie gwarantował respektowanie godności człowieka i jego prawa³⁷⁷. Realizacja tych celów jest możliwe dzięki rządowi prawa panującym w państwie. Nic dziwnego więc, że państwo prawa *sensu largo* oraz praworządność, to tematy, które pojawiły się w nauczaniu papieża. W tym rozdziale ten właśnie temat zostanie przedstawiony.

4.1. Podstawy państwa prawa

Państwo prawa powinno mieć trwałe podstawy o charakterze aksjologicznym i prawnonaturalnym. Mówił o tym papież Benedykt w 2007 r. do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE). Wskazywał on, że obliczu licznych wyzwań, jakie ze sobą niesie obecna epoka. W jego opinii państwo, oraz zrzeszenie państw (niezależnie od formy powiązania państw) takie jak Unia Europejska, jeżeli chce być rzeczywistym gwarantem państwa prawa i skutecznym obrońcą wartości uniwersalnych, to nie może ona nie uznać w jasny sposób, że z całą pewnością istnieje ludzka natura niezmienna i trwała, jako źródło praw wspólnych wszystkim jednostkom³⁷⁸.

Papież nie tylko ogólnie pokazywali znacznie rządów prawa w państwie, ale także dokonywali analizy tego, czym państwo prawa jest i wskazywali na jego cechy. W poglądach Josepha Ratzingera państwo praworządne może być rozumiane w sensie jak najbardziej ogólnym i formalnym. Postuluje on, aby prawo było przewidywalne i podległo kalkulacji – co *nota bene* jest jedną z *rule od law*³⁷⁹. Tylko takie

³⁷⁷ Por. D. Lubiński, *Świeckość państwa w nauczaniu Josepha Ratzingera – Benedykta XVI*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 27 (2018), s. 100.

³⁷⁸ Benedykt XVI, Przemówienie do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE): *Wartości uniwersalne ukształtowane przez chrześcijaństwo są duszą Europy*, 24 marca 2007, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/comece_24032007.html (dostęp: 6.03.2021).

³⁷⁹ Prawo, aby było prawem musi być: 1) ogólne, 2) podane do publicznej wiadomości, 3) perspektywne, a nie retroaktywne, 4) jasne, 5) logiczne, 6) zdolne do zastosowania w praktyce, 7) stabilne i nie podlegające zbyt częstym zmianom oraz 8) stosowane w sposób zgodny z zasadami, a także powinno istnieć 9) niezależne sądownictwo, 10) uczciwe rozprawy, które są otwarte dla publiczności, 11) kontrola nad urzędnikami wybranymi w wyborach, 12) ograniczenia dotyczące władzy policyjnej państwa; zob. L. Fuller, *The Morality of Law*, New Haven 1967, s. 39 oraz J. Raz, *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford 1979, s. 216–217. Te cechy są obecne w prawie kanonicznym, zob. P. Kroczyński, *The Art of Legislation: the Principles of Lawgiving in the Church*, 2nd rev. ed., Kraków 2012, s. 38.

prawo może być uznane za „bezpieczne”, a państwo rządzone przez to prawo będzie miało jego cechy, czyli będzie „bezpieczne dla obywateli”³⁸⁰.

Papież Jan Paweł II już w Encyklice *Centissimus annus*, przedstawiając podstawy państwa prawa, odwołał się do nauczania papieża Leona XIII pisząc o koniecznej „zdrowej teorii Państwa”. W tej teorii elementem koniecznym dla prawidłowego funkcjonowania państwa jako organizacji społeczeństwa jest władza prawodawcza. Ten fundament „odzwierciedla realistyczną wizję społecznej natury człowieka, która wymaga odpowiedniego prawodawstwa dla ochrony wolności wszystkich”³⁸¹. Papież podkreślił, że „Na tym właśnie polega zasada „państwa praworządnego”, w którym najwyższą władzę ma prawo, a nie samowola ludzi”³⁸². Demokracja zaś może istnieć wyłącznie w państwie prawa³⁸³.

W podsumowaniu jednego ze swoich rozważań Joseph Ratzinger napisał: Państwo nie jest samo dla siebie³⁸⁴. Jest dla ludzi. Tak samo stanowione w ramach funkcjonowania państwo prawo. W opinii Josepha Ratzingera państwo prawa nie uzurpuje sobie prawo do określania, komu należne są prawa, a komu nie, lecz uznaje prawo, które wynika z prawa naturalnego. Chodzi oczywiście wyłącznie o prawa, które należą do człowieka z natury. „Państwo je uznaje, ale nie przydziela (...)”³⁸⁵. Prawa te należą do „wszystkich ludzi jako ludzi, a nie ze względu na ich drugorzędne cechy, które inni mieliby prawo określać według własnego uznania”³⁸⁶. Takie państwo nie daje mocy gwałcenia podstawowego prawa do życia innym. „Akceptując bowiem pogwałcenie prawa najsłabszego, akceptuje także, że prawo siły przeważa nad siłą prawa”³⁸⁷. W tym poglądzie uwidacznia się fundamentalna na całego porządku prawnego zasada koniecznej i nieusuwalnej hierarchji źródeł prawa, na czele której stoi prawo Boże.

³⁸⁰ J. Ratzinger, *Demokratyzacja Kościoła?*, [w:] J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 100.

³⁸¹ CA 44.

³⁸² CA 44.

³⁸³ CA 12.

³⁸⁴ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 184.

³⁸⁵ J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*, Częstochowa 2005, s. 83–84.

³⁸⁶ J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*, Częstochowa 2005, s. 83–84.

³⁸⁷ J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*, Częstochowa 2005, s. 83–84.

Dla istnienia państwa prawa konieczne jest właściwie uchwycenie zadań i roli władzy w państwie. Jak ujął to lakonicznie Joseph Ratzinger: „Władza wpisana w porządek prawny i służąca temu porządkowi, to przeciwieństwo przemocy, którą rozumiemy jako używanie władzy w sposób bezprawny lub sprzeczny z prawem”³⁸⁸.

Nauczanie papieży nie jest bezkrytyczne wobec obserwowanego *status quo* państwa i prawa. W Licie do rodzin *Gratissimam sane*³⁸⁹ w nr 21 papież Jan Paweł II pisał o dewiacjach, których doznało w licznych krajach tak zwane „państwo prawa”. Dewiacja polega na tym, że prawo Boże w stosunku do życia ludzkiego, które jest jednoznaczne i kategoryczne, zostało zmodyfikowane. Papież podaje, że Boży zakaz: „Nie zabijaj” (por. Wj 20, 13) został zastąpiony zdaniem „wolno ci zabijać, masz prawo zabijać czy nawet powinienes zabijać”. Jan Paweł II konstatuje: „Niestety, w historii naszego stulecia taka dewiacja stała się rzeczywistością”³⁹⁰. Źródłem i przyczyną wspomnianej degeneracji to, że państwo (władza publiczna w państwie) nie przestrzegana fundamentalnej zasady hierarchii źródeł prawa. Skoro ta zasada jest została zaburzona, to ani prawo jest wadliwe, a rządy prawa stają się bezprawiem, zaś państwo nie jest praworządne, lecz rozbójnicze.

4.2. Europejskie dziedzictwo państwa prawa

Papież Jan Paweł II i Benedykt XVI pochodzący z Europy, mocno podkreślali znaczenie prawa dla państwa i dorobek kontynentu ich pochodzenia dla idei państwa prawa, praworządności oraz innych wartości z prawem funkcjonalnie związanych.

Papież Jan Paweł II w czasie Spotkania z uczestnikami seminarium zorganizowanego przez Fundację Roberta Schumana dnia 7 listopada 2003 r. wprost mówił, że praworządność należy do dorobku Europy, które Europa musi uznać i zachować

³⁸⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 220

³⁸⁹ Joannes Paulus PP. II, *Litterae Gratissimam sane familiis datae ipso volente sacro Familiae anno MCMXCIV*, 2.02.1994, AAS 86 (1994), s. 868–925; tekst polski: *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

³⁹⁰ Joannes Paulus PP. II, *Litterae Gratissimam sane familiis datae ipso volente sacro Familiae anno MCMXCIV*, 2.02.1994, AAS 86 (1994), s. 868–925; tekst polski: *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003, tu nr 21.

jak swoje najcenniejsze dziedzictwo³⁹¹. W wygłoszonym przemówieniu padły słowa o tym, że rządy prawa łączy się z innymi wartościami związanymi w pierwszym rzędzie z godnością osoby ludzkiej, które miały „opatrznościowy wpływ na dzieje jej cywilizacji”³⁹². Chodzi tu o wartości takie jak wartość i świętość ludzkiego życia, centralna rola rodziny, której podstawą jest małżeństwo, solidarność, pomocniczość, i demokracja³⁹³.

Podobnie Joseph Ratzinger podkreślał wyjątkowość kultury europejskiej na tle światowym i wynikające z niej zobowiązania dla Europejczyków³⁹⁴. Przyszły Papież Benedykt XVI, analizując historię Europy i europejskiej myśli politycznej i prawniczej, wypowiadał się na temat roli samego państwa w tworzeniu państwa prawa. Państwo w jego koncepcji jest podmiotem władzy, której z kolei celem jest ochrona praw każdego człowieka. Odwoływał się on do nauczania św. Pawła Apostoła z Listu do Rzymian, w którym opisuje uporządkowaną postać państwa. Państwo dzięki prawu w nim panującemu umożliwia człowiekowi zarówno jego istnienie jak i jego istnienie wspólnotowe. W jego opinii „Państwo jest gwarantem prawa jako warunku wolności i wspólnego dobrobytu”³⁹⁵. W innym miejscu dodał on, że „W odróżnieniu od panowania jakiejś partii czy dyktatury – jako panowania samowoli – Europa uznawała panowanie rozumu i wolności, które zasadzać się może jedynie na panowaniu prawa. Ograniczanie władzy, kontrola władzy, przejrzystość władzy są cechami konstytutywnymi wspólnoty europejskiej. Zakładają one niedopuszczalność manipulowania prawem, istnienie jego własnej i nienaruszalnej przestrzeni”³⁹⁶.

³⁹¹ Jan Paweł II, Spotkanie z uczestnikami seminarium zorganizowanego przez Fundację Roberta Schumana dnia 7 listopada 2003 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/fund_rschumana_07112003.html (23.03.2021).

³⁹² Jan Paweł II, Spotkanie z uczestnikami seminarium zorganizowanego przez Fundację Roberta Schumana dnia 7 listopada 2003 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/fund_rschumana_07112003.html (23.03.2021), nr 2.

³⁹³ Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania Papieża z uczestnikami seminarium zorganizowanego przez Fundację Roberta Schumana, 7.11.2003, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/fund_rschumana_07112003.html (23.03.2021), nr 2.

³⁹⁴ J. Ratzinger, *Europa – dziedzictwo zobowiązujące chrześcijan*, tłum. L. Balter, [w:] J. Ratzinger, *Kościół – Ekumenizm – Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5), s. 268.

³⁹⁵ J. Ratzinger., *Prawda, wartości, władza*, Kraków 1999, s. 69.

³⁹⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 186–187.

4.2. Wolność w państwie prawa

Tematyka wolności oraz powiązania wolności i prawa była bardzo bliska Josephowi Ratzingerowi. Jego analizy są bardzo głębokie i mają zastosowanie do współczesnych państw prawa, szczególnie tam, gdy pojawiają się idee anarchistycznej wolności. Jego zdaniem „Wolność oznacza, że człowiek jest podmiotem praw; w im pełniejszy sposób posiada on prawa i z nich korzysta, w tym większej mierze urzeczywistnia się wolność. Prawa mogą jednak istnieć tylko tam, gdzie panuje prawo; dlatego też wolność jest związana z istnieniem prawa: prawo – to nie przeciwny biegun wolności, lecz jej warunek wstępny i jej treść, aczkolwiek chyba nie cała. A zatem gdy ktoś pragnie wolności, to nie może dążyć do braku prawa, lecz do dobrego prawa, do prawa na miarę człowieka – jako prawa wolności”³⁹⁷.

Państwo prawa, aby nie zniewolić swoim prawem, nie może wszystkich obowiązków organizowania życia społeczności przyjmować na siebie, bo w końcu staje się „instancją biurokratyczną, nie mogącą zapewnić najistotniejszych rzeczy, których człowiek cierpiący – każdy człowiek – potrzebuje: pełnego miłości osobistego oddania”³⁹⁸. Papież Benedykt XVI bardzo mocno podkreślił, że „Nie państwo, które ustala i panuje nad wszystkim, jest tym, którego potrzebujemy, ale państwo, które dostrzeże i wesprze, w duchu pomocniczości, inicjatywy podejmowane przez różnorakie siły społeczne, łączące w sobie spontaniczność i bliskość z ludźmi potrzebującymi pomocy”³⁹⁹. Państwo prawa powinno zapewnić człowiekowi wolność właśnie poprzez zasadę pomocniczości. Według tej zasady społeczność wyższego rzędu (np. państwo) nie powinna ingerować w wewnętrzne sprawy społeczności niższego rzędu (np. rodzinę), pozbawiając ją kompetencji, lecz raczej powinna wspierać ją w razie konieczności i pomóc w koordynacji jej działań z działaniami innych grup społecznych, dla dobra wspólnego⁴⁰⁰. Propagowanie tej zasady, zauważył papież Benedykt XVI

³⁹⁷ J. Ratzinger, *Wolność i więzy w Kościele*, tłum. L. Balter, [w:] J. Ratzinger, *Kościół – Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5), s. 231.

³⁹⁸ DCE 27.

³⁹⁹ DCE 27.

⁴⁰⁰ KKK 1883.

„Zawsze było to podkreślane przez chrześcijańską naukę o państwie i społeczną naukę Kościoła”⁴⁰¹. Nauczanie to powinno przenikać do prawa świeckiego⁴⁰².

Wynika z tego, że „Wolność człowieka jest wolnością dzieloną, wolnością we wzajemnym obcowaniu wolności, które się wzajemnie ograniczają, ale i podtrzymują”⁴⁰³. Człowiek mający świadomość powołania do takiej wolności będzie szanował wolność innych. W przeciwnym razie będzie jego wolność będzie „sama siebie będzie unieważniać” – pisał papież Benedykt XVI. „Tym tropem dochodzimy jednak tylko do istotnej korekty panującego dziś nadal powierzchownego obrazu wolności: jeśli wolność człowieka może polegać tylko na uporządkowanym współistnieniu wolności, oznacza to, że porządek – prawo nie jest pojęciem sprzecznym z wolnością, ale jej warunkiem, konstytutywnym elementem. Prawo nie jest przeszkodą dla wolności, ale ją konstytuuje. Brak prawa oznacza zniesienie wolności”⁴⁰⁴.

Oznacza to, że państwu prawa *par excellence* należy się posłuszeństwo. Posłuszeństwo więc wobec prawa nie jest przeszkodą na drodze do wolności, a raczej przeciwnie, stanowi warunek wolności⁴⁰⁵. Prawo w państwie prawa nie może być postrzegane jako wróg człowieka. Idea praw człowieka pozostaje „ścianą ochronną wobec pozytywizmu i przewodnikiem ku wolności”⁴⁰⁶.

4.3. Rola Kościoła w tworzeniu państwa prawa

⁴⁰¹ DCE 26; zob. P. Johnson, *The Principle of Subsidiarity in Catholic Social Thought*, Atlanta 1994; A. Leys, *Ecclesiological Impacts of the Principle of Subsidiarity*, Kampen 1995; *nota bene* zasada ta została przeniesiona na grunt prawa kanonicznego: W. Bertrams, *De principio subsidiarietatis in iure canonico*, „Periodica de re morali, canonica, liturgica” 46 (1957), s. 13–65; J. Krukowski, *Zasada pomocniczości w prawie kanonicznym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 14 (1971) nr 4, s. 51–57; R. M. Harrington, *The Applicability of the Principle of Subsidiarity According to the Code of Canon Law*, Ottawa 1997.

⁴⁰² P. Kroczek, *Does the Catholic Vision of the Principle of Subsidiarity Pertain to Polish Family Law?*, „Ecumeny and Law” 3 (2015) s. 340.

⁴⁰³ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 198.

⁴⁰⁴ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 198.

⁴⁰⁵ J. Ratzinger, *Prawda, wartości, władza*, Kraków 1999, s. 70.

⁴⁰⁶ J. Ratzinger, *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, przeł. M. Mijalska, Kraków 2005, s. 47 i s. 61.

Państwo i Kościół to mocno postulowana przez Kościół w nauczaniu diada będąca wynikiem idei nowoczesnego świeckiego państwa i ducha chrześcijańskiego⁴⁰⁷. Taka właśnie jest tradycja myśli chrześcijańskiej⁴⁰⁸. Została ona także wyrażona w nauczaniu Soboru Watykańskiego II – „Wspólnota polityczna i Kościół są w swoich dziedzinach od siebie niezależne i autonomiczne”⁴⁰⁹. Kościół, od początku istnienia ma poczucie odrębności od tego co na ziemi i w konsekwencji rozumie siebie w oderwaniu od świata i tego co ziemskie, w tym i państwa. Jezus Chrystus powiedział: „Królestwo moje nie jest z tego świata” (J 18, 36), a św. Paweł Apostoł wtórował: „Nasza ojczyzna jest w niebie” (Flp 3, 20; por. Hbr 11, 10, Hbr 13, 14, Hbr 12, 22).

Tę naukę mocno i dobitnie ujął Josepha Ratzinger słowami „Kościół pozostaje w stosunku do państwa czymś zewnętrznym”⁴¹⁰. Kościół musi, tak samo jak państwo, pozostawać na swoim miejscu i w swoich granicach. Tylko gdy taki jest to „państwo i Kościół są tym, czym być powinny”⁴¹¹.

Wskazać można, realizując założenie odnośnie celu pobocznego pracy, że w warunkach Kościoła katolickiego i Rzeczypospolitej polskiej jest to *status quo*. Z jednej strony państwo, Rzeczpospolita, chce zachować bezstronność religijną, światopoglądową i filozoficzną swoich władz publicznych, co wyraża zasada z art. 25 ust. 2 Konstytucji RP z 1997 r.⁴¹².

Powyższe nie oznacza jednak zupełnego odizolowanie się państwa i Kościoła. Nie są one i z punktu widzenia Kościoła, nie mogą być monadami. Kościół może

⁴⁰⁷ Termin „państwo laickie” i „państwo świeckie” używane są synonimicznie, por. P. Borecki, *Państwo laickie. Współczesna rzeczywistość ustrojowa i perspektywa na przyszłość*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 69 (2007) z. 2, s. 61, przyp. 1.

⁴⁰⁸ Por. R. Sobański, *Kościół jako podmiot prawa*, Warszawa 1983, s. 200.

⁴⁰⁹ GS 76.

⁴¹⁰ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 195.

⁴¹¹ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 195.

⁴¹² Por. art. 10 ust. 1 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 2022 r. poz. 1435).

służyć państwu pomocą także w stanowieniu prawa przez państwo. W ten sposób Kościół może pełnić wobec państwa tę służbę, której ono potrzebuje⁴¹³.

Pytanie, które można postawić brzmi następująco: czy państwo (przykładowo Rzeczpospolita) może taką pomoc przyjąć, czy nie będzie się to kłócić z zasadami ustrojowymi (konstytucyjnymi) państwa i jego porządku prawnego? Wydaje się, że nie. Konstytucja bowiem wprowadza zasadę „bezstronności” władz, a nie „neutralności”⁴¹⁴. Te dwa terminy „bezstronność” i „neutralność” nie są tożsame i w konsekwencji te dwie postawy nie są jednakowe⁴¹⁵. Jak zauważono w literaturze przedmiotu, w polskiej nauce prawa przeważa pogląd, że „bezstronność” dopuszcza aktywne działanie państwa w celu umożliwienia jednostce korzystania z wolności sumienia i religii, współdziałanie z Kościołem na rzecz dobra wspólnego oraz jest uznawane z reguły za bardziej przychylne dla religii i tego, co może ona wnieść w funkcjonowanie państwa⁴¹⁶. Nie jest celowe odrzucanie jakichś konkretnych wartości, tylko dlatego, że opowiada się za nimi jakaś religia⁴¹⁷. Przecież sama Konstytucja RP z 1997 r. czy inne ustawy oparte są na określonej aksjologii, której ostateczne źródło jest zazwyczaj w poglądach religijnych. „Zresztą bez niej [religii] jako czynnika integracyjnego, trudno wyobrazić sobie istnienie w dłuższej perspektywie czasowej jakiegokolwiek zorganizowanego społeczeństwa”⁴¹⁸.

Ta pomoc Kościoła wobec państwa może odbywać się poprzez zwracanie uwagi w nauczaniu (choćby papieskim) na podstawie stanowionego porządku prawnego poprzez wskazywanie (zapewne najbardziej kompletnie) na prawo Boże naturalne, a to w celu pewnego wskazania na fundamenty i jednocześnie granice prawa stanowionego; poprzez określanie hierarchii wartości dla przechodniości preferencji prawodawcy; poprzez określanie katalogu wartości ogólnoludzkich, ale i

⁴¹³ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio* nr 9), Poznań 1994, s. 195.

⁴¹⁴ Zob. art. 10 ust. 1 ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 2022 r. poz. 1435): „Rzeczpospolita Polska jest państwem świeckim, neutralnym w sprawach religii i przekonań”.

⁴¹⁵ Choć postawa bezstronna państwa bywa nazywana określona jako neutralność światopoglądowa państwa, por. M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999, s. 262–263.

⁴¹⁶ Zob. J. Szymanek, *Stosunki wyznaniowe we współczesnej Polsce (elementy prawa i praktyki)*, [w:] *Polska w Unii Europejskiej a stosunki wyznaniowe*, red. C. Janik, Toruń 2005, s. 89.

⁴¹⁷ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, art. 25.

⁴¹⁸ B. Banaszak, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, art. 25.

chrześcijańskich, które powinny być obecne w prawie, oraz przez to prawo powinny być chronione i bronię.

Czy państwo może obejść się bez tej formułowanej pomocy Kościoła? Zapewne tak, lecz grozi to tym, że takie „samodzielne” państwo stanie się państwem totalitarnym i stworzy prawo przeciwko człowiekowi. Jak to powiedział papież Benedykt XVI mówiąc o nazistowskich Niemczech: „Przeżyliśmy odłączenie się władzy od prawa, przeciwstawienie się władzy prawu, podeptanie przez nią prawa, tak iż państwo stało się narzędziem niszczenia prawa – stało się bardzo dobrze zorganizowaną bandą złoczyńców, która mogła zagrozić całemu światu i zepchnąć go na skraj przepaści”⁴¹⁹. Gdy prawo będzie przeciwko człowiekowi, to jak to wyraził papież Jan Paweł II, pojawi się „niehumaniczny świat”. Jest to świat „w którym przesadna tolerancja czy jawnie niesprawiedliwe prawodawstwo pozbawiają podstawowych praw: prawa do życia w jego pełnym wymiarze, prawa do dachu nad głową i pracy, do założenia rodziny i odpowiedzialnego rodzicielstwa, do uczestniczenia w życiu publicznym i politycznym, do wolności sumienia i wyznawania wiary religijnej”⁴²⁰.

W wymiarze stanowienia prawa Kościół może i nawet ma takie zadanie pomagać w realizacji idei państwa prawa. Jest to z korzyścią dla obydwu podmiotów. Jeżeli nawet nauczanie Kościoła, w tym nauczania papieskiego, będzie przez osoby odpowiedzialne osoby w państwach za formę i treść prawa świeckiego odrzucone, to poprzez demokratyczny wpływ adresatów prawa i wybory do organów stanowiących prawo, może ono z czasem pokazać swój wpływ.

To zjawisko może się pojawić także w państwach niechrześcijańskich i to niezależnie od przyjętego modelu relacji państwo–Kościół⁴²¹. Każde państwo bowiem żąda lojalności od swoich obywateli (zob. art. 83 Konstytucji RP z 1997 r.⁴²²). Chrzęścijanie są w stanie spełnić to żądanie. Jest to wymóg ich wiary: „Bądźcie poddani

⁴¹⁹ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienie/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴²⁰ ChL 55.

⁴²¹ Modele przedstawia np. M. Winiarczyk-Kossakowska, *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 27–41; R. Paprzycki, *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015, s. 18–38.

⁴²² Art. 83 Konstytucji RP z 1997 r. – „Każdy ma obowiązek przestrzegania prawa Rzeczypospolitej Polskiej”

każdej ludzkiej zwierzchności ze względu na Pana: czy to królowi jako mającemu władzę,¹⁴ czy to namiestnikom jako przez niego posłanym celem karania złooczyńców, udzielania zaś pochwały tym, którzy dobrze czynią. Taka bowiem jest wola Boża, abyście przez dobre uczynki zmusili do milczenia niewiedzę ludzi głupich. Jak ludzie wolni [postępujcie], nie jak ci, dla których wolność jest usprawiedliwieniem zła, ale jak niewolnicy Boga. Wszystkich szanujcie, braci miłujcie, Boga się bójcie, czcicie króla!” (1 P 2, 13–17). Jednocześnie chrześcijanie postulują jednocześnie przestrzegania przez państwo pewnych granic, bo „Trzeba bardziej słuchać Boga niż ludzi” (Dz 5, 29).

W przypadku prawa godzącego w moralność i podstawowe chrześcijaństwo nie mogą przestrzegać lub realizować takiego prawa i mają działać, aby nie było ono obowiązującą normą⁴²³.

Jak zauważono to w piśmiennictwie „(...) sam Kościół wyraża troskę o właściwe przestrzeganie przez wiernych prawa państwowego”⁴²⁴. Przywołuje się w tym kontekście nauczanie Soboru Watykańskiego II, który wzywa, aby katolicy przykładali się do wiernego wypełniania swych obowiązków ziemskich, kierując się w tym duchem Ewangelii⁴²⁵ oraz zachęca, aby zaangażowali się oni w budowanie ziemskich form organizacji ludzkich, także państwa⁴²⁶. Co do zasady więc Katolicy mogą więc jako wierni Kościoła (zob. kan. 204 i 205 KPK z 1983 r.) praktykować swoją religię i jednocześnie także zachować lojalność wobec państwa (por. Rz 13, 1-7; 1 Tm 2, 1-4, 1P 2 13-17)⁴²⁷.

Można mieć nadzieję, że przyjdzie czas, że państwo odkryje na nowo prawdziwe chrześcijaństwo i przyjmie jego pomoc. To zainicjuje działaniem nad odwróceniem wszystkich istniejących a niezgodnych z zamysłem Bożym relacji w tym relacji wynikających z prawa. Będzie to jak rzucenie ognia niepokoju na ziemię. Nie

⁴²³ Por. Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o szacunku dla życia ludzkiego i o godności jego przekazywania *Donum vitae*, 22 lutego 1987 r., Rozdział III: Moralność a prawodawstwo cywilne wartości i obowiązki moralne, które prawodawstwo cywilne powinno uszanować i zatwierdzić w tej dziedzinie, https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19870222_respect-for-human-life_pl.html (dostęp: 12.8.2022).

⁴²⁴ P. Kroczyński, *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Piękuła, Kraków 2010, s. 333

⁴²⁵ LG 43.

⁴²⁶ Por. LG 20.

⁴²⁷ R. Sobański, *Europa obojga praw*, Katowice 2006, s. 35.

można więc spocząć, dopóki nie zapłonie on jasnym płomieniem⁴²⁸. „Nadzieja na niebo nie stoi w sprzeczności z troską o ziemię: jest ono nadzieją również dla ziemi. Mając nadzieję na wartości ostateczne, my, chrześcijanie, możemy i musimy wnosić nadzieję także w to, co przemijalne, w nasze państwo świeckie”⁴²⁹.

Krytyczny i doradczy głos Kościoła wobec państwa i prawa jest formą służby wiary chrześcijańskiej wobec polityki, które „polega przede wszystkim na uwolnieniu człowieka od irracjonalizmu mitów politycznych, które stanowią właściwe zagrożenie naszej epoki”⁴³⁰ – pisał papież Benedykt XVI.

4.4. Podsumowanie

W rozdziale tym wskazano na podstawowe elementy państwa prawa oraz jego niektóre cechy, np. właściwie wypełnianie określenie zakresu zadań organów władzy w państwie, tak aby władza opierając się na porządek prawnym służyła temu porządkowi, a nie posługiwała się prawem i porządkiem jak narzędziem dla osiągnięcia swoich celów. Zauważono w rozdziale papieską krytykę obserwowanego niekiedy takiego wykorzystywania prawa przez władze państwo, co prowadzi do nadużyć władzy.

Ukazano uznanie papieży odnośnie europejskiego dorobku myśli i praktyki w tym zakresie, który znalazł uznanie w nauczaniu papieży, szczególnie papieża Benedykta XVI. Można powiedzieć, że modele myśli dotyczącej państwa i prawa wypracowane na Starym Kontynencie, ciągle są wzorcowe.

Istotnym tematem była myśl dotycząca wolność człowieka w państwie prawa oraz znaczenia zachowania prawa dla wolności. Kluczowy jest wniosek, że prawo nie ogranicza wolności, ale jej gwarantem.

Ostatnim z tematów, który pojawił się tym rozdziale było rola Kościoła w funkcjonowaniu państwa prawa, a dokładnie w tworzeniu prawa przez państwo. Rola

⁴²⁸ Por. J. Ratzinger, Kazanie: *Slużba w policji to slużba dla prawa*, Wtorek IV tygodnia Wielkanocy, Wprowadzenie pełnomocnika Konferencji Episkopatu Niemiec dla duszpasterstwa policji, biskupa pomocniczego Gerharda Pieschla, Monachium, 8 maja 1979 r., [w:] J. Ratzinger, *Opera omnia*, Tom XIV/3, red. K. Gózdź, M. Górecka, przeł. J. Kobienia, Lublin 2020, s. 1680.

⁴²⁹ J. Ratzinger, *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] J. Ratzinger, *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 197.

⁴³⁰ J. Ratzinger, *Biblijne aspekty tematu: wiara a polityka*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5), s. 198.

ta zamyka się w wypracowywaniu przez Kościół nauki dotyczącej prawa i państwa oraz w jej swobodnym głoszeniu. To nauczanie powinna z dobrą wolą być przyjmowana przez państwo. Ten proces nie będzie zmierzał do konfesyjności państwa, czy do stworzenia państwa religijnego, lecz przyczyni się do uniwersalizacji wartości niesionych przez prawo państwowe.

Rozdział 5. Krytyka prawa świeckiego jako takiego

Katechizm naucza, że „Wszyscy ludzie są uwikłani w grzech Adama”⁴³¹. Każdy człowiek w perspektywie antropologii katolickiej jest więc grzeszny z powodu rany grzechu pierworodnego. Natura ludzka wprawdzie nie jest całkowicie zepsuta, lecz jest zraniona w swoich siłach naturalnych, poddana niewiedzy, cierpieniu i władzy śmierci oraz skłonna do grzechu”⁴³².

W konsekwencji grzeszności człowieka, a szczególnie tego, że umysł ludzki w następstwie grzechu jest częściowo przyciemniony i osłabiony⁴³³, dzieła człowieka są z punktu widzenia Kościoła apriorycznie niedoskonałe. Prawo jako fenomen kultury, czyli całokształtu osiągnięć człowieka, jako takiego również ma wady. Wady te uobecniają się poziomie tekstu normatywnego, jaki i w stosowaniu prawa. Papieże nie pomijali tego tematu. W literaturze przedmiotu zwrócono już uwagę na to, że wypowiedzi papieży na temat prawa bywały bardzo krytyczne⁴³⁴. Przykładowo, papież Jan Paweł II wprost napisał, że prawo powinno być poddawane twórczej rewizji tak w teorii, jak i w praktyce⁴³⁵.

Przyjrzenie się bliższe temu nauczaniu wskazuje, że rewizja prawa jest wynikiem świadomości u prawodawcy przynajmniej kilku elementów, a mianowicie tego, że prawo jest niewystarczającym narzędziem, aby uregulować całość relacji międzyludzkich, nie może więc być ono absolutyzowane. Papieże piętnują także wypaczanie fundamentów prawa i jego zasad, nadużywanie prawa czy multiplikowanie regulacji oraz wybiórcze ich stosowanie. Papieże dostrzegają także, że prawo może prowadzić do zniewolenia człowieka i społeczności, zwłaszcza wówczas, gdy nie ma odniesienia do Pana Boga.

5.1. Niewystarczalność prawa

Prawo, zarówno jako fenomen, jaki jako wynik procesu prawotwórczego, np. ustawa, nie jest samoistnym i samonośnym elementem życia społecznego. Prawo

⁴³¹ KKK 402.

⁴³² KKK 405.

⁴³³ GS 15.

⁴³⁴ P. KroczeK, *Encyklika Franciszka Laudato si' w perspektywie prawnej*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 64–66.

⁴³⁵ LE 14.

musi działać w interakcji z innymi elementami tego życia, np. etosem, moralnością niesionymi choćby w tradycji. Ten etos może mieć podstawy uniwersalne, czyli ogólnoludzkie. Jednakże chrześcijaństwo i wiara chrześcijańska, jak zauważył papież Benedykt XVI: „budzi sumienie i stanowi podstawę etosu. Praktycznemu rozumowi nadaje treść i wskazuje mu drogę. Istotnym zagrożeniem naszych czasów, jądrem kryzysu naszej kultury jest destabilizacja etosu, polegająca na tym, że nie potrafimy już pojąć rozsądku tego, co moralne, i że zredukowaliśmy rozum do tego, co obliczalne”⁴³⁶.

Papież Franciszek dokonując krytyki prawa w zakresie jego niewystarczalności jako regulatora życia wykazał się bardzo dużą znajomością istoty i mechanizmów jego działania. W Encyklikce *Laudato si'* pisał on tak: „Ustawy mogą być redagowane w poprawnej formie, ale często pozostają martwą literą. Czy można więc mieć nadzieję, że ustawodawstwo i normatywy związane ze środowiskiem będą naprawdę skuteczne? Wiemy na przykład, że kraje, które mają jasne ustawodawstwo dotyczące ochrony lasów, są nadal niemymi świadkami częstego pogwałcania prawa”⁴³⁷. Tym samym papież Franciszek dostrzegł niewystarczalność prawa jako regulatora ludzkich zachowań i relacji międzyludzkich. Pisał on, że „nie możemy myśleć, że programy polityczne lub moc prawa wystarczą, aby zapobiec zachowaniom szkodzącym środowisku, ponieważ, gdy deprawuje się kultura i nie uznaje się już żadnej prawdy obiektywnej lub powszechnie obowiązujących zasad, przepisy prawne będą rozumiane jedynie jako narzucone arbitralnie i jako przeszkody, których trzeba unikać”⁴³⁸.

Z kolei papież Jan Paweł II w Orędziu na Światowy Dzień Modlitw o Pokój, 1 stycznia 2004 r. dostrzegł, że prawo międzynarodowe z trudnością oferuje rozwiązania konfliktów mających swoje źródło w przemianach w fizjonomii współczesnego świata. Ono po prostu nie wystarcza, aby zapanował pokój pomiędzy stronami współczesnych konfliktów. Problem tkwi jego zdaniem w tym, że prawo niedostatecznie bierze pod uwagę to, że stroną tych konfliktów nie są państwa, ale byty, których nie

⁴³⁶ J. Ratzinger, *Europa – dziedzictwo zobowiązujące chrześcijan*, tłum. L. Balter, [w:] J. Ratzinger, *Kościół – Ekumenizm – Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5), s. 254.

⁴³⁷ LS 142.

⁴³⁸ LS 123.

można odnieść do tradycyjnych ujęć państwowości, czyli twory pochodzące z rozpadu państw, czy związane z roszczeniami niepodległościowymi lub też ze zbrojnymi organizacjami kryminalnymi, czy nawet grupy terrorystycznych. Zaś porządek prawny wypracowany na przestrzeni wieków umiejętnie regulował relacje między suwerennymi państwami. Prawo staje przed trudnościami, których wcześniej nie znało⁴³⁹.

W podobnym tonie wypowiedział się papież Jan Paweł II wcześniej, w czasie Rozważania podczas Czuwania Modlitewnego w 1995 r. podczas X Światowego Dnia Młodzieży. Mówił wówczas, że ujmowanie w przepisy praw człowieka czy to w prawie poszczególnych państw czy na poziomie międzynarodowej – choć są bardzo pożądane z punktu widzenia Kościoła – nie wystarczą, aby zabezpieczyć ludzką godność⁴⁴⁰. „Nie można jednak zagwarantować rzeczywistego poszanowania godności człowieka i przestrzegania jego praw, dopóki jednostki i społeczności nie przezwyciężą egoizmu, lęku, chciwości i żądzy władzy. Aby zaś to było możliwe, człowiek musi zostać uwolniony spod panowania grzechu przez życie łaski: przez łaskę Pana i Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa”⁴⁴¹. Papież więc jasno mówi, że aksjologia, moralność, etyka powinny być podstawą dla stosowania prawa. Sama literatura prawa, nawet najszlachetniejsza, nie będzie w stanie zmienić świata na bardziej ludzki ani pomóc w zachowaniu dorobku cywilizacyjnego.

Poprzez odniesienie do Bożej łaski jako do kryterium ludzkich zachowań papież Franciszek pisał o niedostateczności prawa. „Nie ma takiego prawa czy przykazania, które mogłoby przeszkodzić Bogu we wzięciu ponownie w ramiona syna, który powraca do Niego, uznając swój błąd, ale i postanawiając, że zaczyna od nowa. Zatrzymanie się jedynie na prawie byłoby równoznaczne ze zniweczeniem wiary i Bożego miłosierdzia. Prawo, którego celem jest miłość (por. 1 Tm 1, 5), ma wartość

⁴³⁹ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_XXXVII-world-day-for-peace.html), (dostęp: 2:02.2021).

⁴⁴⁰ Jan Paweł II, Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego, X Światowy Dzień Młodzieży 1995, 14 stycznia 1995, Manila, Filipiny, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wy-swietl/id/687>, (dostęp: 2:02.2021).

⁴⁴¹ Jan Paweł II, Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego, X Światowy Dzień Młodzieży 1995, 14 stycznia 1995, Manila, Filipiny, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wy-swietl/id/687>, (dostęp: 2:02.2021).

propedeutyczną (por. Gal 3, 24). Jednakże chrześcijanin jest powołany do życia nowością Ewangelii, prawem „Ducha, który daje życie w Chrystusie Jezusie” (Rz 8, 2). W najbardziej nawet skomplikowanych przypadkach, gdy mamy pokusę, by dać pierwszeństwo sprawiedliwości, wywodzącej się jedynie z norm, trzeba wierzyć w moc, która wypływa z łaski Bożej”. W tym kontekście prawo jest tylko jakby początkiem podstaw relacji międzyludzkich. Są jednak sytuacje, w których „mamy pokusę, by dać pierwszeństwo sprawiedliwości, wywodzącej się jedynie z norm”. Wówczas jednak „trzeba wierzyć w moc, która wypływa z łaski Bożej”⁴⁴².

Papież Franciszek choć doceniał rolę prawa krajowego i międzynarodowego jako narzędzi wprowadzania pokoju, to podkreślał, że „umowy międzynarodowe i ustawy krajowe, mimo że są bardzo pożądane i konieczne, nie wystarczają same w sobie, by doprowadzić ludzkość do uniknięcia ryzyka konfliktu zbrojnego”. Zdaniem papieża potrzebne jest nawrócenie serc, które pozwoli każdemu uznać w drugim swego brata, o którego trzeba się troszczyć, wspólnie pracować, by wszyscy żyli pełnią życia. Ten duch animuje wiele inicjatyw społeczeństwa obywatelskiego, w tym organizacji religijnych na rzecz pokoju”⁴⁴³.

Uwypuklił on niewystarczalność prawa, gdy mówił o „rolnictwie rodzinnym” jako formie i sposobie zarządzania różnymi aspektami wyżywienia i produkcji żywności. Mówił tak: „Rodzina bowiem sprzyja dialogowi między różnymi pokoleniami i tworzy podstawy prawdziwej integracji społecznej, oprócz tego, że ukazuje pożądaną synergii między pracą rolniczą a zrównoważonym rozwojem: kto bardziej niż rodzina wiejska zatroskany jest o to, by zachować naturę dla przyszłych pokoleń? I komu bardziej niż jej leży na sercu spójność między osobami i grupami społecznymi? Z pewnością normy prawne i inicjatywy na rzecz rodziny na poziomie lokalnym, krajowym i międzynarodowym są jeszcze bardzo dalekie od jej rzeczywistych potrzeb, i to jest luka do wypełnienia. Ważne jest mówienie o rodzinie wiejskiej i ob-

⁴⁴² MM 11.

⁴⁴³ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2014 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20131208_messaggio-xxlvii-giornata-mondiale-pace-2014.html), (dostęp: 3.02.2021).

chodzenie międzynarodowych lat dla przypomnienia o jej znaczeniu, ale to nie wystarczy: po tych rozważaniach muszą nastąpić konkretne przedsięwzięcia”⁴⁴⁴. Prawo więc jest zaczynem. Ono stwarza przestrzeń dla rozwoju tej formy.

5.2. Absolutyzacja prawa

Papież Franciszek w Encyklice *Laudato si'* skrytykował absolutyzację prawa przez tych, którzy je stanowią i przez adresatów prawa. W kontekście prawa własności pisał on, odwołując się do tradycyjnej nauki chrześcijańskiej, że istnieje zasada podporządkowania własności prywatnej powszechnemu przeznaczeniu dóbr. Zgodnie z tą nauką wszelkie formy własności prywatnej mają pewną społeczną funkcję. W konsekwencji nie dopuszczalne jest traktowanie prawa własności jako nienaruszalnego⁴⁴⁵. Papież, cytując Księgę kapłańską (Kpł 25, 23), stwierdził: „Nie jesteśmy Bogiem. Ziemia istniała wcześniej niż my i została nam dana. (...) Bóg odrzuca wszelkie roszczenia do własności absolutnej”⁴⁴⁶. Ostatecznie bowiem „do Pana należy ziemia” (por. Ps 24, 1).

Motyw absolutyzacji prawa, w tym sensie, że staje się ono niejednokrotnie ostatecznym regulatorem i najwyższą instancją skrytykował w encyklice *Evangelium vitae* papież Jan Paweł II. Pisał tak: „Żadna okoliczność, żaden cel, żadne prawo na świecie nigdy nie będą mogły uczynić godziwym aktu, który sam w sobie jest niegodziwy, ponieważ sprzeciwia się Prawu Bożemu, zapisanemu w sercu każdego człowieka, poznawalnemu przez sam rozum i głoszonemu przez Kościół”⁴⁴⁷.

Przed absolutyzacją prawa przestrzegali papież Franciszek. W jednej z homilii mówił „Ten właśnie sposób „życia, przywiązanie do prawa, oddala ich od miłości i od sprawiedliwości: dbali o prawo, zaniedbywali sprawiedliwość; dbali o prawo, zaniedbywali miłość”. A jednak „byli wzorami”. Lecz „Jezus dla tego typu ludzi ma tylko jedno słowo: obłudnicy!”. (...) Pan uważał ich za „ludzi zamkniętych, ludzi

⁴⁴⁴ Franciszek, Przesłanie z okazji Światowego Dnia Wyżywienia 2014 r.: *Głód zagraża pokojowi*, 16 października 2014 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/przemowienia/fao_16102014.html (dostęp: 16.01.2021).

⁴⁴⁵ LS 93.

⁴⁴⁶ LS 67.

⁴⁴⁷ EV 62.

przywiązanych do prawa, do litery prawa: nie do prawa” — gdyż „prawo jest miłością” — lecz „do litery prawa”. Byli to ludzie „którzy zawsze zamykali drzwi nadziei, miłości, zbawienia, ludzie, którzy potrafili jedynie zamykać”⁴⁴⁸.

Przeciw absolutyzacji prawa wypowiedział się papież Benedykt XVI. Pisał, on, że „istnieją prawa, wartości, podstawowe, które nie podlegają dyskusjom”⁴⁴⁹. Ustalenie i przyjęcie tego, jako wspólnej podstawy, wspólnej bazy umożliwia prowadzenie sensownego sporu o to, co trzeba zmienić⁴⁵⁰. Są one nienaruszalne i nie mogą być kwestionowane. We współczesnych państwach są one podważane na gruncie liberalnej demokracji. A przecież istotą demokracji są prawa człowieka oparte na prawie naturalnym. Naruszenie tych praw i wartości prowadzi nieuchronnie do nihilizmu i w konsekwencji do totalitaryzmu⁴⁵¹.

Jeżeli wszelkie normy zostają narzucone człowiekowi z zewnątrz, a więc instytucja i prawo w całym swym wymiarze, to pojmowane one będą jako formy manipulacji. Będzie to manipulacja zawiniona przeciw wolności. W tej wizji człowiek został pomyłony z Bogiem. Uznanie prawa naturalnego wyższego niż ludzkie chcenie czy niechcenie jest warunkiem wolności⁴⁵².

Formą absolutyzacji prawa (ujętego jednostkowo, a nie prawa jako takiego) jest przyjmowane obecnie za jedyną absolutnie konieczną i bezdyskusyjną wartość, „będącą nawet filtrem weryfikującym inne prawa”, jest prawo do wolności indywidualnej. Jednakże to absolutyzacja takiego prawa może prowadzić do „ślepoty wobec

⁴⁴⁸ Franciszek, Msza św. w kaplicy Domu św. Marty 31 października 2014 r., *Prawom i ciału*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/homilie/swmarta_31102014.html (dostęp: 21.06.2021).

⁴⁴⁹ J. Ratzinger. *Demokratyzacja Kościoła?*, w: J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 111.

⁴⁵⁰ J. Ratzinger. *Demokratyzacja Kościoła?*, [w:] J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 111.

⁴⁵¹ Szerzej tę myśl polityczną przedstawia M. Sulkowski, *Zagadnienie demokracji i totalitaryzmu w myśli Józefa Ratzingera/Benedykta XVI*, „Chrześcijaństwo. Świat. Polityka” 21 (2017), s. 107–122.

⁴⁵² J. Ratzinger, H. Maier, *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005, s. 10–11

prawa innych ludzi”. A wówczas, „Prawa jednych są tworzone poprzez odmowę podstawowego prawa do życia innych. Każda legalizacja aborcji zakłada ideę, że to siła buduje prawo”⁴⁵³.

5.3. Wypaczenia fundamentów i głównych zasad prawa

Zniekształcenia fundamentów prawa i jego zasad ma zdaniem papieża rozmaite źródła. Należy je wskazać i po krótko omówić.

Jednym ze źródeł aberracji jest relatywizm fundamentów prawa, czyli ich dowolny i przez to zmienny dobór i rozumienie. Papież Benedykt XVI podkreślał, że dla zbudowania regulacji prawnych, które rzeczywiście będą służyć człowiekowi, konieczne przyjęcie, że istota ludzka jest głównym elementem boskiego planu stworzenia. Skoro przez stworzenie Bóg nadał określoną naturę każdemu człowiekowi, to dzięki rozumowi można normy płynące tej natury odczytać. I nazwać prawem naturalnym, powszechnym dla rodzaju ludzkiego. Z kolei zakwestionowanie prawnaturalnych podstaw prawa ludzkiego prowadzi do czysto pozytywistycznego ujęcia prawa. To z kolei prowadzi do relatywizmu, w którym treść norm prawa byłaby nie tylko zmienna, ale ich uniwersalność czy powszechność byłaby zanegowana w imię odmiennych kontekstów kulturowych, politycznych, społecznych czy wręcz religijnych⁴⁵⁴.

Innym powodem odejścia od zasad prawa jest akceptacja przez prawodawców zachowań, które z punktu widzenia moralnego są naganne. W encyklice *Evangelium Vitae* w nr 4 papież Jan Paweł II pisał o tym zjawisku, że „prowadzi ono do głębokich przemian w sposobie patrzenia na życie i na relacje między ludźmi. Fakt, że prawodawstwo wielu państw, oddalając się nawet od fundamentalnych zasad swych konstytucji, nie tylko nie karze tego rodzaju praktyk wymierzonych przeciw życiu, ale wręcz uznaje je za całkowicie legalne, jest niepokojącym przejawem, a zarazem jedną z istotnych przyczyn poważnego kryzysu moralnego: czyny jednomyślnie uważane niegdyś za przestępcze i w powszechnym odczuciu moralnym niedopuszczalne, zyskują stopniowo społeczną aprobatę”.

⁴⁵³ J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*, Częstochowa 2005, s. 82–83.

⁴⁵⁴ Benedykt XVI, Orędzie Ojca świętego Benedykta XVI na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2007 r., http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/peace/documents/hf_ben-xvi_mes_20061208_xl-world-day-peace.html (dostęp: 5.02.2012).

Jeszcze innym niebezpiecznym zjawiskiem jest według papieża Jana Pawła II świadomość jego zła zaciera się stopniowo w sumieniach wielu ludzi jest bardzo niepokojącym zjawiskiem⁴⁵⁵. Jako przykład podaje akceptację przerywania ciąży. Prawo, także poprzez sankcję nie kreuje więc, jak powinno, świadomości w rozróżnieniu między dobrem i złem, lecz wpisuje się w utrwalanie w mentalności i obyczajach groźnego kryzysu zmysłu moralnego w tym zakresie. Jest to tym bardziej niepokojące, że człowiek poddany takiemu prawu traci stopniowo zdolność, o której mowa, nawet wówczas, gdy chodzi o podstawowe prawo do życia. W homilii w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku wojskowym w Radomiu dnia 4 czerwca 1991 r., papież Jan Paweł II mówił, że są ciała ustawodawcze, które legalizują pozbawienie życia człowieka nienarodzonego⁴⁵⁶.

Krytyka nieprawidłowości prawa dokonana przez papieża Benedykta XVI biegła także po linii myśli R. Bultmanna. Ten teolog twierdził, że państwo niechrześcijańskie jest zasadniczo możliwe, ale nie państwo ateistyczne, a w każdym zaś razie nie takie, które w dłuższej perspektywie może pozostać państwem prawa⁴⁵⁷. Joseph Ratzinger pisał mocno „Jestem przekonany, że w warunkach radykalizującego się dogmatu ateistycznego państwo prawa nie ma w dłuższej perspektywie żadnych szans na przeżycie”⁴⁵⁸. Konsekwencją braku odniesienia prawa do Pana Boga będzie więc zniszczenie państwa, co skutkować będzie zdaniem papieża Franciszka innymi następstwami takim jak odrzucanie drugiego, maltretowanie osób, pogwałcenie godności i podstawowych praw⁴⁵⁹.

W obliczu takich okoliczności i sytuacji, która w ocenie Jana Pawła II jest groźna, szczególnie potrzebna jest dziś odwaga, która pozwala spojrzeć prawdzie w oczy i nazywać rzeczy po imieniu, nie ulegając wygodnym kompromisom czy też

⁴⁵⁵ EV 58.

⁴⁵⁶ Jan Paweł II, Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku wojskowym, Radom, 4 czerwca 1991 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/15radom_04061991.html (dostęp: 23.01.2021).

⁴⁵⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 187.

⁴⁵⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 188.

⁴⁵⁹ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2015 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20141208_messaggio-xlviigiornata-mondiale-pace-2015.html), (dostęp: 3.03.2021).

pokusie oszukiwania siebie⁴⁶⁰. Tę odwagą powinni cechować się ci, którzy są odpowiedzialni za stanowienie prawa.

Prawo ulega deformacji, zdaniem papieża Benedykta, XVI, gdy nie jest zbudowane na wartościach. „Jeśli tak jednak rzeczywiście jest, wtedy nie ma żadnych wspólnych wartości, które by mogły nas wszystkich połączyć; jeśli tak jest, wtedy nie istnieje żadne prawo. Istnieje to tylko, co ktoś uważa za prawo; istnieje wyłącznie ład uznawany tylko przez tych, którym udało się go narzucić. Między przymusem narzucanym w imię prawa a przymusem ze strony łamiących prawo nie ma wtedy różnicy jakościowej, a państwo prawa staje się fikcją. Taka jest właśnie nasza sytuacja; była to sytuacja, do której doprowadzili sofisci, owe oświecone umysły Grecji Platona”⁴⁶¹.

Jako niebezpieczeństwo dla prawa papież Benedykt XVI widział błędną wizję władzy w państwie i w konsekwencji błędną jej politykę. „To zadaniem polityki jest proponowanie władzy kryteriów prawa, a tym samym zabezpieczanie tego, by z władzy czyniony był właściwy użytek. Prawo silniejszego winna zastąpić siła prawa. Władza wpisana w porządek prawny i służąca temu porządkowi, to przeciwieństwo przemocy, którą rozumiemy jako używanie władzy w sposób bezprawny lub sprzeczny z prawem”⁴⁶².

Obserwacja regulacji pochodzących z prawa świeckiego zmusiła papieża Jana Pawła II do zwrócenia uwagi na zachwiania zasady systemowości prawa przez wybiórcze stosowanie przepisów. Pisał on tak – „Kto jednak przygląda się współczesnemu światu, musi stwierdzić, że te właśnie fundamentalne prawa, spisane i uroczystie ogłoszone, są nadal brutalnie i nieustannie łamane (...). Niektórzy skłonni są bowiem często traktować wybiórczo te prawa, przestrzegając tylko tych, które przynoszą im korzyść, a lekceważąc pozostałe, sprzeczne z ich doraźnymi interesami” –

⁴⁶⁰ EV 58.

⁴⁶¹ Benedykt XVI (J. Ratzinger), *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, przeł. W. Szymona, Poznań 2009, s. 483.

⁴⁶² J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 220–221.

mówił papież Jan Paweł II⁴⁶³. Wybiórcze stosowanie prawa prowadzi do tego, że system prawa nie działa.

Do wypaczenia prawa, zdaniem papieża Jana Pawła II, prowadzi niebezpieczeństwo, jakim jest zmieszanie sfery religii i polityki. Mów on, że „Bardzo trudne są sytuacje, w których norma o charakterze czysto religijnym staje się prawem państwowym, lub jest tak traktowana, bez uwzględniania różnicy między funkcją religii a funkcją wspólnoty politycznej. Utożsamienie prawa religijnego z prawem państwowym może prowadzić do całkowitego zniesienia wolności religijnej, a nawet ograniczyć czy zlikwidować inne niezbywalne prawa ludzkie”⁴⁶⁴.

Wypaczanie prawa może przejawiać się w wyniku błędnych regulacji pierwotnych, konstytuujących podstawowe instytucje prawne. Joseph Ratzinger problem ten ilustrował prawną instytucją małżeństwa. „Prawodawstwo państw zachodnich coraz wyraźniej stawia instytucję małżeństwa na tym samym poziomie co inne formy, skutkiem czego małżeństwo zaczyna się roztopiać również jako forma prawna”⁴⁶⁵. W konsekwencji przepisy szczegółowe dotyczące małżeństwa powodują wiele zamieszania w społeczności i są dla niej szkodliwe.

Kolejnym wypaczeniem prawa w opinii papieża Benedykta XVI jest zakwestionowanie współzależności między prawami i obowiązkami, na mocy których człowiek winien brać odpowiedzialność za własne wybory, mając na względzie relacje nawiązane z innymi⁴⁶⁶. Wówczas bowiem prawo dla niektórych staje się brzmieniem obowiązków, dla innych zaś wyłącznie sankcjonuje i zabezpiecza ich uprzywilejowaną pozycję w społeczności.

Przed konsekwencjami wypaczenia fundamentów prawa ostrzegał papież Benedykt XVI w czasie przemówienia w Bundestagu w 2011 r. Poruszył on temat spr-

⁴⁶³ Jan Paweł II, *Przesłanie z okazji 50. Rocznicy Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* (30.11.1998), „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 3 (1999), s. 11–12.

⁴⁶⁴ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1991: *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju*, 1 stycznia 1991 r., <https://papiez.wiara.pl/doc/378718.Poszanowanie-sumienia-kazdego-czlowieka-warunkiem-pokoju-1991> (dostęp: : 12.03.2021).

⁴⁶⁵ J. Ratzinger, *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci. Z kardynałem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 1998, s. 170.

⁴⁶⁶ Benedykt XVI, Przemówienie w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych: *Prawa człowieka są wyrazem sprawiedliwości*, 18 kwietnia 2008, Nowy Jork, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/usa_onz_18042008.html (dostęp: : 12.03.2021).

wowania konieczności nakierowania wysiłków podmiotów władzy na to, aby kierowała nią wola przestrzegania prawa i znajomość prawa. Papież a tym kontekście zacytował św. Augustyna, który w *De civitate Dei*, IV, 4, 1 napisał: „Czymże są więc wyzute ze sprawiedliwości państwa, jeśli nie wielkimi bandami rozbójników?”. Odłączenie się władzy od prawa, a nawet przeciwstawienie prawu przez władzę i podeptanie przez nią prawa, spowodowało w kontekście Niemiec, że państwo stało się narzędziem niszczenia prawa. Dlatego „Służba prawu i walka z panowaniem niesprawiedliwości jest i pozostaje podstawowym zadaniem polityka. W obecnej historycznej chwili, gdy człowiek zyskał niewyobrażalną dotychczas moc, zadanie to staje się szczególnie naglące”⁴⁶⁷.

Pozbawione fundamentów prawo, budowane na wadliwych zasadach nie będzie skutecznym regulatorem społecznym. Społeczność nie przyjmie takiego prawa. „Dlatego dla każdego społeczeństwa tak ważne jest przewyciężenie nieufności wobec prawa i jego stosowania. Jedynie bowiem w ten sposób wykluczyć można samowolę i korzystać z wolności dzielonej z innymi ludźmi. Wolność pozbawiona ram prawnych jest anarchią, a więc destrukcją wolności. Podejrzliwość wobec prawa, rebelia przeciw prawu, pojawia się wszędzie tam, gdzie przestaje być ono traktowane jako wyraz sprawiedliwości służącej wszystkim, gdy jawi się jako produkt samowoli, jako uzurpacja ze strony tych, którzy dysponują stosowną władzą”⁴⁶⁸.

5.4. Nadużywanie prawa

Gdy chodzi o nadużywanie prawa to Franciszek wzywa do porzucenia tendencji do narzucania rzeczywistości swoich, czyli ludzkich praw i własnych interesów, bez liczenia się z konsekwencjami. Papież Franciszek krytykował nadużywanie prawa. Przykładowo dezaprobuje on dające się zaobserwować „prawo do konsumpcji”. Z jednej strony nie przekreśla on tego prawa, które podstawy ma w Rdz, ale

⁴⁶⁷ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴⁶⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 220–221.

uważa, że jego nadużycie jest obecnie w takiej proporcji, której planeta Ziemia nie jest nawet unieść⁴⁶⁹. Papież zalecał umiarkowanie w korzystaniu z praw⁴⁷⁰.

Nadużyciem prawa jest także zdaniem papieża to, że silniejsze i bardziej wpływowe jednostki narzucają swoje prawa osobom słabszym bez liczenia się z nimi. W kontekście ekologii papież ten napisał, że każdy projekt ekologiczny powinien włączać perspektywę społeczną, uwzględniającą prawa podstawowe osób najbardziej społecznie upośledzonych, czyli kierować się jest „złotą regułą zachowań społecznych”⁴⁷¹.

Jan Paweł II w encyklice *Evangelium vitae* także krytykował nadużywanie prawa. Napisał on w nr 68, że prawo cywilne nie może żądać od wszystkich obywateli, aby moralny poziom ich życia był wyższy niż ten, który oni sami uważają za właściwy. Dlatego też – jego zdaniem – prawo powinno wyrażać zawsze opinię i wolę większości obywateli i przyznawać im –przynajmniej w pewnych skrajnych wypadkach - także prawo do przerywania ciąży i eutanazji.

Po raz kolejny Jan Paweł II porusza problem nadużywania prawa w encyklice *Laborem exercens* w kontekście prawa do strajku. Choć przyznaje, że prawo to powinno być zapewnione także, to jednak „Nie można go nadużywać”, przykładowo wykorzystując go dla rozgrywek „politycznych”. Nadużyciem tego prawa będzie także sytuacja, gdy skutki strajku będą powodowały, że nieodzownie usługi dla życia społecznego nie będą zabezpieczone. „Nadużywanie strajku może prowadzić do paraliżowania całego życia społeczno-ekonomicznego, co jest sprzeczne z wymogami wspólnego dobra społeczeństwa, które odpowiada także właściwie rozumianej naturze samej pracy”⁴⁷².

Jako nadużycie prawa należy traktować obserwację papieża Franciszka, że „Dzisiaj wszystko opiera się na grze i rywalizacji, a prawo sprzyja silniejszym”⁴⁷³.

⁴⁶⁹ LS 50.

⁴⁷⁰ LS 75.

⁴⁷¹ LS 93.

⁴⁷² LE 20.

⁴⁷³ Francesco, Adhortatio apostolica *Evangelii gaudium* de Evangelio Nuntiando nostra aetate, AAS 105 (2013), s. 1019–1137; wersja polska: Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (2.04.2021), nr 53.

Widział to niebezpieczeństwo już papież Benedykt, który postawił tezę, że „Podejrzliwość wobec prawa, rebelia przeciw prawu, pojawia się wszędzie tam, gdzie przestaje być ono traktowane jako wyraz sprawiedliwości służącej wszystkim, gdy jawi się jako produkt samowoli, jako uzurpacja ze strony tych, którzy dysponują stosowną władzą”⁴⁷⁴.

Przeciw traktowaniu prawa jako podstaw roszczeniowości ostrzegał papież Franciszek. W kontekście praw jednostki i praw wspólnoty pisał on, że życiu zakonnemu zagraża pokusa postrzegania relacji wspólnotowych na sposób światowy – „domaganie się przestrzeni i praw” to postawy, które papież piętnuje⁴⁷⁵.

„Zadanie proponowania władzy kryteriów prawa prowadzi w związku z tym do kolejnego pytania: W jaki sposób ma powstawać prawo i jakim ono być powinno, by służyło za wehikuł sprawiedliwości a nie przywilejów dla tych, którzy mają władzę jego stanowienia? Z jednej strony pytamy tu o proces prawotwórczy, a z drugiej o wewnętrzne kryteria prawa. Problem zabezpieczenia, by prawo nie stało się narzędziem władzy nielicznych, lecz wyrazem wspólnych interesów ogółu, wydają się - przynajmniej wstępnie – rozwiązywać instrumenty budowania demokratycznej woli społeczeństwa, dopuszczające wszystkich do uczestnictwa w procesie tworzenia prawa, a przez to sprawiające, iż jest to prawo wszystkich, i które w związku z powyższym może i powinno być szanowane. W rzeczy samej, zapewnienie społecznego uczestnictwa w kształtowaniu prawa oraz w sprawiedliwym sprawowaniu władzy jest zasadniczym powodem przemawiającym za demokracją jako najwłaściwszą postacią porządku politycznego”⁴⁷⁶.

Prawo musi mieć i inne podstawy niż wola większości. To trzeba jasno powiedzieć, że gdy większość – nawet bardzo przeważająca – uciska mniejszość przez

⁴⁷⁴ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 221

⁴⁷⁵ Francesco, Omelia del santo padre Francesco, Festa della presentazione del signore Xxiv giornata mondiale della vita consacrata, *1 lutego 2020*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/consecrated_life/documents/papa-francesco_20200201_omelia-vitaconsacrata.html (1.05.2021).

⁴⁷⁶ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 221.

krzywdzące prawodawstwo, to wówczas nie można mówić o prawie. „Zasada większości pozostawia nadal otwartym pytanie o etyczne fundamenty prawa”⁴⁷⁷. Można powiedzieć, że gdy brak etycznych podstaw normom prawnym, to takie normy nigdy nie powinny pretendować do rangi prawa. Są one same w sobie zawsze bezprawiem⁴⁷⁸.

5.5. Wielość praw

Multiplikowanie ustaw jest powszechnie krytykowane w prawoznawstwie. Już starożytny historyk Tacyt ostrzegał: *corruptissima re publica plurimae leges*⁴⁷⁹, czyli, że państwo jest w największym nieładzie, gdy ma wiele praw. Obrazowo mówił o tym jeden z wybitnych kanonistów tak: „Dziś przywykliśmy do częstych i szybkich zmian prawa, politycy zwykli chwalić się liczbą uchwalonych ustaw. Dziennik Ustaw osiąga w ciągu roku rozmiar 20 tysięcy stron. Jednak ani to dobry znak, ani powód do chwały. Wolę sejm bezrobotnych niż sejm, którego tempo prac legislacyjnych przyprawia o zadyszkę”⁴⁸⁰. Gdy ustaw jest wiele system prawny przez nie stworzony czy współtworzony staje się nieczytelny i przestaje być użytecznym narzędziem. Tę myśl znał papież Benedykt XVI, który napisał, że „Mnożenie praw człowieka prowadzi bowiem ostatecznie do rozkładu idei prawa, a także do przyznania człowiekowi nihilistycznego prawa do zanegowania samego siebie”⁴⁸¹.

„Historia dowodzi tego aż nadto dobitnie. Czy kiedy większość - nieważne jak bardzo przeważająca - uciska mniejszość przez krzywdzące prawodawstwo, możemy mówić o sprawiedliwości i w ogóle o prawie? Zasada większości pozostawia nadal otwartym pytanie o etyczne fundamenty prawa. Pytanie o to, czy nie istnieją unormowania, które nigdy nie powinny pretendować do rangi prawa, a więc takie, które same w sobie zawsze pozostaną bezprawiem? I odwrotnie: czy nie ma takich

⁴⁷⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), Wykłady bawarskie z lat 1963–2004, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 222.

⁴⁷⁸ J. Ratzinger (Benedykt XVI), Wykłady bawarskie z lat 1963–2004, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 222.

⁴⁷⁹ Tacitus, *Annales* [w:] Tacitus Publius Cornelius, *Annalium libri XVI*, ed. J. Bekker, Lipsiae 1831, 3, 26–27.

⁴⁸⁰ *Prawo narzędziem pokoju. Z ks. prof. Remigiuszem Sobańskim rozmawia ks. Marek Łuczak*, Katowice 2010, s. 10.

⁴⁸¹ Benedykt XVI, *Jeśli Boga nie ma, prawa człowieka upadają*, <https://www.vatican-news.va/pl/papiez/news/2018-05/papiez-benedykt-prawa-czlowieka.html> (dostęp: 1.02.2022).

zasad, które ze swej istoty i nieodwołalnie są prawem, które mają pierwszeństwo przed każdą decyzją większościową i muszą być przez nią respektowane? ⁴⁸²”

„Pluralizm wartości - uprawniony i europejski - przeobraża się szybko na naszych oczach w pluralizm, z którego w coraz większym stopniu wykluczone zostaje wszelkie moralne zakotwiczenie prawa, wszelkie publiczne zakotwiczenie sacrum, respekt wobec Boga jako wartości również wspólnotowej” ⁴⁸³.

„Dziedzictwo greckie można również ująć z innej - łatwiejszej dla nas do uchwycenia - strony. Ponad- czasowym odkryciem tego dziedzictwa pozostaje - przy wszystkich różnicach w stosunku do tego, co dzisiaj się przez Europę rozumie - demokracja, która jednak, jak wykazał Platon, w swej najgłębszej istocie łączy się z „eunomią”: obowiązywaniem dobrego prawa, i tylko w takiej relacji może demokracją pozostać. Demokracja nigdy więc nie polega na zwykłych rządach większości, a mechanizm tworzenia większości musi być podporządkowany wspólnemu kryterium „nomos”, czyli tego, co ze swej istoty jest prawem, tzn. musi uwzględniać **wartości**, które również dla większości są wiążącym punktem wyjścia” ⁴⁸⁴.

5.7. Prawo jako zniewolenie

Prawo może być użyte jako narzędzie do zniewalania jednostek i całych społeczeństw i narodów. Narzucone lub nawet sua sponte przyjęcie normy mogą ograniczać lub czynić iluzoryczną możliwość korzystania wielu praw, np. prawa do samostanowienia o sobie. Prawa więc stają się, paradoksalnie, ograniczone przez prawo.

Rozumiał ten niebezpieczny machizm papież Benedykt XVI, który napisał, że „Prawa mogą jednak istnieć tylko tam, gdzie panuje prawo; dlatego też wolność jest związana z istnieniem prawa: prawo – to nie przeciwny biegun wolności, lecz jej warunek wstępny i jej treść, aczkolwiek chyba nie cała. A zatem gdy ktoś pragnie

⁴⁸² J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 223.

⁴⁸³ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 177.

⁴⁸⁴ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 177.

wolności, to nie może dążyć do braku prawa, lecz do dobrego prawa, do prawa na miarę człowieka – jako prawa wolności”⁴⁸⁵.

W innym miejscu dodał: „Tym tropem dochodzimy jednak tylko do istotnej korekty panującego dziś nadal powierzchownego obrazu wolności: jeśli wolność człowieka może polegać tylko na uporządkowanym współistnieniu wolności, oznacza to, że porządek – prawo – me jest pojęciem sprzecznym z wolnością, ale jej warunkiem, konstytutywnym elementem. Prawo nie jest przeszkodą dla wolności, ale ją konstytuuje. Brak prawa oznacza zniesienie wolności”⁴⁸⁶.

5.9. Podsumowanie

Rzeczywistość ziemską i ludzką z uwagi na ograniczanie związane materią i skażenie grzechem natury ludzkiej – nie są wolne od rozmaitych wad. W swoim nauczaniu papieże wskazują niektóre kierunki krytyki prawa szeroko rozumianego – od zjawiska kulturowego aż do aktu normatywnego. Krytyka papieska dotyczy zaobserwowanych przez nich zjawisk we współczesnym świecie, którego byli troskliwymi obserwatorami. Zdaniem papieży prawo nie może być uznawane za jedyne i w pełni wystarczające narzędzie, aby uregulować kompleksowo relacje międzyludzkie. Prawo trzeba traktować jak dodatkowe narzędzie do oddziaływania na społeczeństwo i nie może ono absolutyzowane, jako główny instrument służący do układania stosunków społecznych. Papieże odnoszą się także do tego, jak prawodawcy traktują fundamenty prawa i jego zasady. Na tym tle widać krytykę nadużywania prawa czy stanowienie nadmiaru ustaw czy innych form regulacji oraz wybiórcze ich stosowanie. Nauczanie papieży odnosi się także do prowadzić do uciemnienia człowieka przez prawo, a zwłaszcza, gdy nie ma prawo odniesienia do Pana Boga.

⁴⁸⁵ **J. Ratzinger, *Wolność i więzy w Kościele*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5) s. 231.**

⁴⁸⁶ J. Ratzinger, *Wolność i więzy w Kościele*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: *Communio* nr 5) s. 231.

Rozdział 6. Odniesienie wiernych do prawa świeckiego

Aby w pełni ukazać obraz prawa świeckiego w nauczaniu papieży, trzeba jeszcze zapytać o modelowy, czyli wskazywany jako wzór dla wiernych, stosunek do prawa świeckiego, jako takiego. Model takiej relacji do prawa budowany jest przez odniesienie prawa do prawdy, wolności, innych wartości istotnych z punktu widzenia ogólnoludzkiego, a także uwidacznia się w podporządkowaniu się prawu i zaangażowaniu w jego stanowienie. Wydaje się, że tylko przez realizację m.in. tych elementów możliwe będzie właściwe odniesienie wiernych do prawa świeckiego. Joseph Ratzinger widział ten problem i podkreślał, że „(...) dla każdego społeczeństwa tak ważne jest przewyciężenie nieufności wobec prawa i jego stosowania”⁴⁸⁷.

6.1. Prawda jako fundament właściwego stosunku prawa

Naświetlanie zakreślonego wyżej zagadnienia należy rozpocząć do stwierdzenia, że stosunek wiernych do prawa jest konsekwencją stosunku wiernych do prawdy. Takie stanowisko można wyprowadzić z celnej obserwacji Josepha Ratzingera: „Jeżeli bowiem prawda jest niedostępna (...) nie istnieje w rzeczywistości różnica między prawem a bezprawiem, a zatem i między siłą prawa i siłą bezprawia, tylko działanie silniejszej w danym momencie grupy, panowanie większości”⁴⁸⁸. Prawda będąca podstawową wartością i celem przy pozwaniu rzeczywistości powinna dotyczyć świata, społeczeństwa, ale także człowieka. W tym ostatnim przypadku chodzi o prawdę o człowieku ujmującą go holistycznie pojmowanego, czyli prawdę dotyczącą jego sytuacji ontologicznej, społecznej, religijnej oraz jego indywidualnych możliwości, dążeń i aspiracji. Znajomość prawdy w tym zakresie tworzy właściwe relacje pomiędzy człowiekiem i społecznością i jest źródłem wzajemnych praw i obowiązków.

Z tego względu naturalne powinno być nieustanne dążenie ustawodawcy do prawdy o człowieku. Jest ono niezbędne także w tym kontekście, iż, jak to przyznał papież Benedykt XVI – „w wielkiej części spraw, które należy regulować prawnie,

⁴⁸⁷ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 220

⁴⁸⁸ J. Ratzinger, *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, przekł. M. Mijalska, Kraków 2001, s. 44.

kryterium większości może być wystarczające⁴⁸⁹. Jest to niewątpliwie głos za demokratycznym sposobem podejmowania decyzji odnośnie regulacji prawnych.

Jednakże tam, gdzie „w podstawowych kwestiach prawa, w których stawką jest godność człowieka i ludzkości, zasada większości nie wystarcza: w procesie tworzenia prawa każda osoba, poczuwająca się do odpowiedzialności, winna sama poszukiwać kryteriów, którymi się będzie kierować⁴⁹⁰. Prawodawca, z punktu widzenia katolickiego, musi kierować się prawdą. W prawdzie człowiek musi szukać korzeni dla swojego prawa. Jest to zadanie bardzo żmudne. Poszukiwanie takiej właściwej drogi do słusznego ładu rzeczy ludzkich musi jednak podejmować każde pokolenie⁴⁹¹.

Tezę, którą można na tym rozważaniu papieża Benedykta XVI zbudować brzmi następująco: jedynie dogłębne poznanie człowieka – adresata prawa przez ustawodawcę i zrozumienie złożoności sytuacji, w których uwikłany jest człowiek, może zapewnić to, że prawo przez niego stanowione będzie właściwe dla niego i społeczności. Teza ta dotyczy człowieka głównie w wymiarze społecznym – prawo przecież stanowi się *en block*, czyli dla społeczności, rzadko adresatami norm są osoby indywidualne. Z uwagi na charakter nauczania papieża, które jest w swej istocie wyjaśnieniem i moralnym zobowiązaniem do zachowania zgodnego z wiarą, teza ta jest jednocześnie postulatem do poznawania adresata przez prawodawcę.

Powyższy postulat nie wyłącza konieczności poszukiwania prawdy o sobie samym przez adresatów prawa. Tu pojawia się i drugi, analogiczny do pierwszego postulat. Adresat prawa ma także poznawać prawdę o sobie samym. To bowiem da mu dodatkową motywację wewnętrzną do tego, aby w pełni przyjąć prawo i realizować je. Jest ono przecież stanowione dla *ad bonum commune*, w który ma każdy członek społeczności swój udział. To dobro uwidacznia się przez poznanie prawdy o

⁴⁸⁹ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴⁹⁰ Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).

⁴⁹¹ Benedykt XVI, *Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego*, „L'Osservatore Romano” [wyd. polskie], 11–12 (318) 2009, s. 13.

człowieku. Można więc powiedzieć, że prawda o człowieku stanowi podstawę do właściwego stosunku do prawa.

W tym miejscu należy włączyć jeszcze jeden analogiczny postulat znany z literatury przedmiotu skierowany do prawodawcy. Ma on poznawać siebie. Osoba stanowiąca prawo zawsze jest pod wpływem bardzo wielu czynników i okoliczności. Wymienić można: świadomość horyzontu intelektualnego, doświadczenia życiowego, zaplecza światopoglądowego czy wiedzy na temat własnych cech osobowych⁴⁹². Tworzą one bardzo złożoną mieszaninę bodźców, na której reaguje prawodawca przy podejmowaniu decyzji na etapach stanowienia prawa. Wiedza o sobie w tym obszarze umożliwi wykonanie pracy ustawodawcy tak by rzeczywiście prawo służyło dla dobra społeczności, a ograniczało się tylko do realizacji jego subiektywnej woli, co wyraża zasada Rzymska zasada *quod principi placuit legis habet vigore*, czyli to, co podoba się władcy, ma siłę prawa⁴⁹³. Zasada ta prowadzić może do autorytarnych rządów z pogardzeniem lub nieliczeniem się dla wszystkimi poza sobą.

6.4. Stosunek do wolności

Stosunek do prawa jest także wynikiem stosunku wiernych do wolności. Wyraził tę myśl także papież Benedykt XVI. Rozumowanie jego kończące się jasną wskazówką dla wiernych, było następujące. „W świadomości współczesnych ludzi wolność nadal jawi się jako najwyższe dobro, któremu podporządkowane są wszystkie inne wartości”. Papież podaje przykłady wolności: wolność sztuki, wolność wypowiedzi, które mają, w powszechnej opinii, pierwszeństwo przed wszystkimi innymi obyczajowymi wartościami. W rezultacie, wszystko to, co konkuruje z wolnością i mogłyby zmuszać do jej ograniczenia, jest postrzegane jako niebezpieczne i niepożądane ograniczenie na wolność oraz jako wyraz zakazów, które nie powinny być formułowane we współczesnym świecie. Także prawo postrzegane jest jako ciężar i ograniczenie dla wolności, bo przez to, że obowiązują jakieś regulacje, człowiek nie może robić tego, „na co właśnie mam ochotę, i nie robić tego, na co właśnie ochoty nie ma”. Wolność w skali wartości ważnych dla współczesnego człowieka jawi się jako wartość podstawowa i jako zasadnicze prawo człowieka, które nic i nikt

⁴⁹² P. Kroczeck, *The Art of Legislation: the Principles of Lawgiving in the Church*, 2nd rev. ed., Kraków 2012, s. 249.

⁴⁹³ *Dig.* 1, 4, 1.

nie powinien ograniczać⁴⁹⁴. Papież wskazuje jednak, że takie rozumienie wolności jest powierzchowne i obciążone błędem. Dlatego też takie postrzeganie wolności wymaga koniecznej korekty. Napisał on tak: „Jeśli wolność człowieka może polegać tylko na uporządkowanym współistnieniu wolności, oznacza to, że porządek – prawo – nie jest pojęciem sprzecznym z wolnością, ale jej warunkiem, konstytutywnym elementem. Prawo nie jest przeszkodą dla wolności, ale ją konstytuuje. Brak prawa oznacza zniesienie wolności⁴⁹⁵. Dalej papież napisał tak: „Prawo nie jest przy tym przeciwieństwem wolności, ale jej warunkiem (...). Wyzwolenie nie polega na stopniowym znoszeniu praw i norm, ale na oczyszczaniu nas samych oraz norm, tak, by umożliwiło współistnienie wolności zgodne z istotą człowieczeństwa”⁴⁹⁶.

Skoro przyjmie się w perspektywie papieskiej konieczne współistnienie wolności i prawa, to od razu nasuwają się pytania: jakie prawo jest zgodne z wolnością? Jak musi być ono skonstruowane prawo, aby tworzyło prawo do wolności? Te pytania mają wielkie znaczenie, dlatego, że „istnieje pozorne prawo, które tworzy prawo niewolnicze. Wówczas nie mamy do czynienia z prawem, ale regulowaną formą bezprawia. Trzeba więc skierować wysiłki nie na to, aby znieść prawo, ale na to, aby wprowadzić rzeczywiste prawo, a więc takie, które jest zgodne z prawdą, a więc i z wolnością”⁴⁹⁷.

6.3. Stosunek do innych wartości

Papieże, niekiedy jako mimochodem, wskazywali na to, że stosunek do prawa wynika ze stosunku jego użytkowników do różnych wartości. Chodzi o wartości ogólnoludzkie. „Kościół będzie się wdawał w sprawy prawodawstwa i przypominał

⁴⁹⁴ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 184.

⁴⁹⁵ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 198.

⁴⁹⁶ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 204.

⁴⁹⁷ J. Ratzinger, *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005, s. 198.

ludzkiej wspólnoty społecznej o niezmiennych wartościach. Albowiem prawo przepada jako prawo, gdy brak mu spójnych fundamentów etycznych. W tym sensie na Kościele zawsze spoczywa odpowiedzialność za ogół⁴⁹⁸.

Jedną z tych wartości ogólnoludzkich jest słowność czy też wierność danemu słowu. Znana, szeroko rozpowszechniona w świecie rzymskim, premia łacińska głosi, że *pacta sunt servanda*, czyli, że umów należy dotrzymywać⁴⁹⁹. Przykładowo, zdaniem papieża Jana Pawła II, skoro pokój między państwami i prawo międzynarodowe są wewnętrznie ze sobą związane, prawo bowiem sprzyja pokojowi, to istnieje „szczególnie pilna konieczność prowadzenia jednostek i ludów ku szacunkowi dla prawodawstwa międzynarodowego i przestrzeganiu zobowiązań podjętych przez Władze, które ich zgodnie z prawem reprezentują”⁵⁰⁰. Należy więc wychowywać do pokoju przez nauczanie szacunku dla prawa i umów, czyli danego słowa. Podobnie uważał papież Franciszek nauczając, że pokój należy budować bezustannie zawsze szukając dobra wspólnego i zobowiązując się do dotrzymywania danego słowa i poszanowania prawa⁵⁰¹.

6.2. Podporządkowanie się prawu

Podporządkowanie się prawu przez jego adresatów to jedno z zagadnień poruszanych przez papieża Jana Pawła II. W Posynodalnej adhortacji *Redemptoris Custos* w nr 9 podkreślił on, odwołując się do przykładu z historii zbawienia, że św. Józef udał się do Betlejem z powodu spisu ludności, stosownie do zarządzenia prawowitej władzy świeckiej. „Józef spełnił wobec dziecka ważne i znamienne zadanie, by oficjalnie wpisać do rejestrów Cesarstwa imię „Jezus, syn Józefa z Nazaretu” (por. J 1, 45)”. Ten fakt historyczny ma teologiczne znaczenie – Jezus należy do rodzaju ludzkiego, czyli jest człowiekiem pośród ludzi. W konsekwencji jest obywatelem ówczesnego państwa podległemu władzy, jest podległy prawom i instytucjom

⁴⁹⁸ *Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005, s. 408.

⁴⁹⁹ Por. *Dig.*, 2.14.7.7.

⁵⁰⁰ Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_xxxvii-world-day-for-peace.html) (dostęp: 2:02.2021).

⁵⁰¹ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2020 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20191208_messaggio-53giornatamondiale-pace2020.html, (dostęp: 5.03.2021).

państwowym. To nie wyklucza tego, że jest On Synem Bożym i Zbawicielem świata. Papież podkreśla, że teologiczne rozważania związane ze zbawieniem świata przeplatane są informacjami o podporządkowaniu Jezusa i Józefa prawu, które w gruncie rzeczy, w aspekcie spisu ludności nie miały znaczenia dla misji Jezusa. Chodzi więc o ideę przezierającą z zachowania Józefa, która jest niezwykle istotna z punktu widzenia stosunku chrześcijan do władzy świeckiej i prawa, które ona stanowi. Chrześcijanin nie może odbierać apriorycznie negatywnie prawa świeckiego, lecz ma, co do zasady, dobrowolnie podporządkować się temu prawu. Papież przytacza jeszcze dwa argumenty biblijne. Pierwszy z Księgi Syracha: „(...) a przed władzą skłaniaj głowę” (Syr 4, 7) i ze słów, które zapisał św. Paweł Apostoła w Liście do Rzymian: „Každy niech będzie poddany władzom, sprawującym rządy nad innymi. Nie ma bowiem władzy, która by nie pochodziła od Boga, a te, które są, zostały ustanowione przez Boga. Kto więc przeciwstawia się władzy – przeciwstawia się porządkowi Bożemu. Ci zaś, którzy się przeciwstawili, ściągną na siebie wyrok potępienia” (...) bo nie na próżno [władza] nosi miecz (Rz 13, 1–2. 4)⁵⁰².

Jednakże złemu prawu można i należy się przeciwstawiać. Papież Jan Paweł II w *Liście do biskupów niemieckich w sprawie kościelnych poradni rodzinnych*⁵⁰³ pochwalił Konferencję Episkopatu, Niemiec za to, że nie zaakceptowała prawa dozwolającego na przerywanie ciąży, lecz odważnie i nieugięcie sprzeciwiała się aborcji.

Widać na tych przykładach, że podporządkowanie się prawy, choć jest stanem modelowym, nie ma charakteru absolutnego. Oznacza to, że wymagane jest stałe monitorowanie własnej sytuacji prawnej przez adresatów prawa i krytyczne odniesienie to prawa.

6.3. Zaangażowanie w stanowienie prawa

Wierni nie mogą oddalać się od społeczności, w której żyją, lecz w poczuciu odpowiedzialności za poszczególnych bliźnich i za tę wspólnotę, powinni włączać

⁵⁰² Zob. J. R. Armogathe, O. Chaline, *Między dwiema społecznościami: Kościół Chrystusowy a współczesne państwa*, przeł. M. Żerańska, „Communio” 3 (135) 2003, s. 3–15.

⁵⁰³ Jan Paweł II, List Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów niemieckich w sprawie kościelnych poradni rodzinnych w kwestii wydawanych przez nie zaświadczeń umożliwiających legalną aborcję, 1 listopada 1998 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/niemcy_poradnie_11011998.html, dostęp: 23.01.2021).

się działania na rzecz tej społeczności. Kościół naucza, że wzywa ich takiego zaangażowana szeroko pojmowana miłość bliźniego.

Dodać należy, że z punktu widzenia katolickiego, wierni Kościoła są pełnoprawnymi członkami społeczności państwowej⁵⁰⁴. Nie mogą być ze względu na swoją wiarę dyskryminowani. Dlatego też mają prawo się domagać, aby w zakresie spraw doczesnej społeczności przyznano im wolność przysługującą wszystkim obywatelom (kan. 227 KPK z 1983 r.)⁵⁰⁵. Oczywiście ten postulat Kościoła należy uznać za życzeniowy.

Powyższy postulat jest podstawą do zbudowania normy zobowiązującej katolików do podejmowania starań w ramach swoich możliwości, aby ten dezyderat Kościoła był urzeczywistniany. Jeżeli prawo świeckie przyznaje katolikom takie same prawa jak i innym obywatelom o innej religii lub bezwyznaniowym, to wierni powinni realizować swoje prawo do pełnej aktywności obywatelskiej⁵⁰⁶. Działania a ramach tej aktywności powinny także obejmować proces stanowienia prawa, na różnych jego etapach: inicjatywy legislacyjnej, konsultacji, referendum, głosować, itd.

Wpływanie na stanowienie prawa jest jednym z zadań, które przed wiernymi wprost stawia papież Jan Paweł II w *Dies Domini*. W tym dokumencie napisał on tak: „Jest zatem naturalne, że chrześcijanie winni dołożyć starań, aby także w szczególnych okolicznościach naszej epoki prawodawstwo cywilne brało pod uwagę ich obowiązek świętowania niedzieli”⁵⁰⁷. Choć to wezwanie papieża jest osadzone o kontekście przykazania kościelnego, to nie oznacza, że nie ma możliwości przenoszenia zadania na inne obszary obowiązków czy to czysto katolickich czy innych. Jednym bowiem z najważniejszych zadań katolika jest przenikanie światłem Ewangelii życia rodzin oraz na obronie przy jej pomocy ludzkiego życia i godności. Aby zrealizować to zadanie ma on przemieniać społeczeństwo, kształtując wedle zamysłu Chrystusa mentalność, obyczaje, prawodawstwo i struktury świata, w którym żyją. O takim, z

⁵⁰⁴ Por. GS 14.

⁵⁰⁵ P. Kroczek, *Wychowanie: optyka prawa kanonicznego i polskiego*, Kraków 2013, s. 16.

⁵⁰⁶ Zob. art. 2 ust. 1 i art. 20 ust. 2 Międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167) ; art. 22 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r. (Dz.Ur.UE. C Nr 326 z 2012 r., s. 391) z Protokółem (Nr 30) w Sprawie Stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa (Dz.U.UE. C Nr 326 z 2012 r., s. 313).

⁵⁰⁷ DD 65.

punktu widzenia kanonicznego, obowiązku i prawie stanowi kodeks Jana Pawła II w kan. 225 § 2 KPK z 1983 r.: „Każdy zgodnie z własną pozycją jest także szczególnie zobowiązany, by duchem ewangelicznym przepajać i udoskonalać porządek doczesny, dając w ten sposób świadectwo Chrystusowi, zwłaszcza w życiu codziennym i pełnieniu świeckich funkcji”.

Podobną myśl wyraził papież Jan Paweł II w encyklice *Evangelium Vitae*, gdzie napisał, że zarówno jednostki, jak i rodziny, grupy i stowarzyszenia są odpowiedzialne – choć z różnego tytułu i na różne sposoby za realizację przedsięwzięć w dziedzinie prawodawstwa, które kierując się szacunkiem dla wszystkich i logiką demokratycznego współistnienia, przyczyniają się do budowania społeczeństwa opartego na uznaniu i ochronie godności każdej osoby oraz na obronie i promocji życia wszystkich⁵⁰⁸.

Pisząc o stosunku wienrych do prawa, należy podnieść aspekt zaangażowania wienrych w dobro wspólne, którego zabezpieczeniem jest prawo. Papież Benedykt XVI w encyklice *Caritas in veritate* podkreślił, że „Kochać kogoś to znaczy pragnąć jego dobra i angażować się skutecznie w tym celu. Obok dobra indywidualnego istnieje dobro związane ze współżyciem społecznym osób: dobro wspólne. Jest to dobro owego my – wszyscy, składającego się z poszczególnych osób, rodzin oraz grup pośrednich, łączących się we wspólnocie społecznej. (...) Pragnienie dobra wspólnego i angażowanie się na jego rzecz stanowi wymóg sprawiedliwości i miłości. Angażowanie się na rzecz dobra wspólnego oznacza z jednej strony troszczenie się, a z drugiej – korzystanie z zespołu instytucji tworzących z punktu widzenia prawnego, cywilnego, politycznego i kulturalnego strukturę życia społecznego (...). Tym bardziej skutecznie kochamy bliźniego, im bardziej angażujemy się na rzecz dobra wspólnego, odpowiadającego również na jego rzeczywiste potrzeby”⁵⁰⁹. Przyczynianie się więc do stanowienia prawa świeckiego może być rozpatrywane jako akt miłości, który z punktu widzenia praktyki wiary jest niezwykle ważny.

⁵⁰⁸ EV 90.

⁵⁰⁹ CV 7; zob. Konferencja Episkopatu Polski (Rada ds. Społecznych), *W trosce o człowieka i dobro wspólne*, Warszawa 2012.

Wpływanie na stanowienie prawa powinno odbywać się z uwzględnieniem, a szczególnie z zabezpieczeniem wartości najważniejszych z punktu widzenia katolickiego. Papież Jan Paweł II w Homilii wygłoszonej w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry w 1991 r. mówił do młodzieży tak: „Waszym posłannictwem jest zabezpieczenie w jutrzejszym świecie obecności takich wartości, jak pełna wolność religijna, poszanowanie osobowego wymiaru rozwoju, ochrona prawa człowieka do życia poczynając od momentu poczęcia aż do naturalnej śmierci, troska o rozwój i umocnienie rodziny, dowartościowanie kulturowych odrębności dla wzajemnego ubogacania się wszystkich ludzi, ochrona równowagi naturalnego środowiska, które coraz bardziej bywa zagrożone”⁵¹⁰. Ty samym papież Polak wskazywał na konieczność zaangażowania się w stanowienie prawa, które nie będzie wyłącznie kompromisem zawartym w demokratycznych warunkach. Należy zgodzić się z opinią, że to papieskie przesłanie „każe nie ustawać w zabiegach, aby wszystkie [te wartości] znalazły szansę swej realizacji w każdym porządku prawnym”⁵¹¹.

Stosunek wiernych do prawa zależy także od tego w jaki sposób ono powstaje. Ten problem zogniskowany jest na proces prawotwórczym i dotyczy także wewnętrznych kryteriów prawa. Odnosząc się do pierwszego problemu należy wskazać, że konieczne są takie zabezpieczenia, aby prawo nie stało się narzędziem władzy nie-licznych. Prawo ma być wyrazem wspólnych interesów ogółu. Udział więc jego powstaniu i nadaniu mocy obowiązującej powinni być ci, których prawo dotyczy. Ta myśl papieża jest odblaskiem znanej prawniczej rzymskiej i kanonicznej maksymy: *Quod omnes similiter tangit, ab omnibus comprobetur*⁵¹², czyli „Co wszystkich podobnie dotyczy, przez wszystkich winno być zatwierdzone”. Ten głos papieski również może być odebrany jako głos za formułą demokratyczną sprawowania władzy. Zdaniem Josepha Ratzingera dopuszczenie wielu do uczestnictwa w procesie tworzenia prawa, sprawi, iż „jest to prawo wszystkich, i które w związku z powyższym

⁵¹⁰ Jan Paweł II, *Homilia z mszy na Jasnej Górze (1991)*, [https://jp2online.pl/obiekt/homilia-z-mszy-na-jasnej-gorze-\(1991\);T2JqZWN0OjM3MzU=](https://jp2online.pl/obiekt/homilia-z-mszy-na-jasnej-gorze-(1991);T2JqZWN0OjM3MzU=) (12.03.2023).

⁵¹¹ F. Longchamps de Bérier, *Autonomia prawa i moralność*, „Chrześcijaństwo. Świat. Polityka. Zeszyty myśli społecznej Kościoła” 1 (208), s. 26.

⁵¹² Cod. 5.59.5.2; por. Bonifatio PP. VIII, *Liber sextus decretalium*, 3.03.1298, [w:] *Corpus Iuris Canonici*, editio Lipsiensi secunda post Ae. L. Richteri curas ad librorum manuscriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Ae. Friedberg, vol. 2, Gratz 1959, kol. 933–1121, tu: 5, 13, 61.

może i powinno być szanowane. W rzeczy samej, zapewnienie społecznego uczestnictwa w kształtowaniu prawa oraz w sprawiedliwym sprawowaniu władzy jest zasadniczym powodem przemawiającym za demokracją jako najwłaściwszą postacią porządku politycznego”⁵¹³.

Dobrym podsumowaniem tego punktu będzie to, co z kolei napisał papież Franciszek. Wskazywał w swoim nauczaniu, że „Każdy może wnieść swój kamień do budowy wspólnego domu”. Odbywa się to może poprzez wspólną troskę i rozwiązanie „autentycznego życia politycznego”⁵¹⁴. Takie życie opiera się m.in. na prawie. To ono bowiem tworzy rany działania i wyznacza jego kierunek⁵¹⁵.

6.6. Podsumowanie

Przedstawienie idei prawa świeckiego w nauczaniu papieży nie byłoby pełne bez wskazania wzorca stosunku wiernych do prawa świeckiego. Powyżej został on przedstawiony poprzez ukazanie pewnych czynników kształtujących ten stosunek. Tymi czynnikami jest odniesienie się adresatów prawa do prawdy, wolności, słowności, jako przykładu ogólnoludzkich wartości, a także podporządkowanie się prawu i zaangażowanie w jego stanowienie.

⁵¹³ J. Ratzinger (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009, s. 221.

⁵¹⁴ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2019 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20181208_messaggio-52giornatamondiale-pace2019.html, (dostęp: 5.03.2021).

⁵¹⁵ Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2019 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20181208_messaggio-52giornatamondiale-pace2019.html, (dostęp: 5.03.2021).

Zakończenie

Przedmiotem pracy była idea prawa zawarta w nauczaniu papieży: Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka.

Głównym celem niniejszego opracowania przedstawienie rozumienia fenomenu prawa świeckiego przez Kościół w trzech pontyfikatach i wskazanie na oczekiwania czy też postulaty, które formułowali papieże wobec prawa. Te postulaty były formułowane zawsze z perspektywy teologicznej i filozoficznej (filozofia rozumiana jest tu jako *ancilla teologiae*), która dla Kościoła jest koniecznym i oczywistym probiezmem oceny i ewentualnej korekty człowieka i świata. Z kolei celem pośrednim badań była promocja prawa jako jednej z ważniejszych wartości uniwersalnych świata. Propagowanie tej wartości odbyło się poprzez przypomnienie, że z uwagi na rolę, które w prawo świeckie pełni w państwie (w relacjach pomiędzy członkami społeczności, a także pomiędzy różnymi społecznościami) oraz w relacjach pomiędzy państwami, oczekiwać należy, że prawo będzie dobrej jakości. Poprzez dobrą jakość prawa rozumieć należy zgodność zarówno w warstwie zasad, jak i instytucji oraz przepisów z ogólnoludzkimi, czyli w istocie głęboko chrześcijańskimi wartościami.

Trudnością w realizacji przedstawionych celów był nieprawniczy język używany przez papieży. Brak precyzji uwidocznił się szczególnie w enuncjacja papieża Franciszka. Po drugiej stronie z kolei jest papież Benedykt XVI, którego niektóre tekstu mogą być włączone do podręczników prawniczych.

Hipoteza sformułowana na początku pracy we Wstępie została pozytywnie zweryfikowane. Po pierwsze, prawo świeckie jest rzeczywiście ważnym ogólnoludzkim fenomenem z punktu widzenia Kościoła. Po drugie, prawo jest przedmiotem papieskiego obszernego i niekiedy bardzo głębokiego nauczania. Z kolei, gdy chodzi o hipotezę poboczną (*pro domo sua*), to w prawie polskim można znaleźć dość łatwo obecność realizacji nauczania papieskie odnośnie prawa świeckiego.

Dokonując merytoryczne podsumowania rozważań zawartych w tej pracy, starając się uwspólniać (traktując *en block*) nauczanie papieży w tym obszarze, można dokonać kilku podsumowujących uwag. Uwagi te będą miały formę: 1) wniosków płynących z analizy wypowiedzi papieży na temat prawa świeckiego oraz 2) postulatów formułowanych przez papieży wobec prawodawców i samego prawa. Uwagi te są następujące:

1. Żaden z papieży nie jest nastawiony antyjurydycznie.
2. Papieże interesują się prawem świeckim i analizują go zarówno na poziomie fenomenu jak i instytucji prawnych, a także poszczególnych ustaw czy nawet przepisów.
3. Zdaniem Jana Pawła II, Benedykt XVI i Franciszka prawo świeckie musi mieć zawsze odniesienie do prawa Bożego, przynajmniej prawa Bożego naturalnego.
4. Papieże widzą prawo jako ogólnoludzką wartość, która musi być w optyce Kościoła.
5. Mnożenie prawa świeckiego (w sensie liczby ustaw) powoduje deprecjację prawa jako wartości oraz nieskuteczność prawa jako narzędzia-regulatora.
6. Podejście papieży do prawa i jego funkcji cechuje duży realizm, w tym sensie, że nie można papieżom zarzucić administracyjnego idealizmu, polegającego na naiwnej wierze w to, że każda ustawa kształtuje skutecznie rzeczywistość zgodnie z *mens legislatoris*.
7. Papieże podkreślają konieczność rozwijania kultury prawnej na gruncie świeckim.
8. Prawo świeckie ma swoje miejsce zarówno w relacjach między ludźmi, społecznościami, narodami, a także państwami i pomiędzy społecznościami międzynarodowymi.
9. Papieże (zwłaszcza papież Benedykt XVI) patrzą na prawo świeckie także w długiej, bo sięgającej prawa rzymskiego perspektywie historycznej. Nie ograniczają się oni do oceny fenomenu współczesnego prawa, ale zwracają uwagę na pewne historyczne procesy, jak rozdział Kościoła od państwa i w konsekwencji wiary (religii) i prawa świeckiego.
10. Papieże (zwłaszcza papież Benedykt XVI) znają dorobek prawników i filozofów prawa i korzystają z niego, przy czym są szeroko otwarci także na myśl powstałą poza kręgiem członków Kościoła katolickiego.

11. Papieże, a szczególnie Jan Paweł II i Franciszek mieli twórczy wkład rozwój praw ludzkich, czyli ich ukierunkowanie na określone dobro, zakres i stopień ochrony, W ten sposób, przyczyniali się do rozwoju tych praw.

Zważywszy na wielką wagę zagadnienia prawa świeckiego i jego kapitalne znaczenie dla życia ludzi, nauczanie Kościoła katolickiego dotyczące prawa świeckiego zawarte w enuncjacjach papieży powinno być wysłuchane przez ustawodawców. Tak być powinno z uwagą i to niezależnie od ich osobistej wiary ustawodawców czy poważania przez nich autorytetu Następców św. Piotra jako nauczycieli wiary i moralności. Nawet ci nieprzychylni czy wrodozy wobec Kościoła ustawodawcy powinni kierować się w duchu odpowiedzialności za swój świecki urząd i jego wypełnianie łacińską premiom pochodzącą z *Metamorfoz* Owidiusza – *fas est et ab hoste doceri*, czyli że jest godne uczyć się nawet i od wroga⁵¹⁶.

A jeżeli nawet to nauczanie Kościoła będzie przez osoby odpowiedzialne w państwach za prawo odrzucone to i tak należy o nim przypominać (także w formie prac naukowych, jak niniejsza) i należy żywić nadzieję nadejdzie czas, że myśl chrześcijańska będzie jak ogień rzucony na ziemię (Łk 12, 4). W ten sposób Kościół katolicki może pełnić wobec państwa tę służbę, której ono (tak bardzo) potrzebuje.

⁵¹⁶ Owidiusz, *Metamorfozy*, przeł. A. Kamińska, S. Stabryła, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995, księga 4, wers 428.

Bibliografia

1. Źródła

1.1. Dzieła papieskie (Jana Pawła II, Benedykta XVI, Franciszka)

Benedictus PP. XVI, Litteræ encyclicæ *Caritas in veritate* de humana integra progressionem in caritate veritateque, AAS 101 (2009), s. 641–709; wersja polska: http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html (dostęp: 9.02.2021).

Benedictus PP. XVI, Litteræ encyclicæ *Deus caritas est* de christiano amore, AAS 98 (2006), s. 217–252; wersja polska: http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20051225_deus-caritas-est.html (dostęp: 2.01.2021).

Benedictus XVI PP., Adhortatio apostolica postsynodalia *Sacramentum caritatis* de Eucharistia vitæ missionisque Ecclesie fonte et culmine, 22 lutego 2007 r., AAS 99 (2007), s. 105–180; wersja polska: Benedykt XVI, Posynodalna adhortacja apostolska *Sacramentum caritatis*, http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/apost_exhortations/documents/hf_ben-xvi_exh_20070222_sacramentum-caritatis.html (dostęp: 23.02.2021).

Benedykt XVI (J. Ratzinger), *Formalne zasady chrześcijaństwa. Szkice do teologii fundamentalnej*, przeł. W. Szymona, Poznań 2009.

Benedykt XVI, *Discorso ai partecipanti al Congresso Intemazionale sulla legge morale naturale promosso dalla Pontificia Università Lateranense*, 12 lutego 2007 r., AAS, 109 (2007), s. 243–246.

Benedykt XVI, *Jeśli Boga nie ma, prawa człowieka upadają*, <https://www.vatican-news.va/pl/papiez/news/2018-05/papiez-benedykt-prawa-czlowieka.html> (dostęp: 1.02.2022).

Benedykt XVI, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 2007 r., *Osoba ludzka sercem pokoju*, 1 stycznia 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/pokoj2007_08122006.html (dostęp: 23.01.2021).

- Benedykt XVI, Orędzie Papieża na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy, 2013 r., http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/pl/messages/migration/documents/hf_ben-xvi_mes_20121012_world-migrants-day.html (dostęp: 1.02.2021).
- Benedykt XVI, *Poszukiwanie prawdy nie stanowi zagrożenia dla tolerancji czy pluralizmu kulturowego*, „L'Osservatore Romano” [wyd. polskie], 11–12 (318) 2009, s. 13.
- Benedykt XVI, Przemówienie do uczestników kongresu zorganizowanego przez Komisję Episkopatów Wspólnoty Europejskiej (COMECE): *Wartości uniwersalne ukształtowane przez chrześcijaństwo są duszą Europy*, 24 marca 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/comece_24032007.html (dostęp 6.03.2021).
- Benedykt XVI, Przemówienie do uczestników sympozjum z okazji 25-lecia promulgowania Kodeksu Prawa Kanonicznego *Prawo kościoła jest prawem wolności*. 25 stycznia 2008 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/kpk_25012008.html (dostęp: 2.01.2021).
- Benedykt XVI, Przemówienie po koncercie z okazji 60-lecia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka: *Bez fundamentu etycznego prawom człowieka brak oparcia*, 10 grudnia 2008 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/prawaczl_10122008.html (6.03.2021).
- Benedykt XVI, Przemówienie w Bundestagu: *Serce rozumne. Refleksje na temat podstaw prawa*, 22 września 2011 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/niemcy2011_bundestag_22092011.html (dostęp: 2.03.2021).
- Benedykt XVI, Przemówienie w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych: *Prawa człowieka są wyrazem sprawiedliwości*, 18 kwietnia 2008, Nowy Jork,
- Benedykt XVI, Przemówienie wygłoszone w ONZ, 18 kwietnia 2008 r., Nowy Jork, podróż do USA 15-21 kwietnia 2008 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/usa_onz_18042008.html (dostęp: 12.03.2021).

Benedykt XVI, Przesłanie z okazji Światowego Dnia Wyżywienia, 2007 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/fao_04102007.html (dostęp: 3.03.2021).

Bóg i świat. Wiara i życie w dzisiejszych czasach. Z kardynałem Josephem Ratzingerem rozmawia Peter Seewald, przeł. G. Sowinski, Kraków 2005.

Codex Iuris Canonici auctoritate Ioannis Pauli PP. II promulgatus, AAS 75 (1983) cz. 2, s. 1–318; tekst łacińsko-polski; przekład zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu Polski, Poznań 1984.

Francesco, Litterae encyclicae *Laudato si'* de communi domo colenda, 24 maja 2015 r., AAS 107 (2015), s. 847–945.

Francesco, Adhortatio apostolica *Evangelii gaudium* de Evangelio Nuntiando nostra aetate, AAS 105 (2013), s. 1019–1137; wersja polska: Franciszek, Adhortacja apostolska *Evangelii gaudium*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20131124_evangelii-gaudium.html (2.04.2021).

Francesco, Constitutio Apostolica *Veritatis gaudium* de universitatibus et facultatibus ecclesiasticis 8 grudnia 2017 r., AAS 110 (2018), s. 1–41; wersja polska: Franciszek, Konstytucja apostolska *Veritatis gaudium* o uniwersytetach i wydziałach kościelnych, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_constitutions/documents/papa-francesco_costituzione-ap_20171208_veritatis-gaudium.html (12.11.2021).

Francesco, Discorso del santo Padre Francesco in occasione degli auguri del corpo diplomatico Accreditato presso la Santa Sede, 11 stycznia 2016 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/speeches/2016/january/documents/papa-francesco_20160111_corpo-diplomatico.html, (dostęp: 23.01.2021).

Francesco, Messaggio del santo Padre Francesco, In occasione della Giornata Internazionale dell'Infermiere, 12 maja 2020 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/pont-messages/2020/documents/papa-francesco_20200512_messaggio-giornata-infermiere.html (dostęp: 12.05.2021).

- Francesco, Omelia del santo padre Francesco, Festa della presentazione del signore Xxiv giornata mondiale della vita consacrata, 1 lutego 2020 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/consecrated_life/documents/papa-francesco_20200201_omelia-vitaconsacrata.html (1.05.2021).
- Franciscus PP., Litterae apostolicae *Misericordia et misera* de Iubilaeo Extraordinario. *Misericordiae concludendo*, 20 listopada 2016 r., AAS 108 (2016), s. 1311–327; wersja polska: Franciszek, List apostolski *Misericordia et misera*, http://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_letters/documents/papa-francesco-lettera-ap_20161120_misericordia-et-misera.html (dostęp: 2.01.2021).
- Franciszek, Bożonarodzeniowe Orędzie *Urbi et Orbi*, 25 grudnia 2016 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/urbi/documents/papa-francesco_20161225_urbi-et-orbi-natale.html (dostęp: 2.03.2021).
- Franciszek, Homilia podczas kanonizacji Jana Pawła II, 27 kwietnia 2014 r., <https://www.radiomaryja.pl/kosciol/kanonizacja-jana-pawla-ii-homilia-papieża-franciszka/> (dostęp: 12.03.2023).
- Franciszek, Msza św. w kaplicy Domu św. Marty 31 października 2014 r., *Prawom i ciału*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i_homilie/swmarta_31102014.html (dostęp: 21.06.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2016 r., 17 stycznia 2016 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20150912_world-migrants-day-2016.html (dostęp: 12.04.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2017 r., 15 stycznia 2017 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20160908_world-migrants-day-2017.html (dostęp: 12.04.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Migranta i Uchodźcy 2018 r., 14 stycznia 2018 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/migration/documents/papa-francesco_20170815_world-migrants-day-2018.html (dostęp: 12.04.2021).

- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2014 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20131208_messaggio-xlvii-giornata-mondiale-pace-2014.html), (dostęp. 3.02.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2015 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20141208_messaggio-xxviii-giornata-mondiale-pace-2015.html), (dostęp. 3.03.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2016 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20151208_messaggio-xxix-giornata-mondiale-pace-2016.html#_ftn17), (dostęp. 3.02.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2017 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20161208_messaggio-l-giornata-mondiale-pace-2017.html), (dostęp. 5.03.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2019 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20181208_messaggio-52giornatamondiale-pace2019.html), (dostęp. 5.03.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2020 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20191208_messaggio-53giornatamondiale-pace2020.html), (dostęp. 5.03.2021).
- Franciszek, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2021 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/peace/documents/papa-francesco_20201208_messaggio-54giornatamondiale-pace2021.html#_ftn6), (dostęp. 17.02.2021).
- Franciszek, Orędzie *Urbi et Orbi*, 25 grudnia 2018 r., (http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/urbi/documents/papa-francesco_20181225_urbi-et-orbi-natale.html) (dostęp: 15.02.2021).

Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Amoris laetitia* o miłości w rodzinie, 19 marca 2016 r., https://w2.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20160319_amoris-laetitia.html (5.09.2016).

Franciszek, Posynodalna adhortacja apostolska *Querida Amazonia* Ojca Świętego Franciszka Ludowi Bożemu i Wszystkim Ludziom Dobrej Woli, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/apost_exhortations/documents/papa-francesco_esortazione-ap_20200202_querida-amazonia.html (dostęp; 12.02.2023).

Franciszek, Przemówienie *O broni nuklearnej*, 24 listopada 2019 r., http://www.vatican.va/content/francesco/pl/messages/pont-messages/2019/documents/papa-francesco_20191124_messaggio-arminucleari-nagasaki.html (dostęp: 1.02.2021).

Franciszek, Przesłanie z okazji Światowego Dnia Wyżywienia 2014 r., *Głód zagraża pokojowi*, 16 października 2014 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/franciszek_i/przemowienia/fao_16102014.html (dostęp: 16.01.2021).

Jan Paweł II, Homilia podczas mszy św. na stadionie olimpijskim i beatyfikacja Bernarda Lichtenberga i Karola Leisnera, Berlin, 23 czerwca 1986 r., w czasie Podróży apostolskie Papieża Jana Pawła II do Niemiec Paderborn-Berlin, 21–23 czerwca 1996 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/niemcy_beat_23061996.html (dostęp: 1.03.2021).

Jan Paweł II, Homilia Podczas mszy św. Przed Sanktuarium św. Józefa: *Rodzina wspólnotą życia i miłości*, Kalisz, 4 czerwca 1997 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/kalisz_04061997.html (dostęp: 2.01.2021).

Jan Paweł II, Homilia w czasie mszy św. odprawionej na lotnisku wojskowym, Radom, 4 czerwca 1991 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/15radom_04061991.html (dostęp: 23.01.2021).

- Jan Paweł II, Homilia w czasie Mszy św. w Nowym Targu, 8 czerwca 1979 r., <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/572> (dostęp: 23.01.2021).
- Jan Paweł II, Homilia w czasie nabożeństwa maryjnego odprawionego na lotnisku w Muchowcu, 20 czerwca 1983 r., <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/564/pos/21/haslo/prawa%20czlowieka> (dostęp: 23.01.2021).
- Jan Paweł II, *Homilia z mszy na Jasnej Górze (1991)*, [https://jp2online.pl/obiekt/homilia-z-mszy-na-jasnej-gorze-\(1991\);T2JqZWN0OjM3MzU=](https://jp2online.pl/obiekt/homilia-z-mszy-na-jasnej-gorze-(1991);T2JqZWN0OjM3MzU=) (12.03.2023).
- Jan Paweł II, List [przesłanie] do sekretarza generalnego VI Światowej Konferencji ONZ poświęconej kobiecie: *It is with genuine pleasure*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/onz_kobieta_26051995.html (dostęp: 4.02.2021).
- Jan Paweł II, List apostolski *Ordinatio sacerdotalis* o udzielaniu święceń kapłańskich wyłącznie mężczyznom, 22 maja 1994 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/ordinatio_sacerdotalis.html (12.03.2021).
- Jan Paweł II, *List do ludzi w podeszłym wieku*, 1 października 1999, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/do_starzych_01101999.html (30.12.2021).
- Jan Paweł II, List Ojca Świętego Jana Pawła II do biskupów niemieckich w sprawie kościelnych poradni rodzinnych w kwestii wydawanych przez nie zaświadczeń umożliwiających legalną aborcję z dnia 1 listopada 1998 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/listy/niemcy_poradnie_11011998.html, (dostęp: 23.01.2021).
- Jan Paweł II, Msza św. na placu Rewolucji im. José Martí w Hawanie, 25 stycznia 1998 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/kuba_25011998.html (dostęp: 3.02.2021).
- Jan Paweł II, Msza św. z okazji Jubileuszu Parlamentarzystów i Polityków: *W ofiarnej służbie człowiekowi i społeczeństwu*, 5 listopada 2000 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/homilie/politycy_05112000.html (dostęp: 2.01.2021).

- Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju 1991: *Poszanowanie sumienia każdego człowieka warunkiem pokoju*, 1 stycznia 1991 r., <https://papiez.wiara.pl/doc/378718.Poszanowanie-sumienia-kazdego-czlowieka-warunkiem-pokoju-1991> (dostęp.: 12.03.2021).
- Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 1999 r., http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_14121998_xxxii-world-day-for-peace.html (dostęp: 21.12.2020).
- Jan Paweł II, Orędzie na Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 2004 r., (http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/messages/peace/documents/hf_jp-ii_mes_20031216_xxxvii-world-day-for-peace.html), (dostęp: 2:02.2021).
- Jan Paweł II, Orędzie na XXI Światowy Dzień Pokoju, 1 stycznia 1987 r., [w:] *Nauczanie Kociola Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- Jan Paweł II, Podróż apostolska papieża Jana Pawła II do Niemiec Paderborn Berlin 21–23 czerwca 1996 r. Spotkanie z Niemiecką Konferencją Episkopatu 22 czerwca 1996 r., Paderborn: *Konieczny jest rozwój ducha misyjnego*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/niemcy_ke_22061996.html (dostęp: 3.02.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski, biskupów z zagranicy oraz do przełożonych zgromadzeń zakonnych, 9 czerwca 1991 r, Warszawa, http://www.vatican.va/content/john-paul-ii/pl/speeches/1991/june/documents/hf_jp-ii_spe_19910609_conferenza-episcopale-polacca.html (2.02.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie do nowego ambasadora Republiki Chińskiej (Tajwan): *Religie są elementem życia i kultury narodu*, http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/tajwan_30012004.html (dostęp: 15.02.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie do przedstawicieli IV Światowego Kongresu Duszpasterstwa Migrantów i Uchodźców, 9 października 1998 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/kongres_migracja_09101998.html (dostęp: 1.02.2021).

- Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników Międzynarodowego sympozjum nt. „Evangelium vitae a prawo”: *Nienaruszalne prawa istoty ludzkiej*, 24 maja 1996 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/prawa_istoty_24051996.html (dostęp: 02.01.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie do uczestników sesji plenarnej Kongregacji Nauki Wiary: *Z odwagą głosmy prawdy konieczne do zbawienia*, „L’Osservatore Romano” (2004) nr 5, s. 43–44.
- Jan Paweł II, Przemówienie do włóknianek z Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego „Uniontex”, 13 czerwca 1987, Łódź, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/810> (dostęp: 4.02.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie podczas audiencji papieskiej dla ministrów spraw wewnętrznych UE, Rzym, 30 październik 2003 r., http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/msw_ue_30102003.html (dostęp: 21.12.2020).
- Jan Paweł II, Przemówienie podczas poświęcenia nowej Kliniki Kardiochirurgii Szpitala im. Jana Pawła II: *Prawo Boże stawiajcie przed prawo ludzkie*, 9 czerwca 1997 r., https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/krakow_09061997.html (23.03.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie podczas spotkania Papieża z uczestnikami seminarium zorganizowanego przez Fundację Roberta Schumana, 7.11.2003, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/przemowienia/fund_rschumana_07112003.html (23.03.2021).
- Jan Paweł II, Przemówienie w czasie ceremonii powitalna na lotnisku, 5 maja 2001 r. Damaszek; zob. Jan Paweł II, Przemówienie do korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy Stolicy Apostolskiej, 13 stycznia 2001 r., „L’Osservatore Romano”, wyd. polskie (2001) nr 3, s. 19
- Jan Paweł II, Przesłanie do Dyrektora Generalnego FAO z okazji Światowego Dnia Wyżywienia, Watykan, 13.10.2002 r.), https://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/en/messages/food/documents/hf_jp-ii_mes_20021017_xxii-world-food-day.html (dostęp 16.12.2021 r.).

- Jan Paweł II, *Przesłanie papieskie z okazji 1200. rocznicy koronacji Karola Wielkiego. 14.12.2000r.*, [w:] R. De Mattei, *De Europa*, Firenze 2006, s. 27
- Jan Paweł II, *Przesłanie z okazji 50. Rocznicy Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka* (30.11.1998), „L'Osservatore Romano”, wydanie polskie 3 (1999), s. 11–12.
- Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, X ŚDM 1995 - Manila, Filipiny 1995-01-14.
- Jan Paweł II, *Rozważanie podczas Czuwania Modlitewnego*, X Światowy Dzień Młodzieży 1995, 14 stycznia 1995 r., Manila, Filipiny, <http://www.nauczaniejp2.pl/dokumenty/wyswietl/id/687>, (dostęp: 2:02.2021).
- Joanne Paulus II PP., *Adhortatio apostolica post synodum Pro Libano Une espérance nouvelle pour le Liban*, 10 maja 1997 r., AAS 99 (1997), s. 313–416.
- Joannes Paulus PP. II, *Adhortatio apostolica Christifideles laici de vocatione et missione Laicorum in Ecclesia et in mundo*, 30 grudnia 1988 r., AAS 81 (1989), s. 393–521; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Christifideles laici*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- Joannes Paulus PP. II, *Adhortatio apostolica Ecclesia in Oceania*, 22 listopada 2001 r. AAS 94 (2002), s. 361–428; wersja polska: Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja *Ecclesia in Oceania*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- Joannes Paulus PP. II, *Adhortatio apostolica Familiaris consortio de Familiaie Christianae muneribus in mundo huius temporis*, 22 maja 1981 r., AAS 74 (1982), s. 81–191; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- Joannes Paulus PP. II, *Adhortatio apostolica postsinodalis Ecclesia in Africa de Ecclesia in Africa eiusque evangelizandi opere bis millesimum sub annum*, 4 września 1995 r., AAS 88 (1996) s. 5–82; wersja polska: Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja *Ecclesia in Africa*, [w:] *Nauczanie Ojca Świętego*, [w:]

Nauczanie Kościoła Katolickiego, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

Joannes Paulus PP. II, Adhortatio apostolica *Catechesi tradendae* de catechesi nostro tempore tradenda, 16 października 1979 r., AAS 71 (1979), s. 1277–1340; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

Joannes Paulus PP. II, Epistula apostolica *Dies Domini* de Dei Dominicae sanctificatione, AAS 90 (1998), s. 713–766; wersja polska: Jan Paweł II, List apostolski *Dies Domini*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

Joannes Paulus PP. II, Epistula apostolica *Salvifici doloris* de christiana doloris humani significatione, 11 lutego 1984 r., AAS 76 (1984), s. 244–246; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

Joannes Paulus PP. II, Exhortación Apostólica postsinodal *Ecclesia in America el encuentro con Jesucristo vivo, camino para la conversión, la comunión y la solidaridad en América*, 22 stycznia 1999 r., AAS 91 (1999), s. 717–815. Jan Paweł II, Postsynodalna apostolskiej ekshoratacji *Ecclesia in America*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

Joannes Paulus PP. II, Litterae apostolicae *Redemptor hominis* Iesus Christus est centrum universi et historiae, 4 marca 1979 r., AAS 71 (1979), s. 257–324; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika „*Redemptor Hominis*” Ojca Świętego Jana Pawła II, Poznań 1979.

Joannes Paulus PP. II, Litterae encyclicae *Laborem exercens*, de labore humano, lxxxx expleto anno ab editis litteris encyclicis rerum novarum, 14 września 1981 r., AAS 73 (1981), s. 577–647; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.

- Joannes Paulus PP. II, Litterae encyclicae *Sollicitudo rei socialis* vicesimo expleto anno sb editis litteris encyclicis a verbis «Populorum progressio» incipientibus, AAS 80 (1988), s. 547–560; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- Joannes Paulus PP. II, Littere Encyclicae *Centesimus annus* a promulgatione Litterarum Encyclicarum Decessoris Nostri v.m. Leonis XIII, AAS 83 (1991), s. 793–867; wersja polska: Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, [w:] *Nauczanie Kościoła Katolickiego*, CD-ROM, Wydawnictwo „M”, Kraków 2003.
- John Paul II, *Address to the Bishops of Australia*, Sydney, 26 listopada 1986 r., AAS 79 (1987), s. 960.
- Papież Franciszek, Wielki Imam Al-Azharr Ahmad Al-Tayyeb, *Deklaracja o ludzkim braterstwie dla pokoju na świecie i zgodnego współistnienia*https://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (12.07.2022 r.).
- Ratzinger J. (Benedykt XVI), *Wykłady bawarskie z lat 1963–2004*, przeł. A. Czarnocki, Warszawa 2009.
- Ratzinger J., *Biblijne aspekty tematu: wiara a polityka*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5), s. 197–240.
- Ratzinger J., *Czas przemian w Europie. Miejsce Kościoła i świata*, przekł. M. Mijałska, Kraków 2001.
- Ratzinger J., *Europa Benedykta w kryzysie kultur*, Częstochowa 2005.
- Ratzinger J., *Europa–dziedzictwo zobowiązujące chrześcijan*, tłum. L. Balter, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5) s. 258–270.

- Ratzinger J., *Komentarz do konstytucji duszpasterskiej o Kościele w świecie współczesnym Gaudium et spes*, [w:] J. Ratzinger, *Opera omnia*, Tom VII-2, *O nauce II Soboru Watykańskiego II*, red. K. Gózdź, M. Górecka, tłum. E. Grzesiuk, s. 705–794.
- Ratzinger J., Maier H., *Demokracja w Kościele. Możliwości i ograniczenia*, Kraków 2005.
- Ratzinger J., *Prawda, wartości, władza*, Kraków 1999.
- Ratzinger J., *Sól ziemi. Chrześcijaństwo i Kościół katolicki na przełomie tysiącleci. Z kardynałem rozmawia Peter Seewald*, przeł. G. Sowinski, Kraków 1998.
- Ratzinger J., *Wiara, prawda, tolerancja. Chrześcijaństwo a religie świata*, Kielce 2005.
- Ratzinger J., *Wolność i więzy w Kościele*, tłum. J. Kruczyńska, [w:] J. Ratzinger, *Kościół–Ekumenizm–Polityka*, red. L. Balter, Poznań–Warszawa 1990, (Kolekcja: Communio nr 5) s. 224–240.
- Ratzinger J., *Życie – fundamentalną wartością i nienaruszalnym prawem człowieka*, „Ethos” 2 (1987), nr 5, s. 12–34.
- Wojtyła K., *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 2001.

1.2. Inne źródła

- Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie: Helsinki, 1 sierpnia 1975 r.*, Warszawa 1980.
- Bonifatio PP. VIII, *Liber sextus decretalium*, 3.03.1298, [w:] *Corpus Iuris Canonici*, editio Lipsiensi secunda post Ae. L. Richter curas ad librorum manuscriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Ae. Friedberg, vol. 2, Gratz 1959, kol. 933–1121, tu: 5, 13, 61.
- Codex Iustinianus*, [w:] *Corpus Iuris Civilis, editio stereotypa quinta*, ed. P. Kruger, vol. 11, Berlolini 1892.
- Congregatio pro Doctrina Fidei, *Declaratio Dominus Iesus de Iesu Christi atque Ecclesiae unicitate et universalitate salvifica*, 6.08.2000, AAS 92 (2000), s. 742–765.

Congregatio pro Doctrina Fidei, *Instructio de observantia erga vitam humanam nascentem deque procreationis dignitate tuenda* *Donum vitae*, 22 lutego 1987 r., AAS 80 (1988), s. 70–102; wersja polska: *Posoborowe dokumenty Kościoła Katolickiego o małżeństwie i rodzinie*, t. 1, Wydawnictwo M, Kraków 1999, s. 309–343.

Dokument o ludzkim braterstwie dla pokoju światowego i współlistnienia, https://www.vatican.va/content/francesco/pl/travels/2019/outside/documents/papa-francesco_20190204_documento-fratellanza-umana.html (12.07.2022 r.).

Drugi Protokół Fakultatywny do Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych w sprawie zniesienia kary śmierci z dnia 15 grudnia 1989 r. (Dz.U. z 2014 r. poz. 891).

Iustiniani digesta, [w:] *Corpus Iuris Civilis*, editio stereotypa quinta, ed. Th. Mommsen, vol. 1, Berolini 1889, s. 1–873.

Karta Narodów Zjednoczonych, Statut Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości i Porozumienie ustanawiające Komisję Przygotowawczą Narodów Zjednoczonych z dnia 26 czerwca 1945 r. (Dz.U. z 1947 r. Nr 23, poz. 90 z późn. zm.).

Karta praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r. (Dz.Urz.UE. C Nr 326 z 2012 r., s. 391) z Protokółem (Nr 30) w Sprawie Stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa (Dz.U.U.E. C Nr 326 z 2012 r., s. 313).

Karty praw podstawowych Unii Europejskiej z dnia 7 grudnia 2000 r. (Dz.Urz.UE. C Nr 326 z 2012 r., s. 391) z Protokółem (Nr 30) w Sprawie Stosowania Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej do Polski i Zjednoczonego Królestwa (Dz.U.U.E. C Nr 326 z 2012 r., s. 313).

Konferencja Episkopatu Polski (Rada ds. Społecznych), *W trosce o człowieka i dobro wspólne*, Warszawa 2012.

Konferencja Episkopatu Polski, Dekret ogólny w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych w Kościele katolickim wydany przez Konferencję Episkopatu Polski, w dniu 13 marca 2018 r., podczas

378. Zebrania Plenarnego w Warszawie, na podstawie kan. 455 Kodeksu Prawa Kanonicznego, w związku z art. 18 Statutu KEP, po uzyskaniu specjalnego zezwolenia Stolicy Apostolskiej z dnia 3 czerwca 2017 r., „Akta Konferencji Episkopatu Polski” 2018 nr 30, s. 31–4.

Kongregacja Nauki Wiary, Instrukcja o szacunku dla życia ludzkiego i o godności jego przekazywania *Donum vitae*, 22 lutego 1987 r., https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_19870222_respect-for-human-life_pl.html (dostęp: 12.8.2022).

Kongregacja Nauki Wiary, *Nota doktrynalna o niektórych zagadnieniach dotyczących zaangażowania i postępowania katolików w życiu politycznym*, 24 listopada 2002 r., https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20021124_politica_pl.html (dostęp: 23.02.2021).

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483 ze zm. i sprost.).

Konwencja Genewska o ochronie osób cywilnych podczas wojny, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

Konwencja Genewska o polepszeniu losu rannych, chorych i rozbitków sił zbrojnych na morzu, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

Konwencja Genewska o traktowaniu jeńców wojennych, podpisana w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r. (Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171).

Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r. zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284).

Leo PP XIII., *Litterae encyclicae de conditione opificum Rerum novarum*, 15 maja 1891, „Acta Sanctae Sedis” 23 (1890/1891), s. 641–670; wersja polska:

<https://www.mop.pl/doc/html/encykliki/Rerum%20novarum.htm>

(12.05.2022).

List do Diogneta, przeł. A. Świderkówna, [w:] *Pisma starochrześcijańskich pisarzy. Apologie*, tom XLVI, przeł. M. Szarmach, A. Świderkówna, J. Sołowianiuk, red. E. Stanuła, Warszawa 1988, s. 84–97.

Marguccio A., Badilla L., *Nauczanie papieskie o Europie: Jan Paweł II*, [w:] *Kościół w Europie*. „Biuletyn Biura Informacji i Inicjatyw Europejskich OCIFE” 30 (2007), s. 9.

Międzynarodowego paktu praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

Międzynarodowy Dzień Braterstwa Międzyludzkiego Przesłanie Sekretarza Generalnego ONZ 4 lutego 2022 r. <https://www.unic.un.org.pl/oionz/miedzynarodowy-dzien-braterstwa-miedzyludzkiego-2022/3452> (12.07.2022 r.).

Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych otwartym do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 169).

Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych otwarty do podpisu w Nowym Jorku dnia 19 grudnia 1966 r. (Dz.U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167).

Owidiusz, *Metamorfozy*, przeł. A. Kamińska, S. Stabryła, oprac. S. Stabryła, Wrocław 1995.

Papieska Rada ds. Rodziny, *Karta praw rodziny*, 22 października 1983 r., *L'Osservatore Romano*, wyd. polskie, nr 10 (1983), s. 6.

Paulus PP. VI, *Homilia ad Patres Conciliares habita a Summo Pontifice*, 7.12.1965 r., AAS 58 (1966), s. 57.

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z dnia 10 grudnia 1948 r. przyjęta i proklamowana rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ 217A/III z dnia 10 grudnia 1948 r., [w:] *Wybór dokumentów prawa międzynarodowego dotyczących praw człowieka*, red. M. Zubik, Warszawa 2008, s. 11–16.

- Przesłanie Sekretarza Generalnego ONZ, Międzynarodowy Dzień Braterstwa Międzyludzkiego, 4 lutego 2022 r. <https://www.unic.un.org.pl/oionz/miedzynarodowy-dzien-braterstwa-miedzyludzkiego-2022/3452> (21.07.2022 r.).
- Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 7 maja 2015 r. w sprawie postępowania mediacyjnego w sprawach karnych (Dz.U. z 2015 r. poz. 716).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 grudnia 1981 r. w sprawie szczególnych przywilejów dla pracowników górnictwa - Karta górnika (Dz.U. z 1982 r. Nr 2 poz. 13).
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio dogmatica *Lumen gentium* de Ecclesia, 21 listopada 1964, AAS 57 (1965), s. 5–75; tekst łacińsko-polski: Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1986, s. 146–265.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Constitutio pastoralis *Gaudium et spes* de Ecclesia in mundo huius temporis, 7 grudnia 1965, AAS 58 (1966), s. 1025–1115; tekst łacińsko-polski: Sobór Watykański II, Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie *współczesnym Gaudium et spes*, w: *Sobór Watykański II, Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1986, s. 830–987.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, Declaratio *Dignitatis humanae* de libertate religiosa, 7.12.1965, AAS 58 (1966), s. 929–946; tekst łacińsko-polski: Sobór Watykański II, Deklaracja o wolności religijnej *Dignitatis humanae*, [w:] Sobór Watykański II, *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 2008, s. 638–661.
- Tacitus, *Annales* [w:] Tacitus Publius Cornelius, *Annalium libri XVI*, ed. J. Bekker, Lipsiae 1831.
- Ustawa z dnia 10 września 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wspieraniem polubownych metod rozwiązywania sporów (Dz. U. z 2015 r. poz. 1595).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 265).

Ustawa z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. z 2022 r. poz. 1435).

Ustawa z dnia 23 maja 1991 r. o związkach zawodowych (Dz.U. z 2022 r. poz. 854).

Ustawa z dnia 25 lipca 2002 r. Prawo o ustroju sądów administracyjnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 2492).

Ustawa z dnia 27 lipca 2001 r. Prawo o ustroju sądów powszechnych (Dz.U. z 2023 r. poz. 217).

Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. z 2022 r. poz. 1138).

Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (Dz.U. z 2020 r. poz. 2167).

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. o związkach zawodowych rolników indywidualnych (Dz.U. z 2022 r. poz. 99).

Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (Dz.U. z 2020 r. poz. 2261).

Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży (Dz.U. Nr 17, poz. 78).

Ustawa z dnia z dnia 26 czerwca 1974 r. – Kodeks pracy (Dz.U. z 2022 r. poz. 1510).

Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 30.11.2016 r., IV KK 225/16, LEX nr 2169500.

2. Literatura przedmiotu

Armogathe J. R., Chaline O., *Między dwiema społecznościami: Kościół Chrystusowy a współczesne państwa*, przeł. M. Żerańska, „Communio” 3 (135) 2003, s. 3–15.

Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.

Bell D., *Law as Religion*, „Case Western Reserve Law Review” 69 (2018) issue 2, s. 265–276.

Berman H. J., *Law and Revolution II. The Impact of the Protestant Reformations on the Western Legal Tradition*, Cambridge–London 2003.

Berman H. J., *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Cambridge–London 1983.

- Bertrams W., *De principio subsidiariorum in iure canonico*, „Periodica de re morali, canonica, liturgica” 46 (1957), s. 13–65.
- Bierzanek R., Symonides J., *Prawo międzynarodowe publiczne*, Warszawa 2005.
- Biliński M., Żurawik A., *Komentarz do ustawy: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2-4-1997 (Dz.U. Nr 78, poz. 483). Opracowanie redakcyjne na podstawie: Publiczne prawo gospodarcze*, Warszawa 2018.
- Blickle P., Hueglin T. O., Wyduckel D., *Subsidiarität als rechtliches und politisches Ordnungsprinzip in Kirche, Staat und Gesellschaft: Genese, Geltungsgrundlagen und Perspektiven an der Schwelle des dritten Jahrtausends*, Berlin 2002.
- Bogucka I., *Funkcje prawa. Analiza pojęcia*, Kraków 2000.
- Borecki P., *Państwo laickie. Współczesna rzeczywistość ustrojowa i perspektywa na przyszłość*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 69 (2007) z. 2, s. 74–82.
- Brat Efraim, *Jezus Żyd praktykujący*, Kraków 1994.
- Chmielnicki P. i inni, *Pochodzenie, tworzenie i efektywność prawa*, red. P. Chmielnicki, Warszawa 2014.
- Corso di teologia fondamentale*, T 3, edd. W. Kern, H. J. Pottmeyer, M. Seckler, *Trattato sulla Chiesa*, Brescia 1990, s. 49–105.
- Decretum magistri Gratiani*, 1140 r., [w:] *Corpus Iuris Canonici*, editio Lipsiensis secunda post Ae. L. Richteris curas ad librorum manuscriptorum et editionis romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Ae. Friedberg, vol. 1, Gratz 1959, kol. 1–1424.
- Dudziak E., *Kościół katolicki wobec praw człowieka. Ewolucja stanowiska*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 10 (2007), s. 375–405.
- Dydek A., *Ordynacja kobiet. Problemy i pytania otwarte w kontekście dialogu ekumenicznego*, Kraków 2017.
- Dyduch J., *Obowiązki i prawa wiernych świeckich w prawodawstwie soborowym*, Kraków 1985.

- Dyduch J., *Prawa i obowiązki ludzi pracy w nauczaniu Jana Pawła II*, „*Analecta Cracoviensia*” 47 (2015), s. 183–195.
- Dziedziak W., *O prawie słusznym. Perspektywa systemu prawa stanowionego*, Lublin 2015.
- Ehrlich L., *Prawo międzynarodowe*, Warszawa 1958.
- Fel S., *Jan Paweł II a prawa człowieka*, [w:] *De revolutionibus orbium populorum Joannis Pauli II. Papież wobec wykluczenia społecznego*, red. K. Pilarczyk, G. Sokołowski, Warszawa 2015, s. 107–137.
- Fuller L., *The Morality of Law*, New Haven 1967.
- Gałkowski T., *Obowiązki człowieka w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka oraz społecznym nauczaniu Kościoła*, „*Seminare*” 25 (2008), s. 143–157.
- Gałkowski T., *Ubi societas ibi ius w czasach globalizacji*, [in:] *Ars boni et aequi. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Remigiuszowi Sobańskiemu z okazji osiemdziesiątej rocznicy urodzin*, ed. J. Wroceński, H. Pietrzak, Warszawa 2010, s. 615–633.
- Giertych W., *Bóg źródłem prawa. Ewangelia. Izrael. Natura. Islam*, Kraków 2008.
- Góralski W., *Ochrona dziecka nienarodzonego w świetle doktryny i prawa Kościoła*, [w:] *W obronie poczętego*, red. K. Krenczkowski, Pelplin 1991.
- Góralski W., Pastwa A., *Rodzina suwerenna– Kościół domowy. W nurcie współczesnej myśli prawnej Kościoła powszechnego i Kościoła w Polsce*, Katowice 2015.
- Granat M., *Godność człowieka z art. 30 Konstytucji RP jako wartość i jako norma prawna*, „*Państwo i Prawo*” (2014), z. 8, s. 3–22.
- Granat M., *Granice wolności religijnej w społeczeństwie pluralistycznym*, [w:] *Kultura i prawo: materiały III Międzynarodowej Konferencji na temat „Religia i wolność religijna w Unii Europejskiej”*, Warszawa, 2–4 września 2002, red. J. Krukowski, O. Theisen, s. 173–192.
- Griffin L.C., *Evangelium vitae: Abortion*, [w:] *Choosing Life: a Dialogue on Evangelium vitae*, ed. K. W. Wildes; A. C. Mitchell, Washington 1997.

- Grocholewski Z., *Prawo naturalne w doktrynie Kościoła*, „Studia nad Rodziną” 15 (2011) nr 1–2, s. 1–34.
- Grocholewski Z., *Refleksje na temat prawa. Prawo naturalne. Filozofia prawa*, przeł. K. Stopa, Kraków 2009.
- Grześkowiak A., *Ochrona życia w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Prawnicze KUL” 4 (2017), s. 125–167.
- Harrington R. M., *The Applicability of the Principle of Subsidiarity According to the Code of Canon Law*, Ottawa 1997.
- Harte C., *Changing Unjust Laws Justly: Pro-Life Solidarity with „The Last and Least”*, Washington 2005.
- Höffe O., *Prawo i moralność – pięć płaszczyzn problemu*, przeł. M. Kierowski, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 198–207.
- Huels J. M., *Back to the Future. The Role of Custom in a World of Church*, „CLSA Proceedings” 59 (1997), s. 1–25.
- Jan Paweł II – obrońca godności człowieka. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej z okazji VII Dnia Papieskiego*, red. M. Rybka, Poznań 2008.
- Johnson J.P., *The Principle of Subsidiarity in Catholic Social Thought*, Atlanta 1994;
A. Leys, *Ecclesiological Impacts of the Principle of Subsidiarity*, Kampen 1995.
- Konstytucja RP, t. I, Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.
- Konstytucja RP. Tom I–II. Komentarz*, tom 1, Komentarz do art. 1–86, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, Legalis.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2-4-1997 (Dz.U. Nr 78, poz. 483)*, red. A. Barczak-Oplustil i inni. Opracowanie redakcyjne na podstawie: *Odpowiedzialność publicznoprawna. System Prawa Medycznego*, red. A. Barczak-Oplustil, T. Sroka, Tom 6, Legalis.

- Koperek J., Samorząd terytorialny istotnym elementem demokratyzacji życia społecznego w okresie polskich przemian ustrojowych, „Saeculum Christianum: pismo historyczno-społeczne” 7 (2000) nr 2, s. 233–245.
- Kordela M., *Zasady prawa. studium teoretycznoprawne*, Poznań 2012.
- Krawczyk R., *Szabat: odpoczynek formą świętowania*, „Forum Teologiczne” 14 (2013) s. 51–65.
- Kriele M., *Etyka, prawo, sumienie*, przeł. L. Balter, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9), Poznań 1994, s. 234–245.
- Kroczek P., *Does the Catholic Vision of the Principle of Subsidiarity Pertain to Polish Family Law?*, „Ecumeny and Law” 3 (2015) s. 327–340.
- Kroczek P., *Encyklika Franciszka Laudato si' w perspektywie prawnej*, „Studia Oecumenica” 15 (2015), s. 55–68.
- Kroczek P., *Prawo do stowarzyszania się w prawie kościelnym i polskim*, [w:] *Akcja Katolicka. Wprowadzenie kandydatów w podstawowe zagadnienia*, red. T. Borutka, Bielsko-Biała – Kraków 2007, s. 49–69.
- Kroczek P., *Prawo świeckie jako bariera komunikacyjna dla niektórych treści nauczania Kościoła o małżeństwie i rodzinie*, [w:] *Rodzina podmiotem wychowania i kreatorem komunikacji społecznej*, red. N. Pikuła, Kraków 2010, s. 331–344.
- Kroczek P., *Przetwarzanie danych osobowych przez podmioty Kościoła katolickiego w Polsce: transfer pomiędzy państwami*, Kraków 2020.
- Kroczek P., Skonieczny P., *Ochrona danych osobowych w Kościele katolickim. Komentarz do Dekretu ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie ochrony osób fizycznych w związku z przetwarzaniem danych osobowych w Kościele katolickim z 2018 roku*, t. 1, część 1: *Kwestie wstępne*, część 2: *Preambuła*, Kraków 2022, seria: *Annales Canonici. Monographiae*, red. serii J. Krzywda, nr 9.
- Kroczek P., *The Art of Legislation: the Principles of Lawgiving in the Church*, 2nd rev. ed., Kraków 2012.

- Kroczek P., *Wpływ imigracji na prawo: rozważania w kontekście prawodawstwa*, [w:] *Prawne i ekonomiczne aspekty migracji*, red. M. Butrymowicz, P. Kroczek, Kraków 2016, s. 69–83 (seria: Biblioteczka Prawa, 1).
- Kroczek P., *Wychowanie: optyka prawa kanonicznego i polskiego*, Kraków 2013.
- Królikowski M., *Wprowadzenie*, [w:] *Konstytucyjna formuła ochrony życia. Druk Sejmowy Nr 993, 3/2007*, red. M. Królikowski, M. Bajor-Stańczyk, W. Odrowąż-Sypniewski, s. 5–6.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2006.
- Krukowski J., *Prawo a wartości chrześcijańskie*, [w:] *Prawnik katolicki a wartości prawa*, Kraków 1999, s. 82–88.
- Krukowski J., *Zasada pomocniczości w prawie kanonicznym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 14 (1971) nr 4, s. 51–57.
- Kusiak P., *Prawa człowieka w refleksji Benedykta XVI*, „Przegląd Religioznawczy” (2016) nr 3, s. 17–25.
- Kuźniar R., *Prawa człowieka: prawo, instytucje, stosunki międzynarodowe*, Warszawa 2004.
- Kwiecień R., *Suwerenność państwa. Rekonstrukcja i znaczenie idei w prawie międzynarodowym*, Kraków 2004.
- Lempa F., *Ochrona poczętego życia ludzkiego w świetle doktryny i Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1983 roku*, „Kościół i Prawo” 9 (1991), s. 251–269.
- Longchamps de Bérier F., *Autonomia prawa i moralność*, „Chrześcijaństwo. Świat. Polityka. Zeszyty Myśli Społecznej Kościoła” 1 (2008), s. 25–31.
- Longchamps de Bérier F., *Prawnik jako prorok i kapłan?*, „Rzeczpospolita”, <https://www.rp.pl/arttykul/1195317-Prawnik-jako-prorok-i-kaplan-----Longchamps-de-Berier-o-prawie-rzymskim.html> (dostęp: 1.12.2021).
- Lubiński D., *Prawa człowieka w nauczaniu J. Ratzingera-Benedykta XVI*, [w:] *W służbie Kościołowi. Księga pamiątkowa poświęcona ks. infułatowi S. Gradowi*, Łódź 2012, s. 27–42.
- Lubiński D., *Świeckość państwa w nauczaniu Josepha Ratzingera – Benedykta XVI*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 27 (2018), s. 99–114.

- Mazurek F., *Prawa człowieka w nauczani społecznym Kościoła*, Lublin 1999.
- Mazurkiewicz P., *Prawo do sprzeciwu sumienia. O kwestii prymatu prawa Bożego nad prawem stanowionym*, „Civitas. Studia z Filozofii Polityki” 17 (2015) s. 237–255.
- Muszalski W., *Ogólna refleksja o rozwoju prawa pracy i jego uwarunkowaniu*, „Studia Iuridica Lublinensia” XXIV (2015), s. 59–67.
- Normatywny wymiar godności ludzkiej*, red. W. Lis, A. Balicki, Lublin 2012.
- Nowacka E., *Osoba i państwo w poglądach Benedykta XVI*, Wrocław 2007.
- Nowacka E., *Społeczno-polityczna myśl Benedykta XVI. Geneza i znaczenie dla współczesnych państw demokratycznych*, Wrocław 2006.
- Nowacka E., *Wprowadzenie do doktryny społecznej Benedykta XVI. Państwo i społeczeństwo w poglądach Franciszka*, Wrocław 2015.
- Ochrona życia w nowym kodeksie karnym*, red. A. Grześkowiak, Lublin 1999.
- Osiatyński W., *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011.
- Paideia Commentaries on the New Testament*, ed. M. C. Parsons, Ch. H. Talbert, B. W. Longenecker, Grand Rapids 2015.
- Pałeczki K., *Debating the Concept of 'Good Law'*, [w:] *Legal Theory and Philosophy of Law: Towards Contemporary Challenges*, ed. A. Bator, Z. Pulka, Wasras 2013, s. 42–66.
- Pankiewicz R., *Ochrona życia w prawie kanonicznym i polskim*, „Kościół i Prawo” 9 (2020) nr 1, s. 27–47.
- Paprzycki R., *Prawna ochrona wolności sumienia i wyznania*, Warszawa 2015.
- Parry M. J., *The Idea of Human Rights. Four Inquires*, New York–Oxford 1998.
- Piechowiak M., *Wokół konstytucyjnej ochrony życia. Próba oceny propozycji nowelizacji Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 1 (2010), s. 5–47.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 1999.

- Pilúš H., *Godność osobowa jako podstawa i uzasadnienie niezbywalnych praw i wolności człowieka*, [w:] *Prawa i wolności człowieka w edukacji demokratycznego państwa. Materiały I Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Siedlce–Chlewiska 7–8 grudnia 1999 r.*, red. R. Rosa, Siedlce 1999, s. 71–88.
- Podkowiak J., *Moralność publiczna jako przesłanka ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw*, „Państwo i Prawo” (2019) s. 21–45, Lex.
- Polak P., Trzcíński J., *Konstytucyjna zasada godności człowieka w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, „Gdańskie Studia Prawnicze” XL (2018), s. 257–274.
- Prawo narzędziem pokoju. Z ks. prof. Remigiuszem Sobańskim rozmawia ks. Marek Łuczak*, Katowice 2010.
- Ratzinger J., *Znaczenie wartości religijnych i etycznych w społeczeństwie pluralistycznym*, przeł. M. Zawisza, [w:] *Naród–Wolność–Liberalizm*, (kolekcja: *Communio*, nr 9, Poznań 1994, s. 183–197.
- Raz J., *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*, Oxford 1979.
- Riley G. J., *Influence e of Thomas Christianity on Luke 12:14 and 5:39*, „Harvard Theological Review” (2012), s. 229–235.
- Rogowska A., *Wolność sumienia i wyznania w orzecznictwie polskiego Trybunału Konstytucyjnego*, Warszawa 2015.
- S. Ambrosius, *De officiis*, [w:] *Patrologiae cursus completus*, Series Latina, red. J.-P. Migne, vol. 16, Paris 1845; wersja polska: św. Ambroży, *Obowiązki duchownych*, I, 28, 132, przekł. K. Abgarowicz, Warszawa 1967.
- S. Aurelius Augustinus, *De Libero arbitrio*, liber primus, https://www.augustinus.it/latino/PL_32.htm (dostęp: 12.07.2022).
- S. Thomae Aquinatis, *Opera omnia iussu impensaue Leonis XIII P. M. edita, t. 6–7: Prima secundae Summae theologiae*, Ex Typographia Polyglotta S. C. de Propaganda Fide, Romae, 1891–1892) dostępna pod adresem: <http://www.corpusthomicum.org>).
- Sadowski M., *Godność człowieka i dobro wspólne w papieskim nauczaniu społecznym (1878–2005)*, Wrocław 2011, s. 269–359.

- Salij J., *Bóg jako dobro powszechne w ujęciu św. Tomasza z Akwinu*, „Collectanea Theologica” 51 (1981) fasc. III, s. 53–61.
- Salij J., *Odoczynek w bogu - obietnica i obowiązek. Sens odpoczynku niedzielnego w myśli świętego Tomasza*, „Ethos” 20 (2007) nr 3-4, s. 180–190.
- Sarkowicz, J. Stelmach, *Teoria prawa*, Kraków 1998.
- Sarnecki P., *Prawo o stowarzyszeniach. Komentarz*, Kraków 2002.
- Schwierskott-Matheson E., *Wolność sumienia i wyznania w wybranych państwach demokratycznych na przykładzie regulacji Konstytucji Stanów Zjednoczonych Ameryki, Ustawy zasadniczej Republiki Federalnej Niemiec i Europejskiej konwencji praw człowieka, orzecznictwa sądów tych krajów oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, Regensburg 2012.
- Skonieczny P., *La buona fama: problematiche inerenti alla sua protezione in base al can. 220 del Codice di Diritto Canonico latino*, Romae 2010.
- Sobański R., *Eklezjologia nowego Kodeksu Prawa Kanonicznego*, „Prawo Kanoniczne” 28 (1985) nr 1–2, s. 3–30.
- Sobański R., *Europa obojga praw*, Katowice 2006.
- Sobański R., *Kościół jako podmiot prawa*, Warszawa 1983.
- Sobański R., Krukowski J., Sobański R., *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 1: *Księga I, Normy ogólne*, Poznań 2003.
- Sobański R., *Prawo i moralność*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 32 (1999), s. 161–172.
- Sobański R., *Prawo jako wartość*, „Prawo Kanoniczne” 42 (1999) nr 3–4, s. 11–26.
- Sulkowski M., *Zagadnienie demokracji i totalitaryzmu w myśli Józefa Ratzingera/Benedykta XVI*, „Chrześcijaństwo. Świat. Polityka” 21 (2017), s. 107–122.
- Szymanek J., *Stosunki wyznaniowe we współczesnej Polsce (elementy prawa i praktyki)*, [w:] *Polska w Unii Europejskiej a stosunki wyznaniowe*, red. C. Janik, Toruń 2005, s. 87–112.

- Tarasiewicz P., *Suwerenność narodowa. Próba interpretacji filozoficznej*, „Cywilizacja” 40 (2012), s. 28–38.
- Tokarczuk R., *Historia filozofii prawa w retrospektywie prawa natury*, Białystok 1999.
- Tyburowski K., *Legis naturalis essentia apud nonnullos scriptores primi aevi Ecclesiae: lineamenta generalia*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej” 13 (2006), s. 35–47.
- Uruszczak W., *Recepcja prawa kanonicznego w obowiązującym prawie polskim*, „Annales Canonici” 3 (2007), s. 5–21.
- Vattel E., *Prawo narodów, czyli zasady prawa naturalnego*, Warszawa 1958.
- Vorgrimeler H., *Nowy leksykon teologiczny*, przeł. T. Mieszkowski, P. Pachciarek, Warszawa 2005.
- Wenz W., *Ochrona życia dziecka poczętego w prawie kanonicznym*, „Kościół i Prawo” 5 (2016) nr 2, s. 127–165.
- Wiak K., *Ochrona dziecka poczętego w polskim prawie karnym*, Lublin 2001.
- Wiak K., *Ochrona karna prawa człowieka do życia w polskim prawie*, „Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie” 11 (2018) nr 2, s. 475–494.
- Winiarczyk-Kossakowska M., *Ustawy III Rzeczypospolitej o stosunku Państwa do Kościołów chrześcijańskich*, Warszawa 2004, s. 27–41.
- Wólkowska M., *Prawa kulturalne w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka. Analiza w oparciu o orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, „Studia Iuridica Toruniensia” XIII (2014), s. 240–260.
- Wronkowska S., *Podstawowe pojęcia prawa i prawoznawstwa*, Poznań 2005.
- Wróbel M., *Prawo zwyczajowe w krajach systemu prawa stanowionego w Europie — wybrane przykłady relacji z prawem oficjalnym*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja” 22 (2013), s. 55–76.
- Wróblewski B., *Język prawny i prawniczy*, Kraków 1948.

Zakrzewska J., *Państwo prawa a nowa konstytucja*, [w:] *Prawo w zmieniającym się społeczeństwie. Księga Jubileuszowa Profesor Marii Boruckiej-Arctowej*, red. G. Skąpska i inni, Toruń 1992, s. 325–334.

Zawłocki R., *Pojęcie i funkcja społecznej szkodliwości czynu w prawie karnym*, Warszawa 2007, s. 127–128.

Zieliński S., *Rozumienie godności człowieka i jej znaczenie w procesie stanowienia i stosowania prawa. Propozycja testu zgodności regulacji prawnych z zasadą godności człowieka*, „Przegląd Sejmowy” nr 4 (2019), s. 115–123.

Zmierczak M., *Kształtowanie się koncepcji państwa prawnego (na przykładzie niemieckiej myśli polityczno-prawnej)*, [w:] *Państwa prawa. Demokratyczne państwo prawne*, red. J. Kowalski, Warszawa 2008, s. 187–199.

Kraków, dnia 15.06.2023 r.

Kinga Karsten

WT UPJPII

Oświadczenie (14)

Niniejszym wyrażam zgodę na udostępnienie przez Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie mojej pracy doktorskiej zatytułowanej (podać tytuł).

.....
czytelny podpis autora

Wszyscy studenci składający w Dziekanacie wydrukowane egzemplarze prac, dołączają do nich kopie w formie elektronicznej – na nośnikach optycznych jednorazowego zapisu (płyta CD).

*Oświadczenie należy zamieścić na końcu pracy w egzemplarzu przeznaczonym do Archiwum.